

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՂԱՄԲԱՐՅԱՆԻ
աշխատասիրությունը

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

MAINTENANCE OF PEACE IN ARMENIA

HEARINGS

BEFORE A

SUBCOMMITTEE OF THE
COMMITTEE ON FOREIGN RELATIONS
UNITED STATES SENATE

SIXTY-SIXTH CONGRESS.

FIRST SESSION

ON

S. J. R. 106

A JOINT RESOLUTION FOR THE MAINTENANCE OF
PEACE IN ARMENIA

Printed for the use of the Committee on Foreign Relations

WASHINGTON
GOVERNMENT PRINTING OFFICE
1919

ԼՍՈՒՄՆԵՐ

ԱՄՆ ՍԵՆԱՏԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԵՆԹԱՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎՈՒՄ
(27.09.1919 – 10.10.1919)

REPUBLIC OF ARMENIA
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF HISTORY

MAINTENANCE OF PEACE IN ARMENIA

HEARINGS BEFORE A SUBCOMMITTEE OF THE
COMMITTEE ON FOREIGN RELATIONS OF
THE UNITED STATES SENATE
(27. 09. 1919 – 10. 10. 1919)

Compiled and translated by
ARMENUHI GHAMBARYAN

YEREVAN – 2022

РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

СОХРАНЕНИЕ МИРА В АРМЕНИИ
СЛУШАНИЯ В ПОДКОМИТЕТЕ КОМИТЕТА ПО
МЕЖДУНАРОДНЫМ ОТНОШЕНИЯМ СЕНАТА США
(27. 09. 1919 – 10. 10. 1919)

Составитель и переводчик
АРМЕНУИ ГАМБАРИАН

ЕРЕВАН - 2022

ԿԽ-19
h2

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԼՍՈՒՄՆԵՐ
ԱՄՆ-Ի ՍԵՆԱՏԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԵՆԹԱՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎՈՒՄ
(27.09.1919 – 10.10.1919)

5559

ԱՐՄԵՆՈՒԶԻ ՂԱՄԲԱՐՅԱՆԻ

աշխատասիրությամբ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ

ARCH. MESROB ASHJIAN

ՄԱՏԵԼԱՄԱՐ

BOOK SERIES

230

230

ԵՐԵՎԱՆ – 2022

**Աշխատանքը կատարվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
Հնդհանուր պատմության բաժնում և տպագրվում է
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագիր՝ Վարուժան Պողոսյան,
պատմական գիտությունների դոկտոր

Խաղաղության պահպանումը Հայաստանում. լուսմներ
Խ 190 ԱՄՆ-ի Սենատի Արտաքին հարաբերությունների
հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովում (27.09.1919 –
10.10.1919) / Արմենուհի Ղամբարյանի աշխատասիրությամբ.
Եր.: Պատմության ինստիտուտ, 2022.- 356 էջ:

Գրքում լուսաբանվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո՝ մասնավորապես 1919 թ. աշնանը հայկական խնդիրների և Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հանդեպ ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությանն առնչվող մանրամասներ: Առաջին անգամ հայերեն թարգմանությամբ ներկայացվում է 1919 թ. սեպտեմբերի 27-ից հոկտեմբերի 10-ն ընկած ժամանակահատվածում ԱՄՆ-ի Սենատի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովում՝ «Խաղաղության պահպանումը Հայաստանում» խորագրի ներքո կայացած լուսմների ամբողջական արձանագրությունը:

Սույն հրատարակությունում տեղ գտած ընդարձակ առաջաբանը, բացատրական տողատակերն ու «Ծանոթագրություններ» բաժինը համալրում են բնագրում առկա բացերը: Այն նախատեսված է պատմաբանների, դիվանագետների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

1918 թ. մայիսին վերականգնված հայոց պետականությունն առաջին իսկ օրերից հաղթահարում էր բազմաթիվ ու բազմապիսի դժվարություններ: Առաջին աշխարհամարտի ավարտին դաշնակիցների հուսալքող կեցվածքը հայության հանդեպ՝ նորանկախ հանրապետության համար լուրջ ակնկալիքների հիմք էր դարձել: Պատերազմից հետո Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության հիմնական նպատակներից էր՝ վերականգնված Հայաստանի համար մեծ տերություններից մեկի՝ գերադասելի էր ԱՄՆ-ի, հովանավորության ներքո անկախության կամ մանդատի ձեռքբերումը¹: Մակայն հայության ձգտումները տվյալ ժամանակահատվածում կրկին չէին համընկնում մեծ տերությունների շահերին: Թե՛ եվրոպական դաշնակից երկրները, թե՛ նրանց ճամբարը համալրած Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, գործնականում որևէ քայլ այդ ուղղությամբ չէին ձեռնարկում: Հակառակ Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետության սպասումների՝ ո՛չ ԱՄՆ-ը և ո՛չ անգամ եվրոպական տերությունները, պաշտոնապես նրան չէին ճանաչում:

ԱՄՆ-ը Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ իր դրսևորումներում շարունակեց՝ դեռևս XIX դարավերջին որդեգրած և XX դարասկզբին՝ մասնավորապես Առաջին աշխարհամարտի տարիներին լայնորեն ծավալված մարդասիրական քաղաքականությունը: Քաղաքական հարթությունում՝ Հայաստանի Հանրապետության հռչակմանը թե՛ նախորդած և թե՛

¹ Խաղաղության Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 75, 143:

հաջորդած ժամանակաշրջաններում, ԱՄՆ-ի կառավարությունը վճռականություն չէր դրսևորում ի նպաստ հայկական խնդիրների լուծման:

Միայն 1919 թ. հունվարին՝ Փարիզի խաղաղության վե-
հաժողովի մեկնարկով ԱՄՆ-ի քաղաքականության մեջ սկսում
են նկատվել հայկական խնդիրներին առնչվող քաղաքական
միտումներ: Ուստի և հունվարի 30-ին Փարիզում կայացած
խորհրդակցության ժամանակ ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլ-
սոնը դաշնակիցների հետ միասին ընդունում է Օսմանյան
կայսրությունից Հայաստանի ամբողջապես անջատման
առնչվող որոշումը²: Այդուհանդերձ, մի քանի ամիս անց միայն
1919 թ. մայիսին, Չորսի խորհուրդը որոշեց Հայաստանի նկատ-
մամբ մանդատը հանձնել ԱՄՆ-ին³:

Այս որոշմանը՝ ակնկալվող հնարավորինս շտապ գոր-
ծողությունների փոխարեն, հաջորդեց ամերիկյան վարչակազ-
մի դրսևորած հետևողական ձգձգողականությունը Հայկական
հարցում, ինչը ո՛չ հանգամանքների արդյունք էր, ո՛չ էլ պատա-
հականություն: Այն լավ մշակված քաղաքականության բաղադ-
րիչն էր, որն աստիճանաբար նվազեցնում էր Հայաստանի ման-
դատի հնարավորությունները: Մինչև 1919 թ. գարնան ավար-
տը, Հայաստանի մանդատի ընդունումն աստիճանաբար անի-
րական էր թվում: Ամռան սկզբին արդեն պատկերն ավելի
հստակ է դառնում, իսկ 1919 թ. հունիսի 28-ին Վերսալյան պայ-
մանագրի ստորագրումից հետո, անկախ Վ. Վիլսոնի «ջանքե-
րի»՝ ներառյալ տարածաշրջան ուղարկվող ամերիկյան առա-

քելությունների կազմակերպումը, ԱՄՆ-ի համար Հայաստանի
խնամակալության հարցը փակված էր:

1919 թ. ամռանը, երբ ընթանում էին Վերսալի պայմա-
նագրի վավերացման շուրջ բանավեճերը, ԱՄՆ-ի քաղաքակա-
նությունը հայերի հանդեպ շարունակում էր կրել միմիայն
մարդասիրական բնույթ և սահմանափակվում էր հումանի-
տար օգնությամբ՝ նպաստամատույց գործունեությամբ: Այդ
նույն ժամանակ Կովկասում ամերիկյան հյուպատոսություն-
ների, հետախուզության և նպաստամատույցի աշխատակից-
ները չէին դադարում՝ ԱՄՆ-ի միջամտության հետ կապված
իրենց զգուշացումներն ու խնդրանքները հղել ամերիկյան պե-
տական կառույցներին: Նրանք հայտնում էին, որ բրիտանացի-
ների ռազմական նախնաջի արդյունքում ստեղծված ծանր
հետևանքներից և մուսուլմանական ապստամբություններից
Հայաստանին կարող էր փրկել միայն ամերիկյան
միջամտությունը⁴:

Ամերիկյան դիվանագետների՝ Հայաստան ամերիկյան
փոքրաթիվ զորք ուղարկելու առաջարկները համալրեց սենա-
տոր Ուիլյամ Քինգի՝ օգոստոսի 1-ին Մենատին ներկայացրած
բանաձևը, որով կոչ էր արվում հայերին տրամադրել զենք ու
զինամթերք, որպեսզի գործուն կառավարություն ձևավորվի և
վերահսկողություն հաստատվի «ազգային տարածքների»
վրա⁵: Հարցի շուրջ սկսված քննարկումները սակայն արդյու-

⁴ Հովհաննիսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետություն, Վերսալից-Լոնդոն
1919-1920, հ. II, Երևան, 2014, էջ 444; Ованнисян Р. Г., Международные
отношения Республики Армения, 1918-1920 гг., Ереван, 2007, с. 266:

⁵ United States Congress, Senate Resolution 147, Congressional Record, 66th Congress,
1st Session, 1919, vol. LVIII, pt. 4, p. 3476, 3483-3484, Washington, GPO, 1919;
United States Senate, Journal of the Senate, 66th Congress, 1st session, p. 154,
Washington, GPO, 1919; United States National Archives, Washington D.C., Record
Group (այսուհետև՝ US NA, RG) 59, class 860J.01/ document 29.

² United States Department of State, Papers Relating to the Foreign Relations of the
United States, 1919. The Paris Peace Conference (այսուհետև՝ The Paris Peace
Conference), in 13 volumes, Washington D.C., 1942-1947, vol. XII, p. 745-746.

³ The Paris Peace Conference, vol. V, p. 614-620.

նավետ չեղան՝ ոչ մեծաքանակ զորքի օգտագործման այս առաջարկը չընդունվեց ԱՄՆ-ի կառավարության կողմից:

1919 թ. ամռան վերջին-աշնան սկզբին՝ քանի դեռ խնդրո առարկայի շուրջ կարծիքների փոխանակում էր կատարվում և ԱՄՆ-ը՝ փաստացի «պաշտոնապես» ոչ արդյունավետ քաղաքական դիրքորոշում էր դրսևորում, Անդրկովկասում սաստկացել էին հակահայկական տրամադրություններն ու վերսկսվել հայերի կոտորածները: Ռազմական օգնություն ցուցաբերելու փոխարեն ԱՄՆ-ը փորձում էր բրիտանական զորքի միջոցով կանխել հայերին սպառնացող կոտորածների վտանգը: Երբ բրիտանացիները, այնուամենայնիվ, որոշեցին հանել իրենց զորքերն Անդրկովկասից⁶, ԱՄՆ-ի կառավարությունը փորձում էր անել հնարավորը, որ նրանք փոխարինվեն ֆրանսիական զորքերով⁷: Այն է՝ ԱՄՆ-ի վարչակազմն ամեն կերպ փորձում էր խույս տալ մանդատ ստանձնող պետությունից ակնկալվող զործողություններից: Ի պաշտպանություն հայերի՝ ԱՄՆ-ի պետական, ռազմական միջամտությունն իրական չէր: Նրա վարած պետական քաղաքականությունը վկայում է, որ Հայաստանի մանդատի ստանձնումը քաղաքական առումով նպատակահարմար չէր:

Հայաստանի Հանրապետությանը ռազմական օգնություն ցուցաբերելու անհետաձգելիությունն օրհասական դար-

⁶ US NA, RG 59, 860J.01/53: Telegram; Армения в документах Государственного департамента США 1917-1920 гг., Сост. и пер. Г. Г. Махмурия, изд. 2-е, доп., Ереван, 2012, с. 191-193.

⁷ US NA, RG 59, 860J.01/82; U.S. Department of State, Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919, 2 vols., Washington, 1934, vol. 2, p. 839; Գալոյան Գ.Ա., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 105, 209:

ձավ երբ Կովկասի բրիտանական վերջին զորամասերը հավաքվել էին Բաթումում վերջնական դուրսբերման նպատակով: Այդ ուղղությամբ աշխատանքներ էր ծավալում Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտեն (ՀԱԱԿ): Վերջինիս հաջողվեց Սենատի ղեկավար Հ. Ք. Լոջին համոզել չհակադրվել օրենսդրության միջոցով Հայաստանում խաղաղության պահպանությանն ուղղված քայլերի արտոնմանը՝ քանի դեռ այնտեղ մշտական կարգավորումը հաստատված չէր: Ուստի երբ Հայաստանին օգնելու միջոցառումների վերաբերյալ՝ մասնավորապես այնտեղ խաղաղության պահպանմանն ուղղված բանաձև էր մշակվել ՀԱԱԿ-ի գործադիր անդամ սենատոր Ջ. Շ. Ուիլյամսի գլխավորությամբ, Հ. Ք. Լոջը հայտարարել էր, որ այն կքննարկվի Սենատի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովում:

Սույն բանաձևը⁸ 1919 թ. սեպտեմբերի 9-ին Սենատին ներկայացրեց փոքրամասնության՝ ժողովրդավարների առաջնորդ Գ. Մ. Հիչքոքը: Չորս ընդարձակ կետից բաղկացած բանաձևն ազդարարում էր, որ ելնելով հայ ժողովրդի ազատության, խաղաղության ու առաջադիմության հանդեպ ամերիկյան

⁸ Բանաձևի անգլերեն տեքստը տե՛ս Congressional Record, vol. LVIII, pt. 5, p. 5067; US NA, RG 256, 867B.00/268; Maintenance of Peace in Armenia. Hearings before Subcommittee of the Committee on Foreign Relations. United States Senate, Sixty-Sixth Congress, First Session on S.J.R.106, A Joint Resolution For the Maintenance of Peace in Armenia, Washington, GPO, 1919, p. 3 (այսուհետև՝ Maintenance of Peace in Armenia); Hovannisian R. G., The Republic of Armenia, From Versailles to London, 1919-1920, vol. II, Berkeley-Los Angeles-London, 1982, p. 435: Բանաձևի հայերեն և ռուսերեն թարգմանությունները համապատասխանաբար տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 447-448; Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 566; Овannisian Р. Г., նշվ. աշխ., էջ 269:

ժողովրդի խորը և անկեղծ համակրանքից, նաև նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Կովկասից ու Հայաստանից բրիտանական զորքերի դուրս բերումը հայ ժողովրդին անօգնական է թողնելու թուրքերի և քրդերի հարձակումների դեմ, ԱՄՆ-ի Սենատը և Ներկայացուցիչների Պալատը վճիռ էին կայացնում, որ ըստ Սենատի կարծիքի՝ Հայաստանը (ներառյալ Թուրքահայաստանի վեց վիլայեթները և Կիլիկիան), Ռուսահայաստանը և պարսկական Ադրբեջան նահանգի հյուսիսային մասն ու Տրապիզոնը պետք է անկախ լինեն: Սենատը հույս էր հայտնում, որ հաշտության վեհաժողովը կօգնի Հայաստանին միջոցառումներ ձեռնարկել անկախ հանրապետություն հիմնադրելու համար:

Բանաձևը լիազորում էր ԱՄՆ-ի նախագահին գործածել ամերիկյան ռազմական և նավատորմային այնքան ուժ, որքան նրա կարծիքով նպատակահարմար կլիներ՝ Հայաստանում խաղաղության ու հանդարտության ապահովման համար, մինչև այդ երկրի գործերի կարգավորումն ավարտվի երկրների միջև կնքված պայմանագրով: Ուստի բանաձևը նախատեսում էր պետական գանձարանից անհրաժեշտ գումար հատկացնել նախագահին՝ վերոնշյալ որոշումն իրագործելու հնարավորություն ստանալու համար:

Առանձին՝ երրորդ կետով, բանաձևը նախագահին իրավասություն էր վերապահում առկախելու օտարերկրյա զինվորագրման օրենքն այնքան ժամանակ, որքան այն անհրաժեշտ էր ԱՄՆ-ի հայերին՝ դրամ, զենք ու զինամթերք հայթայթելու և իբրև զինված ուժեր Փոքր Ասիայի իրենց հայրենակիցներին օգնության հասնելու համար:

Ջ. Շ. Ուիլյամսի բանաձևի ներկայացումը և, հատկապես, դրա նախատեսվելիք քննարկումը Սենատի ենթահանձ-

նաժողովում ոգևորել էր ոչ միայն հայությանն ու ՀԱԱԿ-ի անդամներին և նրա ղեկավար Ջեյմս Ուորեն Ջերարդին, այլև երկրի նախագահ Վ. Վիլսոնին: Ինքը՝ Ջ. Շ. Ուիլյամսը հույս ուներ, որ ԱՄՆ-ը կճանաչեր Հայաստանի Հանրապետությունը, թույլ կտար ամերիկահայերին միանալ հայկական բանակին, զենք ու զինամթերք կուղարկեր Հայաստան:

Այնուամենայնիվ բանաձևը՝ նույնիսկ չմեկնարկած քննարկումների պարագայում արդեն, դատապարտված էր տապալման: Այսպես՝ հակառակ Ջ. Շ. Ուիլյամսի համոզմունքների, Հ. Ք. Լոջը՝ սեպտեմբերի վերջերին կարծիք էր հայտնում, որ հավանաբար տվյալ պահին Կոնգրեսն անգամ ուշադրություն չէր դարձնի զորքեր ուղարկելու հարցին: Բացի այդ, այն, որ Հ. Ք. Լոջը չէր առարկել Սենատի ենթահանձնաժողովում Հայաստանին վերաբերող հարցի քննարկմանը, դա դեռևս չէր նշանակում, որ նա չէր խոչընդոտելու այդ հարցի դրական լուծմանը: Հ. Ք. Լոջը՝ իբրև արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ, Ջ. Շ. Ուիլյամսի բանաձևը քննարկելու համար կազմված ենթահանձնաժողովում նրա հետ մեկտեղ ընդգրկեց սենատորներ՝ Ուորեն Գ. Հարդինգին և Հարի Ս. Նյուին, որոնք թեպետ արտաքուստ համակրանք էին տածում հայերի նկատմամբ, այդուհանդերձ խնդրո առարկա հարցի առնչությամբ անզիջում վերապահություն ունեին:

Բանաձևը ներկայացվեց Սենատի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովի լսումներին 1919 թ. սեպտեմբերի 27-ից մինչև հոկտեմբերի 10-ը: Լսումներն ընթացան «Խաղաղության պահպանումը Հայաստանում» խորագրի ներքո և անցկացվեցին Կապիտոլիումում՝

Ֆիլիպինների հարցերով հանձնաժողովի սենյակում⁹։ Մենատոր Ու. Հարդինգի նախագահությամբ չորս նիստի ընթացքում վկայությամբ հանդես եկան տասներեք անձ, որոնց թվում էին ԱՄՆ-ում հայ համայնքի ներկայացուցիչները, ԱՄՆ-ի տարբեր ատյանների պետական պաշտոնյաները, ամերիկյան միսիոներները, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անդամները։

Լսումների առաջին օրը վկայությամբ հանդես եկան Ամերիկայի Հայ ազգային միության երեք ներկայացուցիչ՝ Միության նախագահ Միքիան Սվազլին (Սվազլյան), քաղաքացիական գործիչ ու հայտնի դրամատեր Մոսես Գուլեայանը և իրավաբան Վարդան Մալքումը (վերջին երկուսը ներկայացնում էին Բոսթոնի հայ համայնքը)։

Ընդհանուր առմամբ, բնութագրելով ամերիկահայերի վկայությունները, կարելի է հարցականի տակ դնել, թե որքանով է Մենատի հանձնաժողովում նրանց հանդես գալը նպաստել մտահոգող խնդրի լուծման դրական ընթացքին։ Հայաստանում խաղաղությունն ապահովելու նպատակով, ԱՄՆ-ի կողմից գործի տրամադրման անհրաժեշտությունը հիմնավորելու համար խիստ կարևոր էր ունենալ մանրակրկիտ, տեսական քաղաքական և դիվանագիտական, հմուտ պատրաստվածություն և քաջատեղյակ լինել, առնվազն Արևմտյան Հայաստանում և նորանկախ հանրապետությունում ստեղծված իրավիճակին։ Իրականում պատկերն այլ էր։ Հարկ է նշել, որ Մերձավոր Արևելքից, Կովկասից և Հայաստանից շատ մեծ հեռավորության վրա գտնվելու հանգամանքը որևէ կերպ չի կարող արդա-

րացնել հայազգի վկաներին և հիմք հանդիսանալ տարածաշրջանում տիրող իրավիճակին նրանց վատատեղյակ լինելու համար։

Անհավանական է, սակայն ամերիկահայ վկաները քննարկվող հիմնահարցի վերաբերյալ ոչ միայն անրաժեշտ պատրաստվածություն չդրսևորեցին, այլև փոխարենը գերադասում էին իրենց խոսքը ծավալել խնդրո առարկայից դուրս՝ հարակից հարցերի շուրջ, և անգամ այս պարագայում, նույնպես բացահայտեցին իրենց ապստեղեկացված լինելը, իսկ որոշ կետերի առումով՝ անգամ կատարյալ անտեղյակությունը։

Լսումներին հանդես եկած հայ եղակի վկայությունները հավանություն չստացան ամերիկահայության բոլոր կուսակցությունների և կազմակերպությունների, անգամ Հայ ազգային միության կողմից։ Մասնավորապես, հնչակյան և դաշնակցական թերթերը կշտամբեցին նրանց՝ անգոր հայի կերպար ներկայացնելու համար և պահանջեցին, որ այդուհետև լսումներին ներկայացուցչությունը վստահվի Հայաստանի կառավարության կողմից պատշաճորեն նշանակված լիազոր անձանց, որոնք անտարակույս տեղյակ կլինեն ռազմավարական երկու աշխարհագրական վայրերի միջև ընկած տարածությանը և բավարար հնարամտություն կունենան քաղաքական կշիռ ունեցող հարցերին պատասխանելու համար¹⁰։

Ենթահանձնաժողովի հաջորդ՝ երկրորդ նիստը տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 30-ին։ Մինչ իր վկայությունը կսկսեր պետական քարտուղարի օգնական Ու. Ֆիլիպսը, որոշվեց, որ նիստը դռնփակ կլինի, քանի որ բարձրաստիճան դիվանագե-

⁹ Լսումների արձանագրությունը տե՛ս Maintenance of Peace in Armenia, p. 3-125: Նույն նյութը հրատարակվել է՝ "Armenian Review", 1980, vol. 33, N 4, p. 441-443; 1981, vol. 34, N 1, p. 46-79; N 2, p. 199-217; N 4, p. 412-427:

¹⁰ Hovannisian R. G., նշվ. աշխ., էջ 438; Հովհաննիսյան Ռ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 453; Ованнисян Р. Г., նշվ. աշխ., էջ 276:

տի վկայությունը կարող էր պարունակել հրապարակմանը ոչ ենթակա տեղեկություններ: Ուստի ունկնդրումների սրահից ոչ միայն դուրս հրավիրեցին հանրության ներկայացուցիչներին, այլև որոշվեց, որ անհրաժեշտության դեպքում կարող է նաև ընդհատվել վկայության սղագրությունը:

Որպես պետական քարտուղարի օգնական՝ Ու. Ֆիլիպսը վկայություն էր տալիս վերոնշյալ կետերի շուրջ հիմնվելով ԱՄՆ-ի դիվանագիտական և նպաստամատույցի անձնակազմերից ստացված տեղեկությունների վրա: Նա ներկայացրեց մի շարք հեռագրեր, որոնք հստակ պատկերում էին Հայաստանում ստեղծված իրավիճակը և ընդգծեց, որ այնտեղ տիրող ծանր վիճակը հնարավոր էր փրկել՝ հատկապես մեղմել ձմռանն ակնհայտորեն սպառնացող սովի վտանգը, եթե հսկողության տակ վերցվեին անդրկովկասյան ճանապարհները, մասնավորապես, երկաթուղին: Նա հայտնում էր, որ արտաքին՝ օտարերկրյա փոքր ուժն անգամ բավարար կլինե՞ր ապահովելու դեպի Հայաստան փոխադրումները: Այդուհանդերձ, Ու. Ֆիլիպսի ամբողջ վկայության շեշտադրումն այն էր, որ հայերի նկատմամբ ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարության վերաբերմունքն ու գործողությունները սոսկ մարդասիրական էին:

Լսումների երկրորդ նիստի հաջորդ և վերջին վկան Կարմիր խաչի ծառայության կապիտան Ժիշկ Զորջ Բ. Հայդն էր, որը նոր էր վերադարձել Կիլիկիայից: Ներկայացնելով թեպետև կարևոր, սակայն ընդհանուր բնույթի տեղեկություններ իր ծառայությունն ընդգրկող աշխարհագրական շրջանակներում ստեղծված իրավիճակի վերաբերյալ՝ թե՛ նախկինում իրագործված և թե՛ ներկայում տեղի ունեցող ջարդերի մասին, նա այդուհանդերձ չկարողացավ խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ սպառիչ պատասխաններ տալ ենթահանձնաժողովին:

Լսումների երրորդ նիստի աշխատանքներն սկսվեցին հոկտեմբերի 2-ին՝ ազգությամբ ռուս ամերիկյան իրավաբան, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ԱՄՆ-ի բանակի կապիտան Աբրահամ Թուլինի վկայությամբ: Նա նույնպես նոր էր վերադարձել ԱՄՆ, սակայն ի տարբերություն նախորդ վկայի, ամիսներ շարունակ՝ 1919 թ. ապրիլից մինչև սեպտեմբեր անցկացրել էր բուն Հայաստանի՝ թե՛ Արևմտյան և թե՛ Արևելյան հանրապետության հատվածներում: Որպես Ամերիկյան նպաստամատույցի վարչության տնօրենի և միջդաշնակցային տնտեսական խորհրդի հանձնակատար Հ. Կ. Հուվերի աշխատակազմի նախկին անդամ՝ Ա. Թուլինն ակա-նատես էր եղել Հայաստանում տիրող հավաստի իրավիճակին և կարիքներին, որոնք անաչառությամբ ներկայացրեց ենթահանձնաժողովին: Ըստ նրա՝ հումանիտար օգնությանը, որն անպայման պետք է շարունակվեր առնվազն մեկ տարի ես, անհրաժեշտ էր հավելել գեներալ ու գինամթերքի հատկացում և ամերիկյան փոքրաթիվ գորամիավորումների ներկայությունը տարածաշրջանում՝ Բաթումում, Թիֆլիսում, որոնք նաև կհսկեին դեպի Երևան երկաթուղին: Վերջինս առավել կարևոր լինելով նաև քաղաքական իմաստով, կայուն կպահպաներ իրավիճակը Հայաստանում:

Կապիտան Ա. Թուլինից հետո վկայություն տվեց հայազգի սպա՝ գնդապետ Արսեն Թորգումը, ենթահանձնաժողովին ներկայանալով իբրև «գեներալ»: Շեղվելով վկայության բուն թեմայից, նա անդրադարձավ նաև իր կողմից 1918 թ. փետրվարին էրզրումում ազդարարված անկախությանը և ենթահանձնաժողովին հանձնեց «Հայաստանի անկախության էրզրումի հռչակագրի» տեքստն անգլերեն լեզվով: Միայն սենատորների հարցադրումներից հետո Թորգումն արտահայտեց

իր կարծիքը քննարկվող հարցի վերաբերյալ՝ նշելով, որ համա-
միտ է Ա. Թուլինի հետ, այն է՝ միակ ելքն անհապաղ բավարար
քանակի գործ ուղարկելն էր Հայաստան: Հայությանն օգնելու
խնդրանքների հետ մեկտեղ Թորգոմի վկայության ավարտը
բավական հավակնոտ էր՝ հոգուտ Հայաստանի՝ Ամերիկայում
աշխատելու համար իրեն հատկացվելիք թույլտվության դիմու-
մով և անձնական գրասենյակի ու երկու-երեք աշխատակցի
պահանջով:

Թորգոմի վկայությամբ ծրագրված էր ավարտել ենթա-
հանձնաժողովի աշխատանքները և այն ցրել: Այնուամենայ-
նիվ՝ հանգամանքների բերումով ենթահանձնաժողովը շարու-
նակելու էր աշխատանքը և լսումների ևս մեկ՝ չորրորդ, արդեն
վերջին նիստը կայանալու էր հոկտեմբերի 10-ին: Բանն այն է,
որ ԱՄՆ էր ժամանել Հայաստանի Հանրապետության տնտե-
սական և քաղաքական հատուկ առաքելությունը Հանրապե-
տության նախկին վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունու
գլխավորությամբ: Վերջինիս հետ հանդիպելու և նրանից տեղե-
կություններ ու հիմնավորումներ ստանալու նպատակով՝ Ջ.
Ջերարդի ղեկավարած՝ Հայաստանի անկախության ամերիկ-
յան կոմիտեի ջանքերով, սենատոր Ջ. Շ. Ուիլյամսի ակտիվ
գործակցությամբ Սենատի ենթահանձնաժողովի լսումները
վերաբացվել էին մեկ օրով:

Հոկտեմբերի 10-ի լրացուցիչ նիստը, ի դեպ, տնտեսու-
յան առումով ամենաերկարաձիգն էր՝ անգամ ընդհատվեց ընդ-
միջմամբ և ընթացավ երկու մասով: Առաջին՝ առավոտյան նիս-
տին վկայություններ տալու համար հրավիրվել էին երեք հայտ-
նի ամերիկացիներ, ովքեր ոչ հեռավոր անցյալում հարուստ
փորձառություն էին անցել Կովկասում և նոր էին վերադարձել
ԱՄՆ: Դրանք էին՝ Ֆիլադելֆիայից հայտնի իրավաբան, Մեր-

ձավոր Արևելքի նպաստամատույցի հաճնակատար Ուոլթեր
Ջորջ Սմիթը, Գրինել քոլեջի տնօրեն, Մերձավոր Արևելքի Ամե-
րիկյան նպաստամատույցի անդամ՝ Կովկաս գործուղված
նպաստամատույցի հանձնաժողովի հատուկ հաճնակատար
Ջոն Հ. Տ. Մեյնը, Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամա-
տույցի կոմիտեի քարտուղարի օգնական Հ. Ք. Ջեքուիթը:

Զարմանալի չէ, որ նրանց վկայություններն ամենաձա-
վալունն էին՝ ինչով պայմանավորվեց չորրորդ նիստի առաջին
մասի երկար տևողությունը: Նպաստամատույցի ամերիկացի
նշված ծառայողները հանգամանքների բերումով՝ ի տարբե-
րություն ցուցմունք տված մյուս վկաների, ամենաքաջատեղ-
յակն էին Հայաստանում տիրող իրավիճակին և դրսևորած
մարդասիրության և խոհեմության հետ մեկտեղ ավելի արդյու-
նավետ, հստակ ու առավելագույնս անաչառորեն ներկայաց-
րին և՛ առկա խնդիրներն ու պահանջները, և՛ իրենց առաջարկ-
ները վերջիններիս լուծումների վերաբերյալ: Նրանք ընդգծե-
ցին Հայաստանին հատկացվելիք բազմակողմանի օգնության
անհրաժեշտությունը, ինչն անհապաղ ու անհետաձգելի էր:
Գովաբանելով Հայաստանի Հանրապետության ջանքերն ու
ընդգծելով վերջինիս՝ վարչական կառավարման հմտություն-
ների առումով տարածաշրջանում լավագույնը լինելու պարա-
զան, Ջ. Մեյնը նշեց, որ այնուամենայնիվ, առանց արտաքին
օժանդակության հանրապետությունն ի վիճակի չէր լինի եր-
կար գոյատևել: Ուստի, Ջ. Մեյնը, ինչպես և իրեն նախորդած
Ու. Սմիթը, հույս հայտնեց, որ սենատոր Ջ. Շ. Ուիլյամսի բա-
նաձևը կընդունվի Սենատի կողմից և հայերին տրամադրվող
օգնությունը չի ուշացվի:

Ամբողջովին համաձայնելով Ջ. Մեյնի և Ու. Սմիթի վկա-
յությունների հետ, Հ. Ք. Ջեքուիթը որպես հավելում սենատոր-

ներին ներկայացրեց արձանագրության մեջ ընդգրկելու համար մի շարք նկարներ, քարտեզ՝ Հայաստանում իրավիճակն ավելի լավ պատկերացնելու համար, ինչպես նաև հաշվետվություններ և տեղեկություններ նպաստամատույցի կատարած աշխատանքների վերաբերյալ:

Ամփոփելով երեք մարդասեր վկաների ցուցմունքները նախագահող՝ ընդհանրիորդ Ու. Հարդինգը խոստովանեց, թե կուզն ոչ խոստումնալից, որ այժմ ավելի հստակ սկսեց հասկանալ իրադրությունն ու կարեկցանքով լցվեց հայ ժողովրդի հանդեպ: Հ. Ք. Ջեքուիթի հաղորդումից հետո ենթահանձնաժողովին ներկայացվեցին Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակները՝ նախկին վարչապետ Հ. Քաջազնունին, ԱՄՆ-ում Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Գարեգին Փաստրմաճյանը (Արմեն Գարո) և ՀԱԱԿ-ի նախագահ Ջեյմս Ջերարդին ներկայացնող Վահան Քարտաշյանը:

Քանի որ Հ. Քաջազնունու խմբի առաքելության հիմնական նպատակը ԱՄՆ-ից տնտեսական ու քաղաքական աջակցություն ստանալն էր, վերջինիս՝ թարգմանչի միջոցով ներկայացված խոսքը, առավել էր ընդգրկում հայ ժողովրդի ազգային, մշակութային, քաղաքական նկարագրի և իրավունքների հետ կապված տեղեկությունները: Նախկին վարչապետը վստահեցնում էր, որ քննարկվող՝ Ջ. Շ. Ուիլյամսի բանաձևով նախատեսվող օժանդակության դեպքում հայերն ի վիճակի կլինեն ապահովել իրենց ինքնապաշտպանությունը, ինչպես նաև կկարողանան՝ սեփական աշխատասիրության և Հայաստանի բնական պաշարների շնորհիվ վճարել վերցրած վարկերը:

Գ. Փաստրմաճյանը, համամիտ լինելով Հ. Քաջազնունու վկայությունների հետ, նշեց նաև, որ խնամակալ ԱՄՆ-ի փոքրաթիվ գորամիավորումները Բաթումում և Երևանում շատ

ցանկալի էին և կարևորագույն դեր կխաղային միայն իրենց ներկայությամբ, քանզի մեծ տպավորություն կթողնեին առաջին հերթին հենց Հայաստանի հարևանների վրա:

Վ. Քարտաշյանը սկսեց վկայությունն այն հայտարարությամբ, որ լսումներին ներկայացնում է ՀԱԱԿ-ի նախագահ Ջ. Ջերարդին և ենթահանձնաժողովին հանձնեց վերջինիս փոխանցած հուշագիրը, որտեղ նշվում էին ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանին օգնություն ցուցաբերելու պատճառները: Նա սենատորներին փոխանցեց նաև Ջ. Ջերարդի բազմակետ խնդրանքը. միջնորդել, որպեսզի Սենատն ընդունի Ջ. Շ. Ուիլյամսի բանաձևը, կոչ անել, որպեսզի նախագահը ճանաչի Հայաստանի Հանրապետությունը, սնունդ, զորք և զինամթերք ուղարկվի Հայաստան, հորդորել ամերիկյան կառավարությանը լիազորել ԱՄՆ-ի հայերին հավաքագրելու կամավորներ և օգնել նրանց փոխադրվել Հայաստան:

Վ. Քարտաշյանի վկայությամբ՝ ենթահանձնաժողովն ավարտեց իր աշխատանքները: Արդյունքում, ենթահանձնաժողովի անդամ սենատորներին՝ Ջ. Շ. Ուիլյամսի բանաձևի պաշտպանությանն ուղղված հայ և ամերիկացի խոսնակների վկայություններից պարզ դարձավ, որ Հայաստանում խաղաղության պահպանման համար անհրաժեշտ էր ապահովել անհապաղ գործողություններ:

Ենթահանձնաժողովի նախագահ Ու. Հարդինգը լսումների ավարտի հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 11-ին իրազեկել էր լսումների մասնակիցներին, որ խոստանում է առաջիկա շաբաթվա ընթացքում որոշակի քայլեր ձեռնարկել իր եզրակացություններն ու առաջարկությունները Սենատի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողով ներկայացնելու համար:

1919 թ. սեպտեմբերի 27-ից հոկտեմբերի 10-ն ընկած ժամանակահատվածում՝ սենատոր Ջ. Շ. Ուիլյամսի առաջադրած «Խաղաղության պահպանումը Հայաստանում» բանաձևի վերաբերյալ ԱՄՆ-ի Սենատի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովի կողմից կայացրած լսումները պետք է քննարկվող հարցի կարևորությունից ելնելով ենթադրեին անհետաձգելի գործողություններ: Սակայն ենթահանձնաժողովը՝ մասնավորապես վերջինիս նախագահ սենատոր Ու. Հարդինգը, ամենևին չէր պատրաստվում որևէ շտապ որոշում կայացնել և գործնական քայլեր իրականացնել՝ չնայած խոստացել էր հնարավորինս կարճ ժամկետում կոնկրետ քայլեր ձեռնարկել: Ամիսներ շարունակ նա ձգձգեց իր եզրակացությունների և առաջարկությունների ներկայացումը Սենատի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողով:

Միայն հաջորդ տարի՝ 1920 թ. մայիսի 15-ին, Ջ. Շ. Ուիլյամսի՝ հայերին օգնելու և Հայաստանում խաղաղությունը պահպանելու համար Հայաստանի Հանրապետություն գործ ու զինամթերք ուղարկելու բանաձևը ներկայացվեց ԱՄՆ-ի Սենատի լրակազմ նիստին: Ամբողջությամբ ձևավորված և նախնական իմաստը կորցրած բանաձևը մերժվեց:

Հայաստանին ռազմական օգնություն տրամադրելու մերժումն իր հերթին ազդեցություն ունեցավ ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի մանդատի ընդունման «բնականոն» ընթացքի վրա: 1920 թ. հունիսի 1-ին Սենատը՝ ընդունելով Հայաստանին օգնելու անհրաժեշտությունը, այնուամենայնիվ՝ հետամուտ ԱՄՆ-ի քաղաքական և տնտեսական շահերին, մերժում է Հայաստանի մանդատի ստանձնումը:

Որպես եզրահանգում՝ երախտագիտություն հայտնելով

ամերիկյան ժողովրդին, ԱՄՆ-ի կառավարությանը, նպաստամատույցի հայտնի գործիչներին հայությանը հատկացված փրկարար հումանիտար օգնության համար և ընդգծելով ամերիկյան բազմաթիվ պետական այրերի մարդասիրական հատկանիշները, նշենք, որ Եվրոպա-Արևելք պատմական զարգացումների թատերաբեմում «ուշացած» մասնակցություն դրսևորող ԱՄՆ-ի համար Առաջին աշխարհամարտից հետո ևս սեփական շահերից բխող ակտիվ դերակատարման ապահովումը շատ ավելի կարևոր էր, քան քրիստոնյա մի փոքր ժողովրդի՝ հայերի լինել-չլինելու, կամ անգամ Հայաստանի ինքնավարության, անկախության կամ պետականության հարցերը:

Հայության հանդեպ ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը կանխորոշված էր հատուկ մշակված քաղաքական գծով, ըստ որի՝ ԱՄՆ-ի կառավարությունը՝ անգամ աշխարհամարտին միանալով պատերազմ չէր հայտարարել Թուրքիային, իսկ դիվանագիտական հարաբերությունները նրա հետ խզել էր հենց Թուրքիան: ԱՄՆ-ի պետական միջամտությունն ի պաշտպանություն հայերի անհավանական էր, քանզի նրա պետական քաղաքականության օրակարգում դրա անհրաժեշտությունը չկար:

Լսումների վերջում վկաները ենթահանձնաժողովին էին հանձնել մի շարք փաստաթղթեր՝ հիմնականում հեռագրեր, որոնք տեղ էին գտել լսումների արձանագրությունում:

Սենատի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովի 1919 թ. սեպտեմբերի 27-ից հոկտեմբերի 10-ն ընկած ժամանակահատվածում կայացած լսումների արձանագրությունները, ներառյալ ունկնդրումների ընթացքում վկաների ներկայացրած բոլոր փաստաթղթերը, նույն տարվա

վերջում տպագրվել են Սենատի կողմից առանձին գրքույկով՝ Maintenance of Peace in Armenia. Hearings before Subcommittee of the Committee on Foreign Relations. United States Senate, Sixty-Sixth Congress, First Session on S.J.R. 106, Washington, Government Printing Office, 1919: Վերջինիս՝ մեր կողմից կատարված հայերեն թարգմանությունը ներկայացված է տվյալ աշխատության մեջ:

Ելնելով նյութի սկզբնաղբյուր լինելու հանգամանքից, լսումների արձանագրությունների շարադրանքը թարգմանվել է առանց ազատ թարգմանության մեթոդի կիրառման, բուն տեքստին համապատասխանող մոտեցմամբ, որը բնագրում ներկայացված է XX դարասկզբի ամերիկյան անգլերենով՝ տեղ-տեղ բավական լուրջ լեզվաբանական շեղումներով և քերականական թերություններով: Տեքստը հայերեն լեզվով ներկայացվում է նույնանման՝ պարբերություն առ պարբերություն, առանց շեղվելու, նույնը վերաբերում է նմանեցված տառատեսակին և տառաչափին, համապատասխանաբար նույն տեղերում են դրված գծիկները, կետերը, չակերտները, փակագծերը որոնց՝ քերականորեն ոչ ճիշտ լինելու պարագայում, ինչպես նաև անավարտ նախադասությունների դեպքում, մեր կողմից տողակատակում տրվում է պարզաբանում: Բնագրին համապատասխան ձևով են նշված նաև աղյուսակների բոլոր թվերը, կետերը և այլ նշաններ: Բնագրում տեղ գտած փաստական՝ պատմական, աշխարհագրական, կրոնական, թվային սխալները բացահայտելու և ընկալելի մատուցելու համար անհրաժեշտ տեղերում տրվել են՝ բացառական տողատակեր:

Խնդրո առարկա թեման, պատմական ժամանակաշրջանն ու իրադարձություններն ընթերցողի համար ավելի ըմբռնելի, պատկերավոր և հասկանալի դարձնելու նպատակով աշխատությունը հավելվել է «Ծանոթագրություններ» բաժնով:

MAINTENANCE OF PEACE IN ARMENIA

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԱՄՆ-Ի ՍԵՆԱՏԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԵՆԹԱՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ
ԼՍՈՒՄՆԵՐԻ

(27.09.1919 – 10.10.1919)

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

MAINTENANCE OF PEACE IN ARMENIA

HEARINGS

BEFORE A

SUBCOMMITTEE OF THE COMMITTEE ON FOREIGN RELATIONS UNITED STATES SENATE

SIXTY-SIXTH CONGRESS,

FIRST SESSION

ON

S. J. R. 106

A JOINT RESOLUTION FOR THE MAINTENANCE OF
PEACE IN ARMENIA

Printed for the use of the Committee on Foreign Relations

WASHINGTON
GOVERNMENT PRINTING OFFICE
1919

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԼՍՈՒՄՆԵՐ

ՄԻԱՅՑԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՍԵՆԱՏԻ
ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԵՆԹԱՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎՈՒՄ

ՎԱԹՍՈՒՆՎԵՑԵՐՈՐԴ ԿՈՆԳՐԵՍ
ԱՌԱՋԻՆ ՆՍՏԱՇՐՋԱՆ

Ս. Հ. Բ. * 106

ՀԱՄԱՏԵՂ ԲԱՆԱԶԵՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Տպագրված է Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի
օգտագործման համար

ՎԱՇԻՆԳՏՈՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1919

* Սենատի համատեղ բանաձև:

COMMITTEE ON FOREIGN RELATIONS.

HENRY CABOT LODGE, Massachusetts, *Chairman.*
 PORTER J. McCUMBER, North Dakota.
 WILLIAM E. BORAH, Idaho.
 FRANK B. BRANDEGEE, Connecticut.
 ALBERT B. FALL, New Mexico.
 PHILANDER C. KNOX, Pennsylvania.
 WARREN G. HARDING, Ohio.
 HIRAM W. JOHNSON, California.
 HARRY S. NEW, Indiana.
 GEORGE H. MOSES, New Hampshire.

C. F. REDMOND, *Clerk.*

SUBCOMMITTEE ON S. J. RES. 106.

WARREN G. HARDING, Ohio.
 JOHN SHARP WILLIAMS, Mississippi.
 HARRY S. NEW, Indiana.

2

ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ

ՀԵՆՐԻ ՔԱԲՈԹ ԼՈՋ, Մասսչուսեթս, *հայտադրահ*

ՓՈՐՏԵՐ Ջ. ՄԲԶԱՄԲԵՐ,	ԳԻԼԲԵՐՏ Մ. ՀԻՉԿՈԿ,
Հյուսիսային Դաքոթա	Ներքասկա
ՈՒԻԼՅԱՄ Է. ԲՈՐԱՀ, Այդահո	ՋՈՆ ՇԱՐՓ ՈՒԻԼՅԱՄՍ, Միսսիսիպի
ՖՐԵՆԷ Բ. ԲՐԱՆԴԵՅԷ, Բոնեպրիքուր	ԿԼՈԴ Ա. ՍՈՒԱՆՍՈՆ, Վիրջինիա
ԱԼԲԵՐԹ Բ. ՖՈԼ, Նյու Մեքսիքո	ԱԹԼԻ ՊՈՄԵՐԵՆԵ, Օհայո
ՖԻԼԱՆԴԵՐ Շ. ՆՈՔՍ, Փենսիլվանիա	ՍԱՐԿՈՒՍ Ա. ՍՄԻԹ, Արիզոնա
ՈՒՈՐԵՆ Գ. ՀԱՐԴԻՆԳ, Օհայո	ՔԵՅ ՓԻԹՄԱՆ, Նեադա
ՀԱՅՐԱՄ ՈՒ. ՋՈՆՍՈՆ, Կալիֆոռնիա	ՋՈՆ Ք. ՇԻԼԴՍ, Թենեսի
ՀԱՐՐԻ Ս. ՆՅՈՒ, Ինդիանա	
ՋՈՐԶ Հ. ՄՈՋԵՍ, Նյու Հեմփշիր	

Ք. Ֆ. ՌԵԴՄՈՆԴ, *քարտուղար*

Մենատի 106 համտեղ բանաձևի համար ԵՆԹԱՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ

ՈՒՈՐԵՆ Գ. ՀԱՐԴԻՆԳ, Օհայո	
ՀԱՐՐԻ Ս. ՆՅՈՒ, Ինդիանա	ՋՈՆ ՇԱՐՓ ՈՒԻԼՅԱՄՍ, Միսսիսիպի

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՇԱԲԱԹ, ՄԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 27, 1919 թ.

ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՄԵՆԱՏ,
ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐԻ ԵՆԹԱՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ
Վաշինգտոն, Կ. Շ.

Ենթահանձնաժողովը՝ ըստ նախագահի կոչի, հավաքվեց ժամը 10:30-ին Կապիտոլիումում՝ Ֆիլիպինների հարցերով հանձնաժողովի սենյակում, սենատոր Ուորեն Գ. Հարդինգի նախագահությամբ:

Ներկաներ. սենատորներ Ուորեն Գ. Հարդինգ (նախագահ), Լյու և Ուիլիամս¹¹:

Ենթահանձնաժողովի քննարկման օրակարգում է հետևյալ բանաձևը՝

[Մենատ]ի 106 համատեղ բանաձև,
66-րդ Կոնգրես, 1-ին նստաշրջան]

¹¹ Սենատորներ Ուորեն Գ. Հարդինգի (Warren G. Harding), Հարրի Ս. Նյուի (Harry S. New) և Ջոն Շարփ Ուիլիամսի (John Sharp Williams) մասին տե՛ս սույն աշխատության «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

ՀԱՄԱՏԵՂ ԲԱՆԱԶԵՎ

Հայաստանում խաղաղության պահպանման համար

Նկատի ունենալով, որ բրիտանական զորքերի դուրս բերումը Կովկասից և Հայաստանից հայ ժողովրդին անօգնական կթողնի քրդերի և թուրքերի հարձակումների դեպքում, և քանի որ ամերիկյան ժողովուրդը խորապես ու անկեղծորեն համակրում է հայ ժողովրդի ազատության, խաղաղության և առաջադիմության ձգտումները. ուստի՝

*Կոնգրեսում*¹² *հավաքված Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Մենատի և Ներկայացուցիչների Պալատի կողմից որոշվեց*¹³, որ Մենատի կարծիքով Հայաստանը (ներառյալ Թուրքահայաստանի¹⁴ վեց վիլայեթները և Կիլիկիան), Ռուսահայաստանը, Ադրբեջան նահանգի¹⁵ հյուսիսային հատվածն ու Տրապիզոնը պետք է լինեն անկախ, և որ Մենատը լիափոխ է, որ Խաղաղության վեհաժողովը միջոցներ կձեռնարկի՝ օգնելու Հայաստանին անկախ հանրապետություն հիմնադրելու:

Մաս 2. Միացյալ Նահանգների նախագահն այսու իրավասու է օգտագործել Միացյալ Նահանգների ռազմական և նավատորմային այնքան ուժ, որքան իր կարծիքով նպատակահարմար

¹² Թարգմանության շարադրանքը ներկայացված է բնագրին համապատասխան, ուր որոշման առաջին մասը փաստացի սկսվում է «Կոնգրեսում» բառով, սակայն այդ հատվածը ձևակերպված չէ որպես «Մաս 1»: Որոշման կետերի համաքակալումն սկսվում է «Մաս 2»-ով:

¹³ Տեքստում շեղ տառատեսակով ներկայացված հատվածները համապատասխանում են բնագրին:

¹⁴ Բնագրին համապատասխան՝ շարադրանքում թարգմանաբար Արևմտյան Հայաստանը ներկայացված է Թուրքահայաստան, իսկ Արևելյան Հայաստանը՝ Ռուսահայաստան:

¹⁵ Բնագրում՝ Province of Azerbaijan: Նկատի են ունեցել Պարսկաստանի Ադրբեջան նահանգը:

կլինի Հայաստանում խաղաղության և հանդարտության պահպանման համար, մինչ այդ երկրի գործերի կարգավորումն ավարտվի պետությունների միջև պայմանագրով:

Մաս 3. Նախագահն այսու իրավասու է առկախելու օտարերկրյա զինվորագրման օրենքն այնքան ժամանակ, որքան այն անհրաժեշտ է Միացյալ Նահանգների հայերին՝ դրամ և զենք ու զինամթերք հայթայթելու և իբրև զինված ուժեր Փոքր Ասիայի իրենց հայրենակիցներին օգնության հասնելու համար:

Մաս 4. Միյնով հատկացվում է գանձապետարանի ցանկացած պաշարներից, և ոչ այլ կերպ, \$-----ի¹⁶ չափով՝ գումար՝ նախագահին թույլ տալու իրագործել վերոհիշյալ բանաձևը:

Սենատոր ՀԱՆԴՆԳ. Առաջին վկան, ով ցանկանում է ունկնդրման արժանանալ այս առավոտ, պրն Սվազլին է: Դուք կարող եք հայտնել Ձեր անունը և Ձեր բնակության վայրը սղագրողին և շարունակել:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ի՞նչ աշխատանքով եք զբաղվում:

ՊՐՆ ՄԻՉԴԱՆ ՍՎԱԶԼԻԻ¹⁷ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պրն ՍՎԱԶԼԻ. Պրն նախագահ և պարոնայք, թույլ տվեք շնորհակալություն հայտնել Ձեզ՝ հայերին կամ հայկական ծագում ունեցող ամերիկյան քաղաքացիներին ընձեռած հնարավորության համար՝ հանդես գալու Ձեր առջև և համառոտ ներկայացնելու իրենց հարցը հայ ժողովրդի անունից, ում հանդեպ, մենք գիտենք, որ այս հզոր Հանրապետությունն անկեղծ համակրանք է տածում:

¹⁶ Բնագրում որևէ թիվ նշված չէ:

¹⁷ Միիբան Սվազլիի (Miran Sevasly) մասին տե՛ս սույն աշխատության «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

Թերևս ես չպետք է մտահոգվեմ Հայկական հարցի քաղաքական որևէ հայեցակետ մանրամասնելու առնչությամբ: Ես միայն կանոդադատնամ մանդատի հարցին, սակայն չեմ խոսի այդ մասին, որը, գիտեմ՝ զբաղեցնում է բազմաթիվ ամերիկյան քաղաքացիների մտքերը: Ես նույնիսկ որևէ կերպ չեմ շոշափի Հայաստանի ապագա կարգավիճակի կամ Հայաստանի քաղաքական սահմանների հարցերը, քանզի գտնում եմ, որ դրանք այն հարցերն են, որոնք պետք է կարգավորվեն խաղաղության վեհաժողովի կողմից: Ես միայն հպանցիկ կերպով կանոդադատնամ այս վերջին պատերազմի ընթացքում հայերի մատուցած ծառայություններին, ինչը նրանց իրավունք է տալիս համարվելու պատերազմի կողմ: Նրանք ավելի քան 100 000 մարդ են տրամադրել ռուսական բանակին, և այդ գորքն ուղարկվել է Լեհաստանի ռազմաճակատ, որտեղ ռուսների հետ կռվել է Կենտրոնական¹⁸ տերությունների դեմ:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Նրանք ռուսահայեր՝ ր էին:

Պրն ՍՎԱԶԼԻ. Ռուսահայեր էին: Երկրորդ, հայերն ավելի քան մեկ տարի պահել են Ռուսաստանի Կովկասյան ճակատը՝ այսպիսով օգնել Անգլիային հաջողության հասնել Միջագետքի արշավանքում՝ Թուրքիայի դեմ: Եթե հայերը չպահեին Կովկասյան ճակատը, Անգլիան այդպիսի դյուրին հաջողությամբ չէր պսակի այդ արշավանքը:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Կամ Միջագետքի արշավանքը:

Պրն ՍՎԱԶԼԻ. Այո:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Կամ Պաղեստինի արշավանքը:

Պրն ՍՎԱԶԼԻ. Կամ Պաղեստինի արշավանքը: Լորդ Մեխլը վկայում է այդ մասին մի պաշտոնական փաստաթղթում, որը նա որոշ ժամանակ արագ ուղարկել է Փարիզում Հայկական պատվիրակության նախագահին:

¹⁸ Բնագրում՝ the Central Powers: Այն է՝ Բաղյակ միություն:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Գեներալ Ալլենքին նույնպես ընդունում է այդ փաստը:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո, սըր: Հայերը ոչ միայն դա են արել, այլև աջակցել են Սուրբ Հոդում և Սիրիայում Թուրքիայի դեմ կռվող ուժերին: Հայոց Ազգային Միության ջանքերի շնորհիվ այս երկրից նույնպես շուրջ 2000 կամավոր է մեկնել ռազմաճակատ: 2000 կամավոր այստեղից կռվելու է մեկնել Պաղեստին: Նրանք կռվել են արիաբար ու որոշել՝ ճակատամարտի ելքը՝ հօգուտ Դաշնակիցների՝ ընդդեմ թուրքերի, և այդ ճակատամարտի արդյունքում Դաշնակիցները կարողացել են նվաճել Սիրիան և վերցնել Երուսաղեմն ու ճանապարհ բացել դեպի Հայաստան և Կիլիկիա: Բայց նրանք ավելին են արել: Հազար հայ կամավորներ մեկնել են Ֆրանսիական ճակատ և քաջաբար կռվել Պիկարդիայի ու Շամպայնի հարթավայրերում, և այդ հազար հոգուց հազիվ 50-ն է կենդանի մնացել: Այս ամենից հետո ասել, որ հայերը չպետք է համարվեն պատերազմական կողմ և չպետք է նույն կերպ հաշվի առնվեն, ինչպես արաբները կամ Հեջազի արքան, իմ խոնարհ կարծիքով, թյուրիմացություն է:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ո՞վ է դա վիճարկում:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Դե՝ —

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Շարունակե՛ք Ձեր վկայությունը:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Սա ամենը չէ, պարոնայք. հայերը կորցրել են 1 000 000 մարդ, քանի որ հրաժարվել են միանալ թուրք բարբարոսին: Նրանց դաշինք էր առաջարկվել: Նրանց ասվել էր, որ եթե միանան թուրքերին, ապա նրանց կտրվի ամեն ինչ, բայց նրանք դա ամբողջությամբ մերժել են, և 1914 թ.՝ այս պատերազմի նախօրեին, Էրզրումում կայացած համագումարում հայերը մերժել են համագործակցել թուրքերի հետ: Այս նկատառումները Ձեզ բավականին լավ են հայտնի, քանի որ ձեր դիմաց նստած հոչակավոր սենատորն այնքան լավ վկայեց, որ ես ավելորդ եմ

համարում այս իրադրության շուրջ քննարկում ծավալելը:

Այժմ Թուրքիայի հետ զինադադարի պայմանները հայերի նկատմամբ մեկ այլ՝ շատ անարդար իրավիճակ են ներկայացնում: Թուրքիային իրավունք տրվեց փաստացի վերահսկողության տակ առնել հայկական նահանգները:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այդ կապակցությամբ թույլ տվեք փաստել, որ Միացյալ Նահանգներն այդ զինադադարի կողմ չի եղել, քանի որ Թուրքիայի հետ պատերազմի մեջ չէր գտնվում:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այսպիսով, իրավիճակն այժմ այսպիսին է. երկրի այս հատվածում՝ Կիլիկիայում, հայերը գնացել են այնտեղ, տեղի է ունեցել հայերի աստիճանական ներհոսք, և քանի որ անցլիացիներն ու ֆրանսիացիներն այնտեղ որոշ զորքեր ունեն և երկիրը ծովին հարակից է՝ այնտեղ ավելի ապահով է, և ես ուրախ եմ հայտնելու, որ այժմ այդ տարածքում բնակվում են շուրջ 200 000 հայեր, և բնականոն պայմանները վերականգնվում են:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Դա հարավարևմտյան Հայաստանն է:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո, սըր:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Միջերկրականի ափին, Ալեքսանդրետում և հարակից քաղաքներում: Ֆրանսիական և մյուս դաշնակիցների բավարար ուժեր այժմ գտնվում են այնտեղ՝ կարգ հաստատելու և բնակիչներին պաշտպանելու համար, դուք սա՞ նկատի ունեք:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո: Բնականոն պայմանները վերականգնվում են, խանութները բացվում, և այս անհանգիստ իրավիճակից, հայերի տեղահանությունից ու կոտորածներից հետո, նրանք այժմ աստիճանաբար ոտքի են կանգնում, նրանք երկու օրաթերթ ունեն Ադանա քաղաքում, և այն ցույց է տալիս վերականգնվելու նրանց ուժը:

Այժմ Կիլիկիայի և Կովկասի միջև գտնվող այս երկիրը [ցույց է տալիս քարտեզի վրա] բավականաչափ դատարկվել է: Այստեղ

մեծ ծավալի հայաթափում է տեղի ունեցել տեղահանությունների և կոտորածների պատճառով: Սա երկրի այն հատվածն է, որը, իմ կարծիքով, ամենաշատն է տուժել: Ես չեմ սիրում թվերը չափազանցնել, բայց կարծում եմ շուրջ 750 000 հայ է իրականում անհետացել՝ մահացել տեղահանությունների կամ կոտորածների ժամանակ:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Նկատի ունեք Սև ծովի և Կասպից ծովի միջև ընկած տարածքը հյուսիսարևելյան Հայաստանում: Դրա՞ մասին եք այժմ խոսում:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո, այստեղից մինչև այս հատվածը [ցույց է տալիս քարտեզի վրա]:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Դուք ցույց եք տալիս ընդհուպ մինչև Սև ծովի հարավարևելյան մասը:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ասում եք 750 000 հայ է անհետացել:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Առնվազն այդքան:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Գիտե՞ք արդյոք կոտորածների ենթարկվածների մոտավոր թիվը:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Կոտորածների ենթարկվածների թիվ ասելով՝ նկատի ունեք կոտորածներից մահացածներին, թե՛ տեղահանումներից և հնարավոր ամեն ինչից մահացածներին:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ենթադրենք՝ կիրառում ենք երկուսն ընդգրկող հասկացություն:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ըստ վերջին գեկույցի —

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ճիշտ հասկանալու համար կցանկանայի մի քանի հարց տալ:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ի դեպ, Մենատոր, ես պրն Սվազլիին հարց եմ տվել, և նա դեռ չի պատասխանել:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ես չեմ լսել: Ներողություն եմ խնդրում:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ես ցանկանում եմ իմանալ թուրքերի դաժան վերաբերմունքից տուժածների թիվը:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այնտեղից եկած ճանապարհորդների, մեր ղեկավան պրն Մորգենթաուի¹⁹ և այլոց միջոցով մեզ հասած հաղորդագրություններում նշվում է, որ առնվազն 800 000 հայ անհետացել են կամ կոտորածի, կամ սովի, կամ անապատ տեղահանության պատճառով, և հարցականի տակ է՝ ես տեղյակ չեմ, թե արդյո՞ք երկրի այդ հատվածում կան հայեր, բայց չեմ կարծում, թե կենտրոնական Հայաստանում մնացած հայերի թիվը գերազանցի 100 000-ը:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Եկեք սա մի փոքր հստակեցնենք: Դուք ասում եք, որ անհետացել է 800 000 մարդ մի հատվածից, որտեղ միայն 80 000-ն են մնացել: Ես ճի՞շտ եմ հասկացել Ձեզ:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ոչ, ես ասում եմ՝ բոլորը պատմել են, որ անկախ նրանից՝ արդյո՞ք խոսում ենք Կիլիկիայի, թե ամբողջ Հայաստանի մասին, կոտորածների, կամ տեղահանության, կամ սովի պատճառով մահացած հայերի թիվը 800 000-ից պակաս չէ:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Կամ անապատ ուղարկվելու՞ և պատճառով:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Մենք ունենք գեկույցներ առաքելություններից և մեր պետական դեսպարտամենտից, հյուպատոսական հաղորդագրություններ, և այս բոլոր գեկույցները հաստատում են իմ հայտարարությունները, որ ներկայացնում եմ Ձեզ: Դրանք ներկայացնելը կնշանակեր երկար մանրամասների մեջ մտնել:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ես մտավախություն ունեմ, որ Դուք և նախագահը միմյանց չեք հասկանում: Թույլ տվեք մի քանի հարց տալ Ձեզ: Պատերազմի ընթացքում քանի՞ հայ է սպանվել Ֆլանդրիայի ռազմաճակատում, Կովկասում, Պաղեստինում, և մյուս բոլոր վայրերում՝ այնքան որքան Դուք եք տեղյակ:

¹⁹ Բնագրում՝ Mr. Morgenthau, տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Կովի մասնակիցներ:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այո, կովի մասնակիցներ:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ֆրանսիայում սպանված կովի մասնակիցները շուրջ 950 հոգի են: Ես հստակ չգիտեմ, թե որքան են թվերը Պաղեստինում, բայց կարծում եմ՝ մոտավորապես 2000 հոգի:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Միջազետքում այդպիսիք կա՞ն:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ոչ:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Քանի՞սն են սպանվել Կովկասում թուրքերի դեմ կովելիս՝ թե՛ ռուսահայ, թե՛ թուրքահայ:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Կարծում եմ՝ 35 000-ից ոչ քիչ:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Քանի՞ հայ է կոտորածի ենթարկվել, տեղահանվել դեպի անապատ կամ այլ վայր պատերազմի ընթացքում:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Կարող եմ ասել, որ պատերազմի ընթացքում տեղահանվել է Կենտրոնական Հայաստանի, վեց նահանգների և Կիլիկիայի բնակչության երկու երրորդը կամ երեք քառորդը, և ոչ միայն այդ վայրերից, այլև թուրքական տարածքի՝ այսպես կոչված Հայաստանի նահանգների մեջ չմտնող հատվածներից:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Հասկանալի է: Նավահանգստային քաղաքներում՝ ծովափի երկայնքով, բնակչությունը հիմնականում հույներ կամ թուրքեր էին, բայց կային նաև շատ հայեր և ոմանք Կոնստանդնուպոլսում էին: Այժմ, ի՞նչ տվյալներ ունեք, որոնք կարող եք տրամադրել կոմիտեին այն բոլոր տղամարդկանց, կանանց և երեխաների մասին, ովքեր ենթարկվել են այսպես կոչված «սպիտակ մահվան», կողոպտվել ու թալանվել են և առանց սննդի նետվել անապատ կամ որևէ այլ վայր:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Կարծում եմ՝ դա մի հարց է, որն արդեն մանրամասն ուսումնասիրվել է, և փաստացի կարծիքների համաձայնության են հանգել: Ես մանրամասներ չունեմ այստեղ, սակայն դրանց վերաբերյալ կա միացյալ Հայաստանի

պատվիրակության հուշագիրը: Ես կտրամադրեմ Ձեզ դրա պատճենը:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Գտեք տեղը, որպեսզի սղագրողը կարողանա այն ընդգրկել իր արձանագրության մեջ:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆՔ. Այս տեղեկություններն առկա՞ են այն փաստաթղթերում, որոնք ցանկանում եք արխիվացնել:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ոչ:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ես ցանկանում եմ դրանք մեկը մյուսից առանձնացված ստանալ:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Մենք կարող ենք դրա վերաբերյալ հուշագրեր ներկայացնել, եթե ցանկանում եք:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ես կարող եմ հուշագիր ներկայացնել՝

Ձեր ուզած ցանկացած պահի:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Շատ լավ, հանձնեք դա սղագրողին: Այժմ, թույլ տվեք հետևյալ հարցը տալ. ներկայացրեք մեզ պատմական և ժամանակագրական պատկերն այնքան լավ, որքան կարող եք՝ այն մասին, թե ի՞նչ է տեղի ունեցել զինադադարից հետո, որը Թուրքահայաստանում ընթացել է բացահայտ ընդհարումների և կյանքի ու ունեցվածքի կործանման ճանապարհով:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Լավ, կցանկանայի ասել, որ Հայաստանի այս հատվածի բնակչության շուրջ կես միլիոնն ապաստան է գտել Կովկասում: Կցանկանայի դրան անդրադառնալ, քանի որ դա շատ կարևոր է: Այդ կես միլիոն հայերը փրկվել են կոտորածից և տեղահանությունից, անցել հարակից երկիր և ապաստան գտել Կովկասում, որտեղ գտնվում են այժմ, և մեր ունեցած կարևոր խնդիրներից մեկն այս մարդկանց իրենց երկիր վերադառնալու և բնակվելու հնարավորություն ընձեռելն է, իսկ նրանք չեն գնա այժմ այնտեղ բնակվելու, քանի որ դա անվտանգ չէ, քանզի երգրումում թուրքերը կազմավորել են 30 000 կամ 40 000 մարդուց

բաղկացած մի մեծ բանակ և հակված են հարձակվելու Հայաստանից հեռացած այն ներգաղթյալների վրա, ովքեր պետք է վերադառնան՝ Անդրկովկասում գտնվող հայերի հետ, երկիրը վերականգնելու համար:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍՍ. Հասկանալի է: Ես հասկանում եմ, որ վերջերս, վրացիները, ինչպես և թուրքերը նույնպես սկսել են հարձակվել հայերի վրա: Հարցս հետևյալն է. ցանկանում եմ, որ դուք հիմա ներկայացնեք, իսկ եթե չեք կարող, հետագայում սղագրողին հանձնեք, որքան հնարավոր է ճշգրիտ գեկուցում զինադադարի ստորագրման պահից սկսած հայերի վրա կատարված հարձակումների պատմության մասին, և ներկայացնեք կործանված կյանքերի՝ տղամարդկանց, կանանց և երեխաների թիվը և ոչնչացված ունեցվածքի չափը: Եթե հիմա չեք կարող ներկայացնել —

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Չեմ կարծում, որ հիմա կարող եմ մանրամասն գեկույց ներկայացնել, բայց իրավիճակն այնպիսին է, որ թուրքերը չեն զորացրել իրենց բանակը, որ թուրքերն ամբողջությամբ զինված են, իսկ հայերը զինված չեն, որ թուրքերն ունեն մոտավորապես 30 000 կամ 40 000 հոգանոց բանակ, ինչը հակասում է հենց զինադադարի պայմանների կետերին և որ նրանք հակված են հարձակվելու, և իրականում, ըստ երեկ հրատարակված հեռագրերի՝ նրանք սկսել են հարձակվել այն հայերի վրա, ովքեր գաղթել են Թուրքահայաստանից Ռուսահայաստան և ում հայրենադարձությունն անհրաժեշտ է երկրի վերականգնման համար: Դա շատ կարևոր փաստ է: Եվ մասնակի կոտորածներ են տեղի ունեցել Ռուսահայաստանի՝ Ղարաբաղ կոչվող վայրում, ինչի համար հայերը բողոքել են, Կովկասում գտնվող անգլիական զենեքային բողոք էր ներկայացրել Կաթողիկոսը՝ հայերի առաջնորդը, չաշտոնական բողոք՝ հաստատված Կոնստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքի և

Էրիվանի²⁰ հայ կառավարության բողոքներով: Մի քանի ամիս առաջ մասնակի կոտորածներ են տեղի ունեցել Հալեպում, և մենք ամենօրյա հաղորդագրություններ էինք ստանում Կոնստանդնուպոլսի հայկական թերթերից ամբողջ երկրում տիրող անհանգիստ իրավիճակի և անվտանգության անհրաժեշտության մասին:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍՍ. Դա այն հարցը չէ, որը ես ցանկանում եմ հասկանալ: Բրիտանացիները ե՞տ են կանչել իրենց զորքերը:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Նրանք ետ են քաշում դրանք:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍՍ. Եվ ես տեղեկացված եմ, որ հայերի նոր կոտորած է տեղի ունեցել, նրանցից շատերը նահանջում էին դեպի Պարսկաստան բրիտանական և ամերիկյան քաղաքացիների կամ հպատակների հետ միասին, ովքեր գտնվում էին այնտեղ: Սակայն իմ վերջին հարցի նպատակն է պարզել, եթե Դուք զիտեք՝ իսկ եթե չզիտեք, ուղղակի ասեք, որ չզիտեք, բրիտանական զորամասերի նահանջից հետո կամ բրիտանական զորամասերի նահանջի ընթացքում թուրքերի, վրացիների և քրդերի ուշ հարձակումների ժամանակ կոտորված հայերի թիվը՝ ըստ Ձեր ունեցած լավագույն տեղեկության:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Հաղորդագրություններ կան, որ շուրջ 600 հայ կոտորվել է Ղարաբաղի շրջանում: Այժմ, ես չզիտեմ, թե արդյո՞ք բրիտանական զորամասերն արդեն դուրս են բերվել, սակայն միանգամայն վստահ եմ, որ նրանք դուրս են բերվում այժմ, և որ նրանք դուրս են բերվում Բաթումից: Նրանք զորքեր ունեն Բաթումից Թիֆլիս և դեպի Բաքու երկաթուղային գծի երկայնքով՝ դեպի մեծ նավթային կենտրոն:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍՍ. Որպես փաստ՝ նրանք նահանջել են, բացի մեկ կայազորից Բաթումում և մեկ կայազորից Բաքվում՝ պաշտպանելու հետագա նահանջը, որը դեռևս ամբողջությամբ չի ավարտվել: Նրանք ետ են քաշել երկաթուղային գծի

²⁰ Բնագրում՝ Erivan.

պաշտպանությունը երկու վայրերի միջև:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Մենք դա ասում ենք, քանզի անհրաժեշտ կլինի պահել այդ զինքը, քանզի դա միակն է, որի միջոցով օգնությունը կարող է հասնել Հայաստան, և մենք այդ օգնության աշխատանքներն ունենք այնտեղ:

Գնդապետ Հասքինսը գնացել է այնտեղ, իսկ գնդապետ Հասքինսից առաջ պրն Հուվերը²¹ մարդիկ է ուղարկել այնտեղ կապիտան Աբրահամ Թուլինի²² ղեկավարությամբ, ով վերադարձել է մեկ ամիս առաջ, և ես հաճախակի զրույցներ եմ ունեցել նրա հետ երկրի իրավիճակի մասին՝ Ամերիկայի ապագա կառավարման կամ խնամակալության վերաբերյալ:

Նա ասում է, որ եթե Ամերիկյան ընդունի պրոտեկտորատը, ապա անհրաժեշտ չի լինի ունենալ ավելի քան 10 000-ից 20 000 զորք՝ երկրի պաշտպանության համար, որ այն բոլոր մտավախությունները, թե երկրի այդ մասը քողարկված Մեքսիկայի նման մի բան է, անհիմն են՝ դա այդպես չէ, որ Ամերիկայի հեղինակությունը՝ փոքրաքանակ զորքով այնտեղ, բավական կլինի խաղաղությունը պահպանելու համար՝ տեսնելու, որ Հայաստանը վերականգնման շրջանում գտնվում է անվտանգության և պաշտպանության ներքո:

Մենատոր ՈՒԻԼՑԱՄՍ. Ես կցանկանայի այս հարցը տալ Ձեզ. ենթադրենք՝ Ամերիկյան այնտեղ ուղարկի փոքրաթիվ զորք և հրավիրի գլխավոր դաշնակից և միավորված երկրներն իրեն միանան Դուք կարծու՞մ եք, որ կարելի է կազմավորել միջազգային զորք՝ այնպիսի համալրումներով, ինչպիսին բնիկ հայերը կարող

էին տրամադրել, որը կարող է խաղաղություն հաստատել այդ տարածքում:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ես այդպես եմ կարծում, Մենատոր՝:

Մենատոր ՈՒԻԼՑԱՄՍ. Դուք, իհարկե, ռազմական գործի փորձագետ չեք, այնպես որ չեք կարող դատել, թե քանի զորամաս անհրաժեշտ կլինեն:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ոչ, սը՛ր, ես պարզապես կրկնում եմ, ինչ այս կապիտանն²³ ասաց ինձ: Ես զինվորական չեմ, ամենին:

Մենատոր ՈՒԻԼՑԱՄՍ. Եթե Միացյալ Նահանգների Մենատն ընդունեն նման բանաձև, Ձեր կարծիքով, ինչպիսի՞ն կլինեն բարոյական ազդեցությունը Թուրքիայի և այն ժողովուրդների վրա, ովքեր այժմ փորձում են բնաջնջել հայ ազգը՝ Հայկական հարցին վերջ տալու նպատակով:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Անգլիախոս մարդկանց շրջանում ասվում է, որ դա կախարդանքի նման կգործի ամբողջ Արևելքում, ամբողջ արևելյան աշխարհում: Հենց որ նրանք իմանան, որ արծիվը սավառնում է Արարատի շուրջ, այլևս ոչ մի անհանգստություն չի լինի:

Մենատոր ՈՒԻԼՑԱՄՍ. Այսպիսով, Դուք գտնում եք, որ բանաձևի ընդունման բարոյական ազդեցությունը՝ նույնիսկ եթե երբևէ ոչ մի զինվոր կամ նավատի չուղարկվեր, մեծ կլինեն, որ հեղինակությունը շատ արժեքավոր կլինեն հայ ազգի պահպանման գործում:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Բարոյական ազդեցությունը մեծ կլինի, սակայն մի քանի զինվորը —

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Կուժեղացնե՞ի՞ն բարոյական ազդեցությունը:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո, ես նկատի ունեմ, որ դա կլինեն արտաքին

²¹ Հ. Բ. Հուվերի (Herbert Clark Hoover) մասին տե՛ս սույն աշխատության «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

²² Կապիտան Աբրահամ Թուլինը (Abraham Tulin) հանդես է եկել վկայությամբ խնդրո առարկա լսումներին 02.10.1919 թ.՝ տե՛ս սույն աշխատության էջ 123-143: Ա. Թուլինի մասին տե՛ս սույն աշխատության «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

²³ Մ. Սվազլին հավանաբար նկատի է ունեցել մեր կողմից արդեն նշված կապիտան Աբրահամ Թուլինին:

նշան, որ սա, որ այս թուղթը գուտ տպագրված չէ, այլ այն ունի —

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ձորություն՝ ն:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո, գորություն: Ես չգիտեմ՝ արդյո՞ք ճիշտ եմ շարադրում իմ փաստարկը:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Շարունակե՛ք Ձեր վկայությունը:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այժմ, օգնության հարցը կա, որը շատ կարևոր է այստեղ: Եթե ոչ մի գորամաս չգնա այնտեղ, նպաստամատույց աշխատանքները շատ դժվար կլինեն: Կարծում եմ, գնդապետ Հասքինսը Էրիվանում էր, որը փոքր հայկական հանրապետություն է: Այնտեղ ապրող հայերը կազմավորել են փոքր հանրապետություն, որպես նստավայր այնտեղ ունենալով Էրիվանը: Այն Ռուսահայաստանում է:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ես ցանկանում էի այս հարցը տալ Ձեզ. ենթադրենք հայերն ազատ լինեին կոտորածի և պատերազմի սպառնալիքից, ունե՞ն նրանք բավարար սնունդ և պաշարներ վերակառուցման աշխատանքներ նախաձեռնելու համար:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Նրանք օգնության կարիք ունեն ճիշտ այնպես, ինչպես այլ պետությունների բնակչությունը, ինչպես Սերբիան և այլ երկրներ մյուսների օգնության կարիքն ունեն:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այդ կապակցությամբ, պրն նախագահ, Բաթումը Սև ծովի ափի՞ն է:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այն պահվում է Անտանտի, դաշնակից զորքերի կողմի՞ց:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Անգլիան այնտեղ գերիշխանություն ունի:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այն նավահանգի՞ստ է:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այն նաև Սև ծովից դեպի Կասպից ծով ձգվող երկաթուղու վերջին կայա՞նն է:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այսպիսով, եթե այդ երկիրը մատակարարվեր, այն պետք է մատակարարվեր Բաթումի միջոցով:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո, սը ը:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այն չէ՞ր կարող բնականոն մատակարարվել Միջերկրականից՝ երկաթուղով:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Երկաթուղին ավարտված չէ այնտեղ և երկիրն այնտեղ լեռնային է ու ոչ հարթ:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այո, ես խոսում եմ Անդրկովկասյան Հայաստանի, Ռուսահայաստանի և Թուրքահայաստանի մասին²⁴: Այդ երկիրը չի՞ կարող մատակարարվել այլ կերպ, քան Բաթումի միջոցով: Այն չի կարող մատակարարվել Միջերկրականով՝ Ալեքսանդրետի կամ այլ նավահանգստի միջոցով՝ երկաթուղային կառույցների բացակայության պատճառով:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո, սը ը:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այնտեղ կա երկաթուղի դեպի Կասպից ծով, Բաքու: Անկախ նրանից, թե որտեղով է այն անցնում, այն անցնում է այնտեղով:

Պրն ՄԱԼԶՈԼՍ. Այո:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այսպիսով պաշարների մատակարարման պահեստն ու դեպոն այժմ Սև ծովի միջոցով է:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Եվ Բոսֆորի ու Դարդանեյի միջոցով և Ռուսաստանի՞ց:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այսպիսով, Ալեքսանդրետի և Միջերկրականի առափնյայի ֆրանսիական զինագրավումը այս

²⁴ Բնագրում՝ ... the trans-Caucasian Armenia, Russian and Turkish Armenia:

իրադրությունը չի² թեթևացնում:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ոչ, սը՛ր:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՄ. Դա այն է, ինչ ես ցանկանում էի իմանալ:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ոչ, սը՛ր: Նախ մեզ ասվեց, որ ֆրանսիացիները 10 000 կամ 12 000 հոգանոց բանակ են ուղարկել: Իրականում ես այս թեմայով հայտարարություն եմ արել պետական դեպարտամենտին, և շուրջ երկու շաբաթ առաջ ինձ ասացին, որ ֆրանսիացիներն ուղարկել էին 12 000 մարդ, և դա իմ վրա սխալ տպավորություն թողեց, քանի որ ես հասկացա, որ Ֆրանսիայի ուղարկած 12 000 անձինք պետք է փոխարինեին բրիտանացիներին, ովքեր պատրաստվում էին հեռանալ Կովկասից:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այո:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այժմ մենք որոշ հիմքեր ունենք կարծելու, որ այս տեղեկությունն այնքան էլ ճիշտ չէր, նկատի ունեմ այն ձևով, ինչպես ես ներկայացրի Ձեզ: Կարծես թե ֆրանսիացիներն ուղարկում են զինվորներ, բայց նրանք չեն ուղարկում նրանց Կովկաս: Նրանք ուղարկում են նրանց զբաղեցնելու այն տարածքը

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Որը ֆրանսիական³ է:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ոչ, զբաղեցնելու այն տարածքը, որը 1916 թ. գաղտնի համաձայնագրերի սահմաններում է:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ֆրանսիական ազդեցության շրջանակներում:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՄ. Կարո՞ղ եք ինձ ասել Ալեքսանդրետից Բաթում մոտավոր կամ ճշգրիտ հեռավորությունը կամ եթե կարող եք պարզել դա՝ ներկայացրեք այն արձանագրության համար ավելի ուշ:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ես այժմ դա ձեռքի տակ չունեմ:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՄ. Ինչպես նաև Ալեքսանդրետից Բաթում հեռավորությունը: Իմ նպատակն է ցույց տալ, որ եթե Ալեքսանդրետը լիներ ֆրանսիական զորամասերինը, այն չէր կարող կանխող ուժ լինել այն կոտորածների համար, որ տեղի են ունենում:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Լրագրերը և հեռագրերը հայտնում են, որ ֆրանսիացիները մտադիր են գրավել մինչև Մարդին, այն է՝ Հայաստանի հարավը: Ալեքսանդրետից Մարդին ուղիղ գիծ կա [ցույց է տալիս քարտեզի վրա]: Այսպիսով, դա այնպիսի ազդեցություն կունենա, որ մարդիկ կմտածեն, թե ֆրանսիացիները գալիս են այդ ճանապարհով: Սակայն Մարդինից մինչև Անդրկովկաս հեռավորությունը մեծ է:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Շարունակեք: Մեր ժամանակն արագ է անցնում:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո: Ես աղաչում եմ կոմիտեին հաշվի առնել Անդրկովկասում հայերին պաշտպանելու հրատապ կարիքը: Եթե բրիտանական զորքերը հեռանում են, այնտեղ կա բանակ, որը թուրքերն են կազմավորել, հավելած թաթարները՝ հյուսիսում: Հայերի զինամթերքի հիմնական պաշարները սպառվում են, և այսպիսի երկարատև պատերազմից ու փորձություններից հետո այս մարդիկ պաշտպանության կարիք ունեն: Ենթադրենք այս Ազգերի լիգան վաղն անցնում է գործի, եթե մեծ տերություններից որևէ մեկն իր վրա չվերցնի Հայկական պետության կազմավորման պատասխանատվությունը, ոչ մի հայ չի մնա այն ստեղծելու համար:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՄ. Հայկական հարցը կլուծվի⁴ նրանց ազգի ոչնչացմամբ:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո: Շատ փաստեր կան այս պատմական ազգի առաջադիմական միտումների վերաբերյալ, բայց ես չեմ պատրաստվում ծավալվել նրանց անցյալի պատմության շուրջ,

ինչը Ձեզ հայտնի է: Հայերը դիմել են երկրին (ԱՄՆ-ին – Ա. Ղ.) վաղուց: Ես հիշում եմ թե ինչպե՞ս էր պետական ղեկարտամենտին հուշագիր ներկայացվել՝ շատ ավելի վաղ, քան ծրագրել էր Ազգերի լիգան, և թե ինչպե՞ս 75 տարի սռաջ Ամերիկան՝ ուղարկելով ձեր միսիոներներին ու կրթության ոլորտի աշխատողներին և դպրոցներ ու ուսումնարաններ բացելով, ընդունեց բարոյական մանդատը: Այժմ մենք չենք պատրաստվում փակել այդ ճանապարհը:

Մենատոր ՈՒԻԼԹՄՄՍ. Դա ներառված չէ սրա մեջ: Սա գուտ խաղաղության պահպանման համար է՝ մինչև պայմանագիրը:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դժվար թե դուք պնդեք, որ դա մանդատն ընդունելու հիմք է: Քանի որ այդ դեպքում մենք ամբողջ երկրագնդի հավատարմատար պետք է լինեինք: Մենք միսիոներներ ունենք ամենուր:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ես չեի ասի, որ դա ինքնին հիմք է, սակայն դա կետ է, որը բարոյական արժեք ունի:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ես ցանկանում էի Ձեզ հատուկ հարց տալ: Իր բանաձևում սենատոր Ուիլյամսն ունի դրույթ, որը թույլ է տալիս նախագահին հետաձգել օտարերկրացիների հավաքագրումը, հնարավորություն ընձեռելով այս երկրի հայերին այստեղ հավաքել, զինել և հանդերձավորել գորամիավորումներ:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ես ամբողջությամբ հաստատում եմ դա:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Որքա՞ն ռազմական ուժ, Ձեր կարծիքով, հայկական ծագմամբ ամերիկացիները կամ քաղաքացիություն չունեցող հայերը կկարողանան հավաքել:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Դե, ես լավ վիճակագիր չեմ:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Ութ կամ տասը հազար:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ես կասեի մենք կարող ենք յոթից տասը հազար զինվոր գտնել: Ես շատ ամերիկացիներ գիտեմ, ովքեր ասել են, որ իրենք ցանկանում են զնալ այնտեղ և ծառայել: Ես գտնում եմ, որ

եթե դուք ընդունեք բանաձևը՝ շատ լավ բան կլինի այն անցկացնելը: Նրանք կկարողանան ստեղծել շտաբներ ու այս երկրում ստորաբաժանում կազմավորել, և դա կկանխի Ամերիկայի կողմից սեփական զինվորներին ավելի ուշ այնտեղ ուղարկելը:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Հայերի գորքը բավարար կլինի՞. ես նկատի ունեմ հայերին, ում կարող եք հավաքագրել այստեղ, այդ ուժը բավարար կլինի՞ այս իրադրության ռազմական կարիքները հոգսլու համար:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Գործնականում, լիովին:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Եթե մենք հավաքագրենք մի ստորաբաժանում այստեղ, մի քանի ամիս կպահանջվի՝ նախքան այս ստորաբաժանումը պատրաստ կլինի: Մենք այս երկրում ունենք մի հայ գեներալ, և մեծագույն հայ գեներալներից ևս մեկին՝ գեներալ Անդրանիկին, ով գալիս է այստեղ այս նպատակով, այս բանաձևի երրորդ կետը գործողության մեջ դնելու համար: Մենք մարդ ունենք, ով պատրաստվել է Փարիզի ռազմական դպրոցում, ես կարծում եմ, այսօր այստեղ՝ Վաշինգտոնում է, և նա կներկայացնի պլանները: Նա և մյուս գեներալները, ովքեր ժամանում են, կներկայացնեն պլանները պետական ղեկարտամենտին՝ ցույց տալով, թե ինչպե՞ս կարող է իրագործվել այս նախագիծը:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Դուք որևէ գաղափար ունե՞ք, թե որքան ռազմական ուժ անհրաժեշտ կլինի այնտեղ: Ես գիտեմ՝ դուք ասացիք, որ զինվորական չեք, և որ լիազորված չեք որոշակիորեն խոսելու այդ թեմայի մասին, սակայն դուք որևէ հաշվարկ ունե՞ք: Այն կպահանջի 15 000, թե 30 000, թե 50 000 մա՞րդ:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ես կասեմ, ինչ ինձ ասել է այս ամերիկյան կապիտանը՝ ջենթլմենը, ով ուղարկվել էր Հայաստան պրն Հուվերի կողմից նպաստամատույց աշխատանքների

պարտականությունների բերումով —

Սենատոր ՆՅՈՒ. Շատ լավ:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Նա ասաց ինձ, որ չի կարծում՝ ավելի, քան 20 000 զինվոր կպահանջվի դրա համար: Անշուշտ, ես չեմ կարող պատասխանատվությամբ խոսել դրա մասին:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՍ. Թույլ տվեք այս հարցը Ձեզ ուղղել: Ինչպիսին էլ որ լինի գործը, որ հայերը կարողանան հավաքագրել Միացյալ Նահանգներում, այժմ բրիտանական և ֆրանսիական բանակներում, ինչպես նաև մեր սեփական բանակում, չե՞ն լինի արդյոք բավական մեծ ուժեր, որ շատ ուրախ կլինեն ազատ արձակվելուց հետո համագործակցել այստեղ հավաքագրված գործի հետ Հայաստան գնալու համար՝ հանուն իրենց սեփական ժողովրդի:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Կարծում եմ՝ դա նույնպես համապատասխանում է իրադրությանը: Բայց մենք դիմել ենք մի քանի ամիս առաջ, ապրիլին ես ուղարկեցի այս հուշագիրը պետական դեպարտամենտին հենց նույն թեմայով, և առաջարկեցի ինչպես հարգարժան սենատորն ասաց, որպեսզի հայերը, ովքեր այժմ ամերիկյան բանակում են, ներգրավվեն սրա (ծրագրի — Ա. Ղ.) մեջ:

Սենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Բրիտանական և ֆրանսիական բանակներում ևս նրանք շատ են՝ որպես առանձին ստորաբաժանումներ:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո, որպես առանձին ստորաբաժանումներ: Մենք գտնում ենք, որ եթե կարողանաք այստեղից ուղարկել 10 000 -15 000-անոց կազմակերպված խումբ, արդյունքում կկազմավորվի ամերիկացիների միավորում, և արդեն իսկ Միլեգիայում կա հայկական լեգեոն, որի մասին ես խոսեցի: Իմ ելույթի սկզբում: Այս հայկական լեգեոնի և Կովկասում հայկական բանակի միջուկի հետ, որն այժմ վատ է մատակարարվում

զինամթերքով, մենք շատ հեշտությամբ՝ համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում կարող էինք ձևավորել հայկական բանակի միջուկը, որը կստանձնի բոլոր զավթիչներից պետության պաշտպանության պարտականությունը:

Սենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Ուրիշ որևէ բան ունե՞ք ասելու:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ոչ, սը՛ր:

Սենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Կոմիտեն ուրախ կլինի այժմ լսելու պրն Գուլեսյանին:

ՊՐՆ Մ. Հ. ԳՈՒԼԵՍՅԱՆԻ²⁵ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Պրն նախագահ և սենատորներ՝, ես նույնպես ցանկանում եմ շնորհակալություն հայտնել Ձեզ, ջենթլմեններ՝, իմ ժողովրդի անունից, որ դուք բավականաչափ բարի գտնվեցիք այս առավոտյան մեզ ժամանակ տրամադրել:

Ես կարծում եմ, որ այստեղ ամբողջ իրադրությունը, բարոյական կողմը, ինչպես նաև որոշ իմաստով ռազմական հայեցակետը կախված է Սենատի բանաձևից: Եթե Սենատն այստեղ ընդունի Սենատի բանաձև, բարոյական ազդեցությունը ոչ միայն Թուրքիայի, այլև Անգլիայի, Ֆրանսիայի և մյուս դաշնակիցների վրա այնպիսին կլինի, որ գործնականում հարցը կլուծվի: Մենք հեշտությամբ կարող ենք այստեղ հավաքագրել 10 000 հայեր, որոնցից շատերը ծառայել են վերջին պատերազմի ժամանակ, ինչպես նաև հայեր Եգիպտոսից, նաև հայեր Կովկասից և Ֆրանսիայից, Բուլղարիայից և Բալկանյան որոշ երկրներից: Այնպես որ զինվորների թիվը, որի կարիքը մենք ունենք, 10 000-ից 20 000-ի միջև է, և դա բավարար կլինի:

²⁵ Մ. Հ. Գուլեսյանի (M. H. Gulesian) մասին տե՛ս սույն աշխատության «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

Ես առաջին տարում մի փոքր փորձառություն ունեցա Պլատոնից, երբ նրանք մեզնից 1200 կամ 1500 հոգու տարան և ռազմական ուսուցման տվեցին: Ենթադրենք, որ մենք, ունենք գնե՛րալ Լեոնարդ Վուդի կամ գնդապետ Թեոդոր Ռուզվելտի նման մեկի ու նմանատիպ ևս երեք կամ չորս մարդու, որոնք երեք ամսվա ընթացքում կկարողանային վերահսկել Հայաստանը և կարգ հաստատել ամբողջ երկրում: Թող այս փառապանծ երկիրը, որին մենք սովորեցինք սիրել, Հայաստան ուղարկի այդպիսի զորք: Դա ամենն է, ինչի կարիքը մենք ունենք՝ փոքրաթիվ զորք և ուղեկցող բարոյական աջակցություն: Աշխարհում չկա պետություն, որը հայերի նկատմամբ ունի այնպիսի համակրանք, ինչպիսին այս երկիրն ունի: Մենք սովորել ենք սիրել նրանց, և շուրջ 50 000 հայեր ետ կվերադառնան, հենց որ մենք ունենանք Միացյալ Նահանգների բարոյական աջակցությունը:

Այժմ, այս հզոր և առատաձեռն երկիրը կարող է նվիրաբերել 50 000 հայ քաղաքացիներ: Նրանք բոլորը ձգտում են ետ վերադառնալ, քանի որ իրենց երկիրը տառապում է, և քանի որ Հայաստանը պարտվող կողմն է և իրենց համակրանքը նրանց հետ է:

Ես երկու օր առաջ, ձեր հեռագիրը ստանալուց հետո խոսեցի բժ: Ուոշթրենի հետ, ով անցել է ամբողջ տարածքով, որ դուք տեսնում եք այդ քարտեզի վրա [ցույց է տալիս], և բրիտանացի գնդապետն ինձ ասաց, որ 5000 զինվորը բավարար կլինի, և վեց ամսվա ընթացքում նա կարող էր զինվորագրել բավականաչափ հայերի և հույների ու այնտեղ գտնվող այլ ազգությունների՝ կատարյալ կարգ պահպանելու համար:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Բոլոր քրիստոնյա՞ ազգություններից:

Պրն ԳՈՒԼԵՍԵԱՆ. Այո, սը՛ր, քանի որ նրանք չեն կարողա-
նում լեզու գտնել թուրքերի հետ, ովքեր սպանել են մեր հայրերին ու եղբայրներին: և բռնությունների ենթարկել մեր քույրերին ու

մայրերին: Թուրքերը չեն մնա քրիստոնյաների կառավարման ներքո: Եթե երբևէ այս բանաձևն ընդունվի՝ բարոյականորեն աջակցելով Փարիզում գտնվող դաշնակիցներին, և Թուրքիայի հետ ստորագրված՝ Հայաստանն առանձնացնելու և դրա սահման-ները նշելու պայմանագրով, թուրքերն անմիջապես կլքեն Հայաս-տանը և ետ կգնան թուրքական տարածքներ, ճիշտ ինչպես դա եղավ Բալկաններում ռուս-թուրքական պատերազմում: Երբ Բուլ-ղարիան ազատագրվեց, ի՞նչն էր պայմանը: Թուրքերը լքեցին ա-մեն ինչ, գնացին և հաստատվեցին Փոքր Ասիայում: Հետևաբար, շատ քիչ թուրքեր են մնացել Կովկասում կամ Բալկանյան պե-տություններում: Ուստի հայերն ու թուրքերն այժմ, այն սիրով, որ տաժում են Միացյալ Նահանգների հանդեպ, գրկաբաց կընդունեն Ամերիկային և ամերիկյան դրոշը: Եվ ոչ մի Ագուինալդոս²⁶ չի լինի Հայաստանում: Այստեղ նրանք կանգնած են եղել դարեր շարու-նակ: Եվ իսկապես, մի ազգ, որը տառապել է ինչպես Հայաստանն է տառապել դարեր շարունակ, որն ունի իր պատմությունը, ավանդույթները, որոշակիորեն մեծ առաքինություն ունի:

Եթե Միացյալ Նահանգներն այժմ ետ կանգնի, ազգը կորած է, այսպիսով, ես խնդրում եմ այդ ազգի անունից: Եթե դուք մեզ չեք կարող որևէ այլ բան տալ, տվեք մեզ սա, և տվեք մեզ բարոյական ազդեցության օգուտը: Հակառակ դեպքում, մեզնից ոչինչ չի մնա:

Ես այստեղ էի տասը տարի առաջ նախագահ Կլիվլենդին տեսնելու համար՝ որպես այս երկիր ուղարկված պատվիրակ և այդ ժամանակաշրջանում Մոնրոյի²⁷ դոկտրինն ու այլ բաներ խանգարեցին, բայց այդ ժամանակներն անցել են: Շատ նախադե-պեր կոտորվել են, և մենք այժմ օգնության ենք հասնում այլ երկր-

²⁶ Ագուինալդոսի (բնագրում՝ Aguinaldos) մասին տե՛ս «Ծանոթագրու-թյուններ» բաժնում:

²⁷ Ջեյմս Մոնրոյի (James Monroe) մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

ների:

Մենք՝ մեզնից շատերը նայում են այս երկրին, որը մեր սեփական մայր երկիրն է: Մենք այստեղ հազարավոր հայեր ունենք, ովքեր համալսարանների շրջանավարտներ են՝ ունակ և կարող: Ունենք նաև բազմաթիվ բիզնեսկառավարիչներ այստեղ: Նրանք բոլորը կամենում են ետ վերադառնալ:

Մի մարդ երեկ ինձ հարցրեց, թե արդյո՞ք ես ուզում եմ ետ գնալ: Տերը բարեհաճ էր իմ նկատմամբ այս երկրում, քանի որ ես ունեցել եմ բոլոր հնարավորությունները: Ես կցանկանայի ետ վերադառնալ այնտեղ վաղը և հրաժարվել ամեն ինչից և լինել նույնքան աղքատ, որքան այն ժամանակ, երբ ես ավի իջա Քաալ Գարդենում 35 տարի առաջ, առանց որևէ գրոշի և առանց բարեկամի, քանի որ այդ խեղճ մարդիկ մահանում են, և միակ հույսը, որը մենք ունենք՝ Միացյալ Նահանգներում է: Թույլ մի տվեք՝ այս ազգը մահանա: Դա ձեր ձեռքերում է: Եթե դա լիներ մի անհատի կյանք, ում համար մենք խնդրեինք, որքա՞ն դուք կմտածեիք, եթե մարդու կյանքը լիներ վտանգված, եթե նրան կախաղան հանելու լինեին վաղը: Դուք լուրջ կմտածեիք, նախքան ձեր որոշումն ընդունելը: Բայց սա ազգ է, քրիստոնյա ազգ: Եթե մենք չենք կարող դիմել Միացյալ Նահանգներին, ձեր նման ջենթլմեններին, ես չգիտեմ, թե ուր մենք կգնանք:

Մենատոր ՈՒԻԼԵՍՅԱՆ. Թույլ տվեք Ձեզ հարց տալ: Չէ՞ որ Հայաստանն աշխարհագրորեն և ռասայով ոչ միայն քրիստոնեության առաջապահ ուղեկալ է, այլև պատեն՝ բոլոր արևելյան ներխուժումներից դեպի Եվրոպա:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Այո, սը՛ր, այն կամուրջ է եղել Ասիայի և Եվրոպայի միջև, այո, սը՛ր:

Մենատոր ՈՒԻԼԵՍՅԱՆ. Եվ եղել է դարերով:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Այո:

Մենատոր ՈՒԻԼԵՍՅԱՆ. Արգեն՞թ:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Այո:

Մենատոր ՈՒԻԼԵՍՅԱՆ. Դեռևս Չինգիզ խանի ժամանակ և նույնն է մնում այսօր:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ես ուզում էի Ձեզ հարցնել, մոտավորապես քանի՞ հայ մարդ՝ հայկական ծագմամբ և քաղաքացիություն ունեցող, կա այս երկրում:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Մոտավորապես 125 000-ից 150 000, ամբողջ երկրով մեկ:

Մենատոր ՈՒԻԼԵՍՅԱՆ. Դա ի՞նչ թիվ է:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Միացյալ Նահանգներում ծնված հայերի:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Ես ասում եմ, որ հայերի ընդհանուր թիվը 125 000-ի և 150.000-ի միջև է:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Նրանցից քանի՞սն են քաղաքացիներ:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Մեծամասնությունը, կարծում եմ, ինը տասներորդը քաղաքացիներ են: Մենք քաղաքացիություն ենք ստանում, հենց որ մեր հինգերորդ տարին լրանում է:

Մենատոր ՈՒԻԼԵՍՅԱՆ. Ես ցանկանում եմ ասել, պրն նախագահ, այդ կապակցությամբ, և թող այն գրանցվի այս լսումների մեջ, որ մի անգամ առիթ եմ ունեցել աչքի անկացնելու այս հարցը: Միացյալ Նահանգներ եկող բոլոր օտարերկրացիներից հայերն առաջինն են քաղաքացիություն ստացածների ցուցակում:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Դա ճիշտ է:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ես կարող եմ կոմիտեին որոշ թվեր ներկայացնել դրա վերաբերյալ:

Մենատոր ՈՒԻԼԵՍՅԱՆ. Ես դա գիտեմ: Ես այն աչքի եմ անցկացրել:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Մենք ամերիկյան քաղաքացիներ դառնալու բիզնես ենք անում, և մեզնից շատերն ամուսնացել են

ամերիկուհիների հետ՝ մասնավորապես, Մասաչուսեթսի շրջակայքում, որոնցից շատերն՝ ինչպես մենք ենք անվանում «Յանկիներ» են, և նրանք լավագույն ամուսիններն են ում ես երբևէ հանդիպել եմ: Մենք չենք խորանա դրա մեջ, բայց երբ դուք ետ գնաք խաչակիրների ժամանակաշրջան, հայերը միակն էին, ովքեր օգնեցին խաչակիրներին ձիերով, գենքով և սննդով:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այո:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Եվ այս ազգն արժանի է փրկվելու, և ամենը, ինչի կարիք մենք ունենք, փոքր քայլն է, եթե սա անցնում է²⁸, և թող Ամերիկայի փառապանծ դրոշը բարձրանա այնտեղ և օգնի:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Կետը, որին ցանկանում էի հասնել, այս է, եթե մենք լիազորենք Հայաստանի համար այս կամավորական բանակի հավաքագրումը, այն պարզապես բաղկացած կլինի հիմնականում ամերիկյան քաղաքացիներից, այնպես չէ՝:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Որոշակիորեն այո, ըստ իս, չնայած ես լիազորված չեմ:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Նկատի ունեք հայկական ծագմամբ ամերիկյան քաղաքացիներ:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այո, բայց ես խոսում եմ «ամերիկյան քաղաքացիներ» իրավական տերմինի մասին:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ես կարծեցի միգրացիոն նկատի ունեք մեր սեփական տղաներին, չնայած մեր սեփական տղաներից շատ շատերը մեծ պատրաստակամությամբ կգնային, քանի դեռ հարցը դրան է վերաբերում:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այո:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Բիզնեսի հետ կապված մի կետ կա, որը բիզնեսմենը չի կարող անտեսել: Ահա Հայաստանը: Այն կուսական երկիր է: Նրա ամբողջ արդյունաբերությունը

Արրահամի ժամանակներից սկսած երբեք չի փոխվել: Այժմ, երբ այդ երկիրը բացվում է, մենք գյուղատնտեսական գործիքների կարիք կունենանք, մենք էլեկտրական մեքենաների և բոլոր տեսակի մեքենաների կարիք կունենանք, և մենք ստիպված կլինենք ու կգնենք Ամերիկայից, և Ամերիկայի առևտուրը Հայաստանի հետ տասնապատիկ աճելիս կլինի, քան թուրքական կառավարության ներքո:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այդ կապակցությամբ, թույլ տվեք հարցնել, Հայաստանը չունի՞ կամ ունի՞ երկաթի և ածխի մեծ պաշարներ, և որոշ պղնձանման պաշարներ, և կա՞ կովկասյան տարածաշրջանի մի հատված՝ Սև ծովից հարավարևելք, ուր մեծ հաջողությամբ բամբակ է աճեցվում:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Հիանալի: Այդ ամբողջ հատվածում և լեռների միջև ընկած հովիտներում, ամենաբերրի երկիրն է՝ բամբակ, գարի, ցորեն և բրինձ աճեցնող, և ամենից հրաշալի երկիրն աշխարհում:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Հայաստանի լեռները երբևէ շահագործվե՞լ են երկաթի կամ ածխի համար ինչ-որ չափով, և ի՞նչ է դրա արդյունքը:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Այնթապից ոչ հեռու, երբ ես տղա երեխա էի, մի անգլիական ընկերություն եկավ ածխի հանքերը բացելու, բայց թուրքերն այնքան խոչընդոտներ հարուցեցին այդ ճանապարհին, որ մարդիկ այն փակեցին:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Բայց երկաթ ու ածուխ և որոշ չափով պղինձ ու բենզին կա՞ ծովափին մոտ:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Այո:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Կասայից և Սև ծովերի միջև:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Այո:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք ցանկանում եք կոմիտեին հասկացնել, որ գյուղատնտեսության մեթոդները մակերեսային

²⁸ Պրն Գյուլեսյանը նկատի ունի բանաձևի ընդունումը:

վիճակում են և անփոփոխ են Աբրահամի ժամանակների՝ ց:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Դրա պատճառն այն է, որ թուրքերը երբեք չեն թույլատրել որևէ տեսակի բարեփոխում: Սրանք փաստեր են, որ ցանկացած ուսումնասիրող կամ շրջագայող կամ տեղացի առնվազն կվկայի: Նրանք չունեն ոչինչ, բացի հասարակ մանգաղից: Դուք կտեսնեք հարյուրավոր տղամարդկանց և կանանց ցորենի դաշտերում այսօր՝ մանգաղը ձեռքների հնձելիս, ճիշտ նույն կերպ, ինչպես կտեսնեք այս երկրում սիգամարզի եզրը մաքրող մարդու:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՍ. Թուրքական օրենքով, եթե մեկը մեքենա գնեք, նա միանգամից կբացահայտեր այն փաստը, որ ինքը կապիտալիստ է և մահացու կհարկվեր:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Այո, նա շատ ծանր կհարկվեր: Նա պարզապես կսպանվեր:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՍ. Հենց որ նրանք բացահայտեին, որ մեկը որևէ բան ունի, նրանք միանգամից կավելացնեի՞ն հարկերը դրա համար:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Ես ծնվել եմ Մարաշ քաղաքում: Այնտեղ երկաթը մակերևույթին է, ժայռի մեջ, և ցանկացած մեկը կարող էր վերցնել սառը հատիչը ու մուրճը և ուղղակի հանել այն, հանքերն այնքան հարուստ են: Ամբողջ քաղաքը լի է հայերով, և այնտեղ ընդհանրապես ոչ մի թուրք չկա: Այդ ամբողջ տարածքը հարուստ է և՛ պղնձով, և՛ երկաթով, և՛ ցինկով, և՛ ածուխով ու դրանց երբեք ձեռք չեն տվել անհիշելի ժամանակներից:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՍ. Նկատի ունեք, դրանց երբեք գիտական եղանակով չեն ձեռք տվել:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Այո:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՍ. Նրանք այդ մետաղները ստանում էին իրենց համար, նրանք՝ ովքեր օգտագործում էին դրանք:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Ոչ, սը՛ր: Լորդ Կելվինն Արարատ լեռան

ստորոտի պղնձի և ոսկու հանքերի մասին իր գրքում խոսում է այդ մասին: Դրանք երբեք չեն մշակվել որևէ եղանակով: Այնպես որ այս երկիրը ոչ միայն մեծագույն մարդասիրական գործողություններից մեկը կկատարի՝ մեզ բարոյական աջակցություն տալով, այլև մեծապես կշահի ֆինանսապես, և կունենա խեղճ, տառապող հայերի հավերժ օրհնանքն ու աղոթքները: Ես չեմ կարծում, որ Դուք, ջենթլմեններ, կամ Միացյալ Նահանգների Սենատը, թիկունք կդարձնեք: Բազմաթիվ լավ մարդիկ կան այստեղ: Ես վստահում եմ նրանց:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՍ. Ես ցանկանում եմ Ձեզ հարց տալ այստեղ: Սենատոր Լոջն իր բանաձևում, որն իմ կողմից ներառվել է որպես այս բանաձևի առաջին բաժին, խոսում է Ադրբեջան նահանգի մասին: Ես կասկածներ ունեմ այնտեղի բնակչության վերաբերյալ: Կարծես թե նա գտնում է, որ այն հիմնականում հայկական է: Ես կարծում էի, ադրբեջանցիներն առանձին ազգ են: Լուսավորեք ինձ այդ հարցում որքան կարող եք:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Նրանք հիմնականում խառը ազգեր են, այդ ամբողջ հատվածում: Ոչ մի որոշակի ազգ չկա, բացի Կիլիկիայի մի հատվածից:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՍ. Ոչ, ես խոսում եմ Ադրբեջանի մասին:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Նրանք հիմնականում խառը ազգեր են:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՍ. Դա այն է, ինչ ես կարծում էի: Ես կասկածում էի այն բանաձևում ներառելու պատշաճությանը, քանի որ ես կասկածում էի, արդյո՞ք այն բավականաչափ հայկական է՝ Հայաստանի Հանրապետության մաս դառնալու համար: Բնարկե, այն կթողնեք սահմաններ, որոնք ռազմավարական չեն: Մակայն մենք այժմ ռազմավարական սահմաններ չենք փնտրում, մենք ազգաբնակչության սահմաններ ենք փնտրում:

Պրն ՄԱԼԲՈՒՄ. Երբ ես գամ իմ հայտարարությունն անելու, ես կբացատրեմ դա:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ենթադրենք՝ Դուք այն հիմա եք անում:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Թող այս զեկուցողն ավարտի, այնուհետև նա կշարունակի:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ես կցանկանայի այն արձանագրության մեջ ունենալ այս հայտարարության հետ, որը նա անում է հիմա:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Նախագահը ոչ մի առարկություն չունի, բացի ժամանակի սպառվելուց:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ես կարծում էի դա ժամանակ կլինայեր: Շարունակե՛ք, այդ դեպքում:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Այդ ամբողջ հատվածում խառը բնակչություն է: Այդ ամբողջ հատվածում մեծամասնությունը հայեր են, քանի որ այն ամբողջ երկարությամբ սահմանակից է Հայաստանին, և մենք մեծաթիվ հայկական բնակչություն ունենք:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ես գիտեմ, որ այն սահմանակից է Հայաստանին, բայց ինչի՞ն է այն սահմանակից մյուս կողմից:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Պարսկաստանին:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Դա այն է, ինչ ես կարծում էի: Ես կարծում էի՝ այս մարդիկ հայեր չեն, այնտեղ:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Նրանք բարեկամական հարաբերություններ ունեն պարսիկների հետ:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ես այդպես էի կարծում, բայց ես կարծում էի, որ նրանք պարսիկներից և հայերից առանձին ազգ էին, այլ լեզվով խոսող: Դա ճիշտ է, թե՞ ոչ կամ Դուք գիտե՞ք:

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Ես ճշգրիտ չգիտեմ որքան կան, իսկապես խառը ազգերում, և հայերը միշտ էլ յուրացնում են լեզուն:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այո, ես գիտեմ, բայց —

Պրն ԳՈՒԼԵՍՅԱՆ. Ես այլևս չեմ ցանկանում ջենթլմենների ժամանակը խլել: Ես ներկայացրի իմ խնդրանքը, և ես հույս ունեմ,

որ Դուք կուսումնասիրեք այս հարցը:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Շատ լավ: Մենք այժմ կլսենք պրն Մալքոմին:

ՊՐՆ Մ. ՎԱՐԴԱՆ ՄԱԼԲՈՄԻ²⁹ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պրն ՄԱԼԲՈՄ. Պրն նախագահ և ջենթլմեններ: Հարց տրվեց Ադրբեջանի մասին: Այս նահանգի հյուսիսային մասն ամբողջությամբ բնակեցված է հայերով (ցույց է տալիս քարտեզի վրա): Հարավային հատվածը, որն այժմ Պարսկաստանի մասն է, բնակեցված է մասամբ հայերով և նաև այլ ազգություններով, ներառյալ թաթարներին: Հայերը պահանջում են այս հյուսիսային հատվածը միայն (ցույց է տալիս քարտեզի վրա), քանի որ հիմնական ազգությունն այստեղ հայերն են:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այդ դեպքում սա պետք է ուղղվի ներառելու համար — ոչ, սենատոր Լոջն իրավացի էր: Նա ասում է «Ադրբեջան նահանգի հյուսիսային մասը» և այլն:

Պրն ՄԱԼԲՈՄ. Այո: Այժմ, կարո՞ղ եմ ես ինձ վերագրել, պրն նախագահ, ձեր հարցն այս երկրում հայերի թվաքանակի վերաբերյալ: Դա բավականին հետաքրքիր է:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այո:

Պրն ՄԱԼԲՈՄ. Ես շատ մանրամասն ուսումնասիրություն եմ կատարել այս թեմայով և մի փոքրիկ գիրք եմ հրատարակել Միացյալ Նահանգներում հայերի մասին: Իմ վիճակագրական հիմքերը ստացվել են Միացյալ Նահանգների կառավարության զեկույցներից:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դա ի՞նչ գիրք է:

²⁹ Մ. Վարդան Մալքոմի (M. Vartan Malcom) մասին տե՛ս սույն աշխատության «Օսմանյան ժողովուրդներ» բաժնում:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Այն վերնագրված է «Հայերն Ամերիկայում»³⁰:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՄ. Ես այն կարդացել եմ, սակայն շարունակեք և պատմեք կոմիտեին:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Հայերի թիվը, ովքեր իրականում այսօր բնակվում են այս երկրում, շուրջ 80 000 է: Ժամանակը խնայելու նպատակով ես ուրախ կլինեմ ներկայացնելու հուշագիր Ամերիկայի հայերի վերաբերյալ:

(Վերոնշյալ հուշագիրն այստեղ տպագրվել է հետևյալ տեսքով):

[Հատված «Հայերն Ամերիկայում» գրքից]

Այսօր հայերի ընդհանուր թիվը Միացյալ Նահանգներում մոտավորապես 77 980 է: Նրանց մեծ մասն այստեղ է եկել սկսած 1895 թ. այն տարածքներից, որոնք հայտնի են որպես Թուրքահայաստան, Կիլիկիա և Ռուսահայաստան: Կանանց և տղամարդկանց հարաբերակցությունը 3-ը 1-ի է:

Ստորև բերվող աղյուսակը ներկայացնում է ներգաղթյալների ցույց տված՝ մեկ շնչի հաշվով միջին գումարը Միացյալ Նահանգներ ժամանելու պահին.

Հայ	\$ 31.67
Բուլղարացի և սերբ	19.23
Խորվաթ-սլովենացի	16.14
Հույն	24.10
Հրեա	29.09
Իտալացի (հարավ)	17.14
Լեհ	14.76
Ռումինացի	16.82
Ռուսեն	14.39
Սլովակ	16.54

Հետևյալ աղյուսակը համոզիչ կերպով բնութագրում է հայերին

այլ ներգաղթյալ ազգությունների համեմատությամբ: Միացյալ Նահանգներ մուտք գործելու թույլտվություն ստացածների 2.3 տոկոսն այնպիսի մասնագետներ են, ինչպես օրինակ բժիշկներ, իրավաբաններ, արվեստագետներ և այլն, իսկ 39.5 տոկոսը որակյալ մասնագետներ են: Ուշագրություն դաժրեք հայերի և ներգաղթյալ այլ ազգությունների միջև առկա տարբերությանը:

Ազգություն	Արհեստավարժ մասնագետներ	Որակյալ մասնագետներ	Հողագործներ	Մտագործ բանվորներ	Այլ մասնագիտություններ
Հայեր	2.3	39.5	23.5	17.8	17.1
Բուլղարացիներ	.1	3.3	47.7	44.3	4.6
Հույներ	.3	7.7	19.4	66.8	5.8
Իռլանդացիներ	1.3	12.6	4.6	30.6	50.9
Լեհեր	.2	6.3	30.5	44.8	18.1
Ռումինացիներ	.2	2.7	59.4	34.4	3.3
Սիրիացիներ	1.2	22.7	29.7	21.1	25.3

Ստորև բերվող աղյուսակները ցույց են տալիս արդյունաբերության մեջ հայերի միջին եկամուտը պատերազմից առաջ. Միջին շաբաթական

Հայ	\$ 9.73
Հույն	8.41
Սիրիացի	8.12

Միջին տարեկան

Հայեր	454.00
Բուլղարացիներ	255.00
Հույներ	300.00
Լիտվացիներ	454.00
Հունգարներ	395.00
Լեհեր	428.00

³⁰ Տե՛ս **Malcolm Vartan Malcom**, *The Armenians in America*, Boston, Pilgrim Press, 1919:

Ռումինացիներ	402.00
Ռուսներ	400.00
Սերբեր	212.00
Սլովակներ	442.00
Սիրիացիներ	370.00
Թուրքեր	231.00
Ընտանիքի միջին տարեկան եկամուտը	
Հայեր	730.00
Հույներ	632.00
Հրեաներ	635.00
Հյուսիսային իտալացիներ	657.00
Հարավային իտալացիներ	559.00
Սերբեր	452.00
Լիտվացիներ	636.00
Լեհեր	595.00
Ռուսներ	494.00
Ռութեններ ³¹	569.00
Սլովակներ	582.00
Սիրիացիներ	594.00
Անգրագիտությունը Միացյալ Նահանգներ ժամանելու պահին	
Հայեր	23.9
Բուլղարացիներ	41.7
Հույներ	26.4
Հրեաներ	26.0
Ռումինացիներ	35.0
Հարավային իտալացիներ	53.9
Լեհեր	35.4
Պորտուգալացիներ	68.2
Ռուսներ	38.4
Սիրիացիներ	53.3

Արդյունաբերության մեջ կարդավ և գրել կարողացող ներգաղթյալների միջին թիվը

³¹ Բուլղարացիներ՝ Ruthenians: Նրանց մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

Ազգություն	Կարդավ	Գրել	Ազգություն	Կարդավ	Գրել
Հայեր	92.1	90.5	Հույներ	80.5	79.5
Բուլղարացիներ	78.1	76.8	Սիրիացիներ	63.6	62.0

Հին և նոր ներգաղթյալները կարդալու կարողության համեմատության մեջ

Հին ներգաղթյալներ	
Կանադացի (ֆրանսիացի)	88.1
Կանադացի (այլը)	98.9
Դանիացի	97.6
Անգլիացի	98.8
Գերմանացի	98.0
Իռլանդացի	95.8
Շոտլանդացի	99.5
Շվեդ	99.8
Ռուսացի	98.1
Նոր ներգաղթյալներ	
Հայեր	92.1
Բուլղարացիներ	78.1
Հույներ	80.5
Լիտվացիներ	77.3
Լեհեր	79.9
Պորտուգալացիներ	47.5
Ռումինացիներ	82.6
Ռուսներ	74.5
Սերբեր	71.3
Սիրիացիներ	63.6

Արդյունաբերության մեջ անգլիախոս ներգաղթյալների միջին տոկոսը

Հայեր	82.9
Հույներ	65.5
Լեհեր	50.6

Ներգաղթյալ երեխաների թիվը 37 քաղաքների հանրային դպրոցներում (1910)

Ազգություն	Քննվածների մոտավոր թիվը	Աշակերտների թիվը հասարակական հանրային դպրոցներում	Ուսանողների թիվը քոլեջներում և համալսարաններում	Ազգություն	Քննվածների մոտավոր թիվը	Աշակերտների թիվը հասարակական դպրոցներում	Ուսանողների թիվը քոլեջներում և համալսարաններում
Հայեր.....	26,498	1,031	29	Ռումինացիներ..	82,704	1,265	9
Բուլղարացիներ	97,391	504	10	Ռուսներ	147,375	511	7
Խորվաթներ.....	335,543	497	1	Միլիացիներ.....	56,909	1,281	17
Հույներ.....	216,962	1,002	13				

Այսօր Միացյալ Նահանգներում կան ավելի քան 300 հայ ուսանողներ ավագ ուսումնական հաստատություններում (քոլեջներում և համալսարաններում)։ Հարավարևելյան Եվրոպայից և Ասիայից ներգաղթյալ ոչ մի այլ ազգ չի օգտվել այս երկրի կրթական հաստատություններից և հնարավորություններից ավելի շատ, քան հայերը։

Կյանքի պայմաններ – ստորև բերված աղյուսակը, որին ես հրավիրում եմ ձեր հատուկ ուշադրությունը, ցույց է տալիս բնակարանների սենյակների միջին թիվը, դրանց համար վճարվող ամսական վարձը, յուրաքանչյուր նման բնակարանում բնակիչների միջին թիվը։ Դրա ոչ խորն ուսումնասիրությունն ի հայտ է բերում այն փաստը, որ հայերի շրջանում կյանքի պայմանները շատ ավելի լավ են, քան տասնյակ այլ ազգերի, որոնց ես ընտրել եմ պատահականորեն.

Ազգեր	Բնակարանում սենյակների միջին թիվը	Վճարված միջին ամսական վարձը	Մեկ շնչին հասնող միջին վարձը	Բնակարանում բնակիչների միջին թիվը
Հայեր	4.83	11.17	2.25	4.98
Բուլղարացիներ ...	2.41	5.91	.97 ³²	6.19
Խորվաթներ	4.01	8.55	1.09	7.65
Հույներ	4.13	9.02	1.47	6.13
Իռլանդացիներ (հյուսիս)	3.89	7.66	1.40	5.50
Լիտվացիներ	4.08	8.81	1.47	5.89
Լեհեր	3.82	7.30	1.24	6.06
Ռուսներ.....	3.35	7.46	1.27	5.93
Սերբեր	4.88	9.78	1.03	9.62
Սլովակներ	3.68	6.84	1.18	5.87
Սլովացիներ	4.19	9.80	2.09	4.80

Հաջորդ աղյուսակը համեմատում է հին և նոր ներգաղթած ազգություններին գերբնակեցվածության տեսանկյունից։ Կեկատենք, որ գերբնակեցվածությունը հայերի շրջանում ոչ միայն ավելի քիչ է մյուս նոր ներգաղթած ազգությունների համեմատությամբ, այլև նրանք ավելի լավ վիճակում են գտնվում այսպես կոչված հին ազգությունների համեմատությամբ.

Ազգություն	Մեկ սենյակում մարդկանց թիվը	Նկատարվող մարդկանց թիվը	Ազգություն	Մեկ սենյակում մարդկանց թիվը	Նկատարվող մարդկանց թիվը
Հին ներգաղթյալներ			Նոր ներգաղթյալ շարունակություն.		
Կանադացի.....	1.17	2.07	Հույներ	1.48	2.13
Անգլիացի.....	.87	1.89	Լեհեր	1.58	2.77
Գերմանացի.....	1.02	2.15	Ռումինացիներ ..	2.57	3.72
Իռլանդացի.....	1.02	1.98	Սլովակներ	1.62	2.66
Շոտլանդացի.....	1.08	2.18	Սլովացիներ	1.15	1.87
Նոր ներգաղթյալներ					
Հայեր	1.03	1.97			
Բուլղարացիներ	2.53	3.20			

³² Համապատասխան գնադրի՝ .97:

Հին և նոր ներգաղթած ազգությունները՝ համեմատած յուրաքանչյուր 100 տնային տնտեսություններում կենվորների կամ տնվորների թվով.

Հին ներգաղթյալներ	
Անգլիացիներ.....	185
Գերմանացիներ.....	316
Իռլանդացիներ.....	169

Նոր ներգաղթյալներ	
Հայեր.....	196
Բուլղարացիներ.....	829
Խորվաթներ.....	639
Լեհեր.....	301
Ռումինացիներ.....	1,223
Սլովակներ.....	322
Սիրիացիներ.....	339

Պարզվում է՝ հայերը հիմնական ազգություններից մեկն են, որ շատում են Ամերիկայի քաղաքացիներ:

Արտադրության և հանքարդյունաբերության ոլորտում աշխատող ներգաղթյալների շրջանում ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նրանց ավելի քան 58%-ը ամբողջությամբ քաղաքացիություն է ընդունել: Սա հրաշալի ցուցանիշ է, երբ համեմատում ենք մյուս ազգությունների հետ, ինչպես ցույց է տրված հետևյալ աղյուսակում.

Հայեր.....	58.2
Խորվաթներ.....	19.4
Հույներ.....	3.7
Հրեաներ.....	24.1
Իտալացիներ.....	32.9
Լիտվացիներ.....	21.9
Հունգարներ.....	15.0
Լեհեր.....	21.6
Պորտուգալացիներ.....	5.3
Ռուսներ.....	8.3

Ռուբլեներ.....	14.7
Սլովակներ.....	17.1
Սիրիացիներ.....	20.0

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Որոշ բան ասվեց պարզունակ եղանակի մասին, որով բիզնեսը և գյուղատնտեսությունը վարվում է հին երկրում (Հայաստանում – Ա. Ղ.): Ես չեմ ցանկանում որևէ ձևով դեմ արտահայտվել պրն Գուլեսյանի կարծիքին, բայց ես ավելի լավ եմ ծանոթ այդ թեմային: Այնտեղի հայերը պատկերացում ունեն գյուղատնտեսական սարքավորումների օգտագործման մասին: Վերջին տարիներին նրանք ունեն որոշ մեքենաներ դաշտերը վարելու համար, և որոշ վայրերում նրանք նաև ներմուծել են անգլիական և ամերիկյան մեքենաներ հացահատիկի ու ցորենի համար:

Սենատոր ՈՒԻԼԾԱՄՍ. Դա Ռուսահայաստանում, թե՞ Թուրքահայաստանում:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ես խոսում եմ Թուրքահայաստանի մասին: Իհարկե, այս սարքավորումներն այնտեղ այդքան էլ շատ չեն, սակայն գյուղատնտեսական մեքենաները հայտնի են և, որտեղ հնարավոր է, կիրառվում են: Հայերը, ովքեր վերադարձել են Հայաստան Միացյալ Նահանգներից, զգալի մեքենաներ են ներմուծել Հայաստան, ինչը պայմանականորեն ասած, քիչ է: Բայց ես ցանկանում եմ ասել, որ նրանք տեղյակ են դրանց մասին, և եթե նրանք հնարավորություն ունենան, ես հավատացած եմ, կունենան ավելի շատ: Հայերը շատ առաջադեմ ժողովուրդ են:

Սենատոր ՈՒԻԼԾԱՄՍ. Դա ճիշտ չէ՞, որ նրանք օգտագործում էին դրանք այնքան, որքան համարձակվում էին հարկման թուրքական համակարգի ներքո:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Այո՛, այնքան, որքան համարձակվում էին: Այժմ, հանքերի մասին. որոշ արժեքավոր հանքեր կան, և ես կարող եմ ավելացնել, որ մոտավորապես 1909 թ. Նյու Յորքի Կան,

Լեբ & Կո-ն³³ ուղարկել էր հատուկ կոմիտե՝ Հայաստանում այս հանքերն ուսումնասիրելու համար: Ես պատահաբար Կոնստանդնուպոլսում էի գտնվում այդ ժամանակ, և պրն Չեսթերը, ով այս կոնցենտի ներկայացուցիչն էր, առաջարկեց թուրքերին կառուցել երկաթուղու որոշ գծեր Հայաստանի տարածքում, ես խոսում եմ Թուրքահայաստանի մասին, պայմանով, որ այս ընկերությանը թույլ տրվի օգտագործել երկաթուղու յուրաքանչյուր կողմի հանքերը մի քանի տարով, որի ավարտին երկաթուղին կվերադարձվեր կառավարությանը: Ես սրան վերաբերվում եմ որպես կարևոր փաստի, այն պատճառով, որ Կան, Լեբ & Կո-ի նման մեծ կոնցենտը, որը հետաքրքրված է իր գումարը ներդնելու հարցում, Հայաստանի հանքերի և բնական ռեսուրսների հատուկ ուսումնասիրությունն է արել և ցանկանում է ներդնել մեծ գումար երկիրը զարգացնելու համար, եթե թուրքական կառավարությունը թույլատրի դա անել: Այս հարցի կապակցությամբ ես որոշ հատվածներ կկարդամ Հայ ինժեներների ասոցիացիայի քարտուղար Գ. Ն. Փաեյանի պատրաստած հուշագրից՝ Հայաստանի բնական ռեսուրսների և այլնի վերաբերյալ: [Կարդում է].

Երկրում շատ անտառներ կան, հիմնականում Մերսինի հյուսիս-արևմտյան հատվածում, Հաճ(ը)նում, Դերսիմում, Արդա-նա-Մադենում և Տավրոսի ու Ամանոսի լեռներում:

Ինչ վերաբերում է հանքային ռեսուրսներին, ըստ Կոնստանդնուպոլսի գլխավոր հյուպատոս Գ. Բի Ռավենդալի³⁴՝ «կարելի է վստահաբար պնդել, որ Թուրքիան չափազանց հարուստ է արժեքավոր հանքաքարերով, և որ այս հանքային հարստությանը դեռևս գրեթե ձեռք չի տրված»: Այսպիսին են եղել նաև անգլիացի և գերմանացի հետազոտողների վկայությունները: Նրա (Թուրքիայի – Ա. Ն.) գլխավոր հանքային ապրանքներն են.

³³ Բնագրում՝ Kuhn, Loeb & Co.:

³⁴ Բնագրում՝ G.Bie Ravendal:

Ածուխը հիմնականում գտնվում է Խարպուտի³⁵, Պալուի³⁶, Սվազի³⁷, Քյումուր Խանի (ածխի շրջան), Չեմիշգեզեկի³⁸ շրջաններում, Հայաստանի լեռներում և Տավրոսի նախալեռներում:

Պղնձի հանքերը Արդանա-Մադենում³⁹, Դիարբեքի մոտակայքում, համարվում են աշխարհի ամենախոշորներից և ամենաարդյունավետներից մեկը: Արդյունահանումը սահմանափակվում է սև պղնձով, որը վերջին մի քանի տարիների ընթացքում հաշվարկվում է մոտավորապես 1500 տոննա՝ պարունակելով 70-75 տոկոս մաքուր պղինձ: Պղնձի հանքանյութ գտնվում է նաև Ցրապիզոնի խորքում (Գյումուշ Խանե, Հիրասանդ⁴⁰, Գարահիսար և այլն), բոլորը Խարպուտի և Ադանայի շրջաններում⁴¹:

Երկաթի հանքանյութ կա Վանի մոտակայքում և Ադանայի շրջանում (որի արտադրողականությունը 40 000 տոննա է տարեկան), ինչպես նաև Բուլդար Դադում և Բեյրութ Դադում, Չեյթունի հարևանությամբ:

Քրոմի հանքերը Մերսինի մոտակայքում են, որոնց արտադրողականությունը 1900 թ. 1 800 տոննա է եղել: Կան նաև Ալեքսանդրետի մերձակայքում և այլն:

Արծաթի հանքերը Բուլդար Մադենում տարեկան արտադրում են 57 200 տոննա արծաթ և 400 տոննա արծաթյա կա-

³⁵ Խարպուտ (բնագրում՝ Kharput)՝ հայկական՝ Խարբերդ:

³⁶ Պալու (բնագրում՝ Palu)՝ հայկական՝ Բալու:

³⁷ Սվազ (բնագրում՝ Sivas)՝ հայկական՝ Մեբաստիա:

³⁸ Չեմիշգեզեկ (բնագրում՝ Chemesgazak)՝ հայկական՝ Չմշկաձագ:

³⁹ Արդանա-Մադենը (բնագրում՝ Arghana-Maden) գտնվում է Էյլազիքի մոտ (Խարբերդ):

⁴⁰ Հիրասանդ (բնագրում՝ Herasund)՝ ամենայն հավանականությամբ սևծովյան Գիրեսունի (հուն.՝ Կեռասուն(տ)) մասն է:

⁴¹ Շարադրանքում տեղ գտած աշխարհագրական անճշտությունները ներկայացված են ըստ բնագրի: Նշված բնակավայրերը իրականում Խարբերդի և Ադանայի շրջաններում չեն:

պար: Արծաթ կա նաև Ադանայի և Խարպութի (Քեբան Մադենի)⁴² մերձակայքում, Գյումուշ Խանեի մերձակայքում և այլն:

1911 թ. Մերսինի շրջանում գործող անգլո-ֆրանսիական կոնցեռնի հանքերից ցինկի գնահատված արտադրողականությունը եղել է 2 000 տոննա:

Աղը առատ է Հայաստանում: Սվազի, Էրզրումի և Վանի հանքերը տարեկան մեծ արտադրանք են տալիս:

Այլ հանքային արտադրանքներն են հողաքարը՝ հայտնաբերված Ադանայում, ասֆալտը՝ Եփրատում, ոսկին՝ Բուլղար Դադում⁴³, Խարպութի մերձակայքում և Վանում:

Կապարը Բուլղար Դադում, պլատինումը Չորակ⁴⁴ գետի ափին և Սասունում, նավթը Տրապիզոնի մերձակայքում և Վանա լճի արևելքում և այլն:

Արդյունաբերական զարգացման համար Հայաստանն ունի անհրաժեշտը՝ հումք և հզորություն: Հայաստանում կան հանքային աղբյուրների, ածուխի, հիդրոէներգիայի մեծ պաշարներ (Տաքսոնի էլեկտրական լույսի համար էներգիան ստացվում է Կիլոնուս գետից), բայց թուրքերի ձեռքում երկիրը գործնականորեն մնում է չշահագործված:

Հայաստանը ցորեն մշակող երկիր է և հին ալրաղացներն այստեղ ամենուր են, չնայած արդիական հիդրավիլիկ հզորությամբ աղացները՝ հագեցած ժամանակակից սարքավորումներով, տեղադրվել են երկուսը՝ Մերսինում, երեքը՝ Տաքսոնում, մի քանիսը՝ Սվազում և այլն:

⁴² Բնագրում՝ Silver is also found near Adana and Kharpout (Kebban Maden):

⁴³ Բուլղար Դադ (բնագրում՝ Bulghar Daagh) կա երկու տեղ. առաջինը Կիլիկիայից հյուսիս Մալաթիա-Քոնյա գծով և երկրորդը՝ Տրապիզոն-Ջանիկ սանջակում: Բնագրում խոսքն ամենայն հավանականությամբ երկրորդի մասին է:

⁴⁴ Չորակ (բնագրում՝ Choruk River)՝ հայկական Չորուկ գետը՝ Էրզրումից հյուսիս-արևմուտք:

Կիլիկիան բամբակի արտադրության կենտրոնն է: 1913 թ. Ադանայում և Մերսինում գործում էին 35 բամբակի վերամշակման և չորս բամբակի մանման և հյուսման գործարաններ, նաև գործարաններ «մանուսա»-ի (տնային պայմաններում գործված կտորեղեն) արտադրության համար՝ մեկը Տաքսոնում, մեկը Տրապիզոնում, ևս մեկը Արաբկիրում⁴⁵:

Գորգագործական արտադրությունն իրականացվում էր Կեսարիայում, Սվազում (500 հաստոց, 1500 բանվոր), Ադանայում և Խարբեթում (170 հաստոց, 500 բանվոր):

Ադանայում կա սառուցի հինգ ֆաբրիկա. երկուսը՝ Մերսինում, երկուսը՝ Տաքսոնում, մեկը՝ Տրապիզոնում:

Կաշվեգործարաններ կան Այնթապում, Մարաշում, Սվազում, և այլ քաղաքներում, կան նաև օճառի գործարաններ:

Բացի վերոնշյալից, Հայաստանի արդյունաբերության հիմնական ճյուղերն են մետաքսագործությունը և բրդագործությունը, ձեռքի ասեղնագործությունը, դեկորատիվ զենքերի, պղնձե անոթների, կաշվե իրերի, շալերի, արծաթյա և ոսկյա թելերով գործվածքների արտադրությունը, գինեգործությունը, ձիթայուղի արտադրությունը և այլն:

Հայաստանը կամ փաստացի ամբողջ նախապատերազմյան Թուրքական կայսրությունը Եվրոպայի և Ամերիկայի արդյունաբերողների համար համարվել է մեծ հնարավորությունների դաշտ: Բազմաթիվ կապիտալիստներ առևտրային և արդյունաբերական ձեռնարկությունների համար մեծ հնարավորություններ են տեսել, և դիմել են բազմաթիվ զիջումների երկաթուղի, էլեկտրակայաններ, հեռախոսագիծ, նավահանգիստներ, պահեստներ և այլն կառուցելու համար: Մակայն, ի հեճուկս նրանց բոլոր ջանքերի, առաջընթացը չափազանց դանդաղ էր: Դրա զխավոր պատ-

⁴⁵ Հս. նրահայտ է, որ Տրապիզոնն ու Արաբկիրը Կիլիկիայի տարածքում չեն, սակայն բնագրում այդպես է ներկայացված:

ճառներն էին. տերությունների մրցակցությունը՝ Թուրքիայի հանդեպ վերահսկողություն ապահովելու հարցում և կաշառասուն թուրքական կառավարությունը: 1911 թ. հայկական վեց վիլայեթներում (Էրզրում, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Սվազ, Խարբերդ և Վան) Թուրքիայի ֆինանսների հետ կապված հետևյալ ցուցանիշները լուսաբանում են նշված կետը՝

Եկամուտներ	\$ 8 809 090
Ծախսեր	7 633 764
Հիմնական ծախսեր՝	
Բանակ	3 093 124
Ֆինանսական վարչություն	1 103 625
Ոստիկանություն	862 039
Գլխավոր գրասենյակներ	1 079 175
Ուլեմաներ (մուսուլմանական կրոնական հաստատություններ)	192 130
Հանրային աշխատանքներ	235 708
Կրթություն	233 886
Գյուղատնտեսություն	65 494

Վերը նշված ցուցանիշներից երևում է, որ ամբողջ եկամուտների միայն 538 088 դրլլարը կամ մոտ վեց տոկոսն է (վերջին երեքը) ծախսվել երկրի զարգացման և բնակչության բարեկեցության համար: Մնացածը ծախսվել է բանակի (ավելի քան 36 տոկոսը) և հարկահավաքների հորդաների ու «Ուլեմաների»՝ կրոնական ֆանատիկոսների վրա, ովքեր մակաբույծների նման ապրում են երկրի աշխատանքներ գյուղատնտեսների հաշվին:

Թուրքիայի պարտությունը վերջ դրեց բոլոր այս հետադիմական պատճառներին և երկիրը շուտով բաց կլինի Եվրոպայի և Ամերիկայի առևտրի համար: Երկար սպասված արդյունաբերական «բումը» վերջապես մոտ է: Ամերիկացիները,

անկասկած, պետք է գործոն դառնան այս արդյունաբերական «բում»-ում և կապ լինեն Մերձավոր Արևելքի հետերոգեն բնակչության և Եվրոպայի ու Ամերիկայի առևտրականների միջև, նրանք պետք է շարունակեն իրենց դերը՝ արևմուտքի քաղաքակրթությունն Արևելքի մարդկանց մոտ տարածելու հարցում: Բայց ո՞վ պետք է ֆինանսավորի երկիրը: Պատերազմից առաջ Գերմանիայի երազանքն էր Թուրքիան դարձնել Գերմանիայի գաղութ: Ավստրիան վերահսկում էր Թուրքիայի առևտրի մեծ մասը: Անգլիան ու Ֆրանսիան, և որոշ չափով Իտալիան ու Բելգիան բաց չէին թողնում ոչ մի հնարավորություն իրենց առևտուրն այս երկրում ընդլայնելու համար:

Պատերազմը հիմնարար փոփոխություններ է բերել Գերմանիան ու Ավստրիան հեռացվել են մրցակցությունից որոշ ժամանակով, Եվրոպան զբաղված է իր սեփական կորուստները վերականգնելով: Սա Ամերիկայի հնարավորությունն է քայլ անել այս դաշտում, ֆինանսավորել երկիրն ու վերահսկել առևտուրը: Դա չի պահանջում մեծ կապիտալ և շատ կարճ ժամանակի ընթացքում Հայաստանը կդառնա ինքնակառավարվող, դրանից հետո Ամերիկայի առևտուրը Հայաստանի վրայով կտարածվի ղեկի Ռուսաստան ու Պարսկաստան և Ասիայի մեծաթիվ երկրներ:

Ամերիկյան պատերազմին իր մասնակցությամբ դարձել է համաշխարհային ուժ և իր նոր ծովային առևտրի, իր ֆինանսական վիճակի և դաշնակիցների հետ իր բարեկամական հարաբերությունների հիման վրա գտնվում է գերազանց վիճակում՝ ստանձնելու այս աշխատանքը:

Այժմ, անդրադառնալով մասնավորապես այս համատեղ բանաձևին, ես ցանկանում եմ որոշ բաներ ասել դրա առաջին մասի առնչությամբ: Ինձ թվում է՝ հաստատված նախադեպ կա՝ հոգուտ Հայաստանի, այն որպես անկախ պետություն ճանաչելը՝

ես նկատի ունեմ միացյալ Հայաստանը: Այժմ մենք ունենք Լեհաստան, Ուկրաինա, Չեխոսլովակիայի հանրապետություն և Հեջազի թագավորություն, որոնք պատերազմից առաջ եղել են այլ երկրների մասեր: Լեհաստանի, Ուկրաինայի, Չեխոսլովակիայի հանրապետության դեպքում՝ նրանց անկախ պետություններ ճանաչելու հարցում, որն է դիմադրություն չառաջացավ, չնայած որ այդ պետությունների մաս կազմեցին տարածքներ, որոնք պատկանում էին Ռուսաստանին:

Սենատոր ՌԻԿՅԱՄՍ. Այն ժամանակ, երբ մենք դա արեցինք, Ռուսաստանը դադարել էր դաշնակից լինել և նոր կառավարության ներքո դարձել էր թշնամի:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ես կարծում եմ՝ դա շատ տեղին է, սենատոր Ուիլյամս, բայց ինչ կասեք Հեջազի մասին՝ նոր Արաբական թագավորության: Թուրքիան պատերազմի մեջ չէր Միացյալ Նահանգների հետ, բայց Միացյալ Նահանգները ճանաչեց Հեջազի անկախությունը՝ թույլ տալով նրան խաղաղության պայմանագիր կնքել Գերմանիայի հետ՝ Միացյալ Նահանգների հետ հավասար հիմունքերով:

Ինձ թվում է, հետագայում, Հայաստանի՝ որպես անկախ պետության ճանաչումը Միացյալ Նահանգների կողմից կօգնի կանխարգելել ամբողջ Հայաստանի բաշխումը իշխանությունների միջև: Ինձ համար միանգամայն ակնհայտ է առնվազն, որ ըստ 1916 թ. գաղտնի համաձայնագրերի⁴⁶, որոնց կողմերում էին Անգլիան⁴⁷, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, նրանք պատրաստվում են բաժանել Հայաստանը, մինչ մենք կդարձնենք նրան անձեռնմխելի՝ ճանաչելով անկախությունը, և առավել ևս —

⁴⁶ Խոսքը Մայքս-Պիկոյի համաձայնագրի մասին է:

⁴⁷ Բնագրում՝ England: Համապատասխանաբար այստեղ և շարադրանքի որոշ հատվածներում թարգմանված է Անգլիա և ոչ Մեծ Բրիտանիա:

Սենատոր ՌԻԿՅԱՄՍ. Ի դեպ, այդ համաձայնագիրը չեղյալ էր հայտարարվել Ռուսաստանի դուրս գալով:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Այդպե՞ս, թե Ֆրանսիայի և Անգլիայի —

Սենատոր ՌԻԿՅԱՄՍ. Չեղյալ է հայտարարվել նաև Ֆրանսիայի կողմից, Փարիզի վեհաժողովում Ֆրանսիան հրաժարվել և չեղյալ է հայտարարել այդ համաձայնությամբ ստացած իր իրավասությունները:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Դա գրավո՞ր է արվել, թե՞ պարզապես բանավոր հայտարարություն է:

Սենատոր ՌԻԿՅԱՄՍ. Ես չեմ հիշում, ավելի ճիշտ երբեք չեմ իմացել, այնպես որ չեմ կարող ասել՝ ես չեմ հիշում, բայց ուղղակի համոզված եմ, որ Ֆրանսիան հրաժարվել է այդ օրենքից: Թե նա դա արել է գրավոր կամ վեհաժողովի ժամանակ, կամ Կլեմանսոյի հրաժարականի հետևանքով նախքան վեհաժողովը, ես չգիտեմ, բայց դա մերժվել է:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Մենք՝ հայերս —

Սենատոր ՌԻԿՅԱՄՍ. Դուք խոսում եք այն համաձայնության մասին, որով Ալեքսանդրեաթը և առափնյան շրջանը —

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Առափնյա շրջանը տրվել է Ֆրանսիային:

Սենատոր ՌԻԿՅԱՄՍ. (շարունակելով) տրվել են Ֆրանսիային, այո:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Այո:

Սենատոր ՌԻԿՅԱՄՍ. Ամբողջը մասնատվել է:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ռուսահայաստանը Ռուսաստանի՞ն:

Սենատոր ՌԻԿՅԱՄՍ. Այո:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Եվ Միջագետքին սահմանակից Հայաստանը՝ Անգլիային:

Սենատոր ՌԻԿՅԱՄՍ. Ռուսաստանյան մասը՝ նրա փլուզումից հետո, անցել է թշնամուն, իսկ ֆրանսիական

հատվածից հրաժարվեցին կամավոր: Հնարավոր է Ֆրանսիան ձգտում է մանդատի, և ուրիշ ոչինչ:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Կետը, որի վրա ես ցանկանում եմ հրավիրել հանձնաժողովի ուշադրությունը այն է՝ նույնիսկ եթե դա այդպես է, այսինքն հասկանալի է, որ Անգլիան ու Ֆրանսիան հրաժարվել են այդ պայմանագրով իրենց հատկացված իրավունքներից: Նույնիսկ եթե դա այդպես է, ինձ թվում է, որ միասնական Հայաստանի ճանաչումը որպես անկախ պետություն —

Սենատոր ՌԻԼՅԱՍՍ. Կամրապնդի՞ նրան:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Դա կամրապնդի ըմբռնումը: Ավելին, ազատ, անկախ Հայաստան պետությունը, ինձ թվում է աշխարհի այս հատվածում վախճան կլինի աշխարհի ապագա խաղաղության համար: Հայերը դարեր շարունակ պայքարել են քաղաքական ազատության և անկախության համար: Նրանք ցանկանում են անկախ լինել: Այժմ, եթե ինչ-որ բան տեղի ունենա, և Հայաստանի հատվածները հայտնվեն տարբեր մանդատների կամ «ազդեցության ոլորտների» ներքո՝ բաժանված Ռուսաստանի, Իտալիայի, Հունաստանի, Անգլիայի կամ Ֆրանսիայի միջև, Հայաստանի տարածքը և բնակչությունը կմասնատվի, ինչն անբնական է: Այս բաժանումը երբեք չի գոհացնի հայերին: Ճանաչելով ամբողջական Հայաստանի անկախությունը Միացյալ Նահանգները հաստատապես կստեղծի միացյալ Հայաստան, և դրանով առնվազն կօգնի կանխել ապագա խնդիրները:

Սենատոր ՌԻԼՅԱՍՍ. Ես լիովին համաձայն եմ Ձեզ հետ այդ հարցում, բայց ինչ վերաբերում է Հայաստանն ինքնին առանձին մանդատների միջև բաժանելուն, ապա իմ կարծիքով՝ և ենթադրում եմ, որ Ձեր կարծիքով նույնպես, Ֆրանսիան, Անգլիան, Իտալիան և Հունաստանը շատ մտահոգված են, որ Միացյալ Նահանգներն իր վրա վերցրեց մանդատը, նրանք ավելի քան

ցանկանում են, որ դա անեն, քանի դեռ Հայաստանը ուրիշ չի կանգնել: Սակայն, այդ հարցը ընդհանրապես ներառված չէ այս բանաձևում:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք խոսում եք Հայաստանի նկրտումների մասին: Այս կապակցությամբ ես ցանկանում եմ հարցնել Ձեզ՝ արդյո՞ք Հայաստանի ժողովուրդը⁴⁸ կնախընտրի սեփական ինքնորոշման քաղաքականության շրջանակներում ամբողջական պետության ճանաչումը՝ պայմանագրում առաջարկված ցանկացած մանդատից:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ոչ, ես իմ անունից կասեմ, որ հայերը ներկա հանգամանքում կնախընտրեն մանդատը:

Սենատոր ՌԻԼՅԱՍՍ. Սահմանափակ ժամանակահատվածո՞վ:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Սահմանափակ ժամանակահատվածով:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք սրանով նկատի ունեք, որ նրանք ի վիճակի՞ չեն ինքնապաշտպանության:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Մեր բնակչությունը սփռված է, և այդ պատճառով մենք հիմա չենք կարող կենտրոնացնել մեր ուժերը և համապատասխան կերպով պաշտպանել ինքներս մեզ [ցույց է տալիս Հայաստանի քարտեզը]: Դուք գիտեք, որ Թուրքահայաստանի հայերը վտարվել են դեպի հարավ և հիմա սփռված են Միջագետքում, ընդհուպ մինչև Բաղդադ: Համաձայն մեր լավագույն տեղեկության՝ ավելի քան 700 000 հայ կա Միջագետքի հարթավայրում, որը ներառված չէ այնտեղ, որը կոչվում է Հայաստան:

Եվ, կրկին, մեկ այլ մեծ քանակությամբ հայեր, ովքեր մինչ պատերազմն ապրում էին Թուրքահայաստանում, տարվել կամ ապաստանել են Ռուսահայաստանում: Ըստ այդմ, մենք տարանջատված և սփռված ենք այն աստիճան, որ անհնար կլինի

⁴⁸ Բնագրում՝ People of Armenia:

ինքնապաշտպանվել, ոչ այն պատճառով, որ մենք ֆիզիկական ուժ չունենք այդ անելու համար եթե միասին լինենք, այլ պայմաններն այնպիսին են, որ մենք չենք կարող դա անել:

Մենատոր ՌԻԼԹԱՄՍ. Ճիշտ է, որ այդ հայերից շատերն ապաստան գտան Միջագետքի բրիտանական սահմաններում:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Այո:

Մենատոր ՌԻԼԹԱՄՍ. Նրանք, ովքեր գոյատևեցին անապատն անցնելուց հետո:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Այո, ես գրուցել եմ ամերիկացի միսիոներների և Կարմիր Խաչի աշխատակիցների հետ. և մասնավորապես մի հիանալի ջենթլմենի՝ Կարմիր Խաչի ակնառու բժիշկ Կապիտան Հայդի⁴⁹ հետ, ում կցանկանայի տեսնել այստեղ: Նա ուղարկվել էր Հայաստան և ստեղծել իր շտաբն Այնթապում վեց ամսով: Նա ինձ ասաց, որ Միջագետքի դաշտավայրից հայերը հետ էին գնում դեպի Կիլիկիա, որովհետև անգլիական և ֆրանսիական զորքերն այնտեղ էին և պաշտպանության մեծ հնարավորություն կար այնտեղ: Եթե մենք Հայաստանի այլ մասերում պաշտպանություն ունենայինք, բոլոր վերապրածները, այժմ բնակվող հյուսիսում՝ Ռուս-հայաստանում կամ հարավում՝ Միջագետքում, աստիճանաբար տուն կվերադառնային և, միևնույն ժամանակ վստահ եմ, որ եթե հայերը համախմբվեին, նրանք ունակ կլինեին ինքնապաշտպանվելու:

Մենատոր ՌԻԼԹԱՄՍ. Ես մի պատմություն տեսա թերթում, ու դա անհավատալի թվաց ինձ, որ այդ փախստականների մի մասը հասել է մինչև Պաղեստին:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Այո:

⁴⁹ Կապիտան Ջորջ Բ. Հայդը (George B. Hyde) հանդես է եկել վկայությամբ խնդրո առարկա լսումներին 30.09.1919 թ.: Տե՛ս սույն աշխատության էջ 113-122:

Մենատոր ՌԻԼԹԱՄՍ. Անցնելով այդ երկար, երկար ճանապարհը:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Այո: Կցանկանայի պատասխանել ձեր այլ հարցերին, որ ունեք:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ի՞նչ գիտեք բրիտանացիների կողմից իրենց զինված ուժերը Հայաստանից ետ քաշելու շարժառիթների մասին:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Իմ անունից կասեմ, որ դա մի բան է, իհարկե, որն իր պատճառը պետք է ունենա: Պետք է լինի մի բան, որ բրիտանական կառավարությունն ունի իր տեսլականում: Բրիտանական կառավարությունը ներկայացրել էր պատճառներ. այն է՝ աշխատուժի խնդիրներն Անգլիայում, զորքի՝ տուն վերադառնալու ցանկությունը, Անգլիայի ներքին խնդիրները և այլ տարբեր պատճառներ: Ըստ իմ անձնական տեսակետի, և սա մյուս հայերի տեսակետը չէ, սա ասում եմ առանց երկմտանքի, ենթադրում եմ՝ Անգլիան ցանկանում է ճզնաժամ առաջացնել, նա ցանկանում է հասնել Հայկական հարցի վերջնական լուծմանը:

Մենատոր ՌԻԼԹԱՄՍ. Այո:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Կարծում եմ, նա ստեղծել է այս առանձնահատուկ վտանգը, որ Հայկական հարցը լուծվի մեկընդմիջո:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Արդյո՞ք կարծում եք, որ նրանք փորձում են ստիպել Միացյալ Նահանգներին ընդունել մանդատը:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ոչ, ես չեմ կարծում, թե նրանք փորձում են ստիպել Միացյալ Նահանգներին ընդունել մանդատը, բայց կարծում եմ՝ նրանք փորձում են Միացյալ Նահանգներին ստիպել այս կամ այն կողմն անցնել, որպեսզի Մեծ Բրիտանիան հասկանա՝ թե ինչ անի: Հնարավոր է Միացյալ Նահանգները չվերցնի մանդատը՝ ինչ-որ բան պետք է արվի, և Ֆրանսիան ու Անգլիան պետք է դա անեն միասնաբար կամ համաձայնաբար:

Սենատոր ՀԱՄԻՆՔ. Դուք, հետևաբար, կարծում եք, որ նրանք ընդունում են իրենց ներկա դիրքը՝ որպես անվերահսկելի, որպեսզի ստիպեն մեզ կա՛մ ընդունել մանդատը, կա՛մ թույլ տալ նրանց առաջ շարժվել:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Չգիտեմ: Ես չեմ ցանկանում ասել, որ իմ անձնական կարծիքն այն է, որ նրանք փորձում են հարցը հանգուցալուծել:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ինչ-որ տեղեկություն ունե՞ք, որ Մեծ Բրիտանիան ձգտում է վերցնել Հայաստանի մանդատը: Արդյո՞ք նա ավելի հակված չէ խուսափել դրանից:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ինչպես լսել եմ, Մեծ Բրիտանիան չի ցանկանում վերցնել Հայաստանի մանդատը, բայց ոչ այն պատճառով, որ Հայաստանը արժանի չէ:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Եթե դա մեզ չանցնի, չի՞ անցնի նաև Բուալիային կամ Ֆրանսիային:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ինձ թվում է, դա կանցնի Անգլիային կամ Ֆրանսիային. կարծում եմ, որ դա կբաժանվի այս երկու տերությունների միջև:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Բայց այդ հարցն այստեղ ներառված չէ:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Կարծում եմ, այս կողմի մեր ամբողջ տեղեկատվության հիման վրա, Անգլիան և Ֆրանսիան, և՛ Բուալիան, և՛ Հունաստանը բոլորը ցանկանում են, որ Միացյալ Նահանգները վերցնի Հայաստանի մանդատը, որովհետև դա լավագույնն է հայերի համար, և որովհետև դա կկանխի, որ այս եվրոպական տերություններից որևէ մեկը ստանա այն և դրանով իսկ մյուսների նկատմամբ առավելություն ունենա:

Սենատոր ՆՅՈՒ. Ենթադրենք, մանդատը ընդունվել է կա՛մ Ֆրանսիայի, կա՛մ Բուալիայի կողմից, դա նույն արդյունքն է՝ հանգեցնի արդյոք Հայաստանի համար, ինչ Միացյալ

Նահանգների կողմից ընդունվելու դեպքում:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ո՛չ:

Սենատոր ՆՅՈՒ. Ինչո՞ւ ոչ: Սա այն է, ինչ ես ցանկանում եմ իմանալ:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Առաջին հերթին, ո՛չ Բուալիան, ո՛չ Ֆրանսիան, ֆինանսապես և տնտեսապես ունակ չեն օգնելու հայերին: Նրանք իրենք իրենց չեն բավարարում: Երկրորդ պատճառն այն է, որ փաստորեն այս բոլոր եվրոպական տերությունները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան և Բուալիան տարիներ շարունակ ներքաշել են Հայաստանը քաղաքական խաղերի մեջ: Այս պատճառով, Միացյալ Նահանգների մանդատն ամենալավ մանդատն է Հայաստանի համար: Ամերիկյան ավելի հարուստ է, նա անշահախնդիր է: Այն վերցնելով նա կվերացնի հայերին առնչվող բանսարկությունների պատճառները տերությունների միջև: Ավելին, Ամերիկայի պաշտպանությամբ կամ հոգածությամբ շատ հայեր կվերադառնան Հայաստան իրենց ամերիկյան փորձառությամբ և ունեցվածքով:

Սենատոր ՆՅՈՒ. Պրն նախագահ, կարծում եմ, որ սա այս հարցի շատ կարևոր փուլն է, և ես իրոք շատ կցանկանայի դրան հետազայում ինքս հետևել, բայց ստիպված եմ ներողություն խնդրել հիմա: Ես պետք է ժամը 12-ին նիստերի դահլիճում լինեմ:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Քանի դեռ այս որոշումը խնդրահարույց է, այս վերջին վկայությունն ու քննարկումն անտեղի է: Այստեղ խնամակալության հարց ներառված չէ:

Սենատոր ՆՅՈՒ. Այո՛, բայց ելնելով ընդհանուր պատճառներից, կցանկանայի հետևել այս ուսումնասիրությանը, բայց ես հիմա պետք է գնամ:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Գլխավոր պատճառն այն չէ՞ արդյոք, որ հայերը Միացյալ Նահանգների մանդատը կնախընտրեն ավելի, քան մյուսներից որևէ մեկինը, այն

պատճառով, որ Միացյալ Նահանգները կլինի միակ ալտրուիստ տերությունը, որ կդիտարկի բացառապես հայերի շահերը:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Սա այն էր, ինչ ես ցանկանում էի ասել, բայց ես ասացի այլ կերպ:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այժմ, վերադառնանք ուսումնասիրությանը: Դուք հենց նոր խոսեցիք հավանաբար Հայաստանի նկատմամբ ձեր ազգային շահերից ելնելով —

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Այո:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. (շարունակելով). — Հայերի տեսակետից ամերիկյան մանդատի ցանկալիության մասին: Դուք Ամերիկայի քաղաքացի եք:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Այո:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ցանկանում եմ ձեզ հարցնել, թե ի՞նչ եք մտածում մանդատի մասին ամերիկացու տեսանկյունից:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ես ձեզ շատ շատ անկեղծ պատասխան կտամ, սենատոր Հարդինգ:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Շատ լավ:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ես կասեմ, որ Միացյալ Նահանգները պարտավորված է օգնել Հայաստանին ոտքի կանգնել, անկախ այն բանից թե պարտավորվածությունը ենթադրվում է մանդատ բառով կամ այլ բանով, որովհետև պատերազմը դեռ չի ավարտվում, պայմանագրերը դեռ չեն ստորագրվել և վավերացվել, և հայերը փաստացի պատերազմող կողմ լինելով և չլինելով իրենց արյունը Գերմանիային և նրա դաշնակից Թուրքիային հաղթելու համար, իրավունք ունեն օգնության: Կարծում եմ՝ օրենքով Միացյալ Նահանգները պարտավորված է նրանց օգնություն ցույց տալ և նրանց համար ինչ-որ բան անել, մինչև վերջապես Հայաստանի կարգավիճակը կհաստատվի: Մրանից բացի ես ոչ մի տեսակետ չունեմ առ այն, թե Միացյալ Նահանգները պետք է ստանձնի որևէ մանդատ, թե ոչ: Բայց

խոսելով իմ անունից՝ և՛ որպես Ամերիկայի քաղաքացի, և՛ հաշվի չառնելով պատերազմին հայերի մատուցած ծառայությունն ու նրանց ներկայիս կացությունը, ես կարծում եմ, որ Միացյալ Նահանգները պետք է արձագանքի որոշ օգնությամբ: Ես Միացյալ Նահանգներ եմ եկել, երբ երիտասարդ էի: Ես իմ ամբողջ կրթությունը ստացել եմ այստեղ, և ինձ զգում եմ այնչափ ամերիկացի, որքան մեկ ուրիշը: Որպես ամերիկացի, սրտանց զգում եմ, որ Միացյալ Նահանգները հարկ է, որ ձեռք մեկնի հայերին այս ճգնաժամի պայմաններում: Ամերիկյան պարտավոր է դա անել: Եվ ես սա ասում եմ, որովհետև խոսել եմ բնիկ ամերիկացիների հետ, ովքեր վերջին երկու կամ երեք տարին աշխատել են Հայաստանում: Ես այնտեղ հանդիպել եմ Յանքի տիպի ամերիկացիների: Նրանցից շատերից լսել եմ, որ կարծում են, թե Ամերիկյան պետք է ինչ-որ բան անի Հայաստանի համար: Եվ կա դրա՝ ինչպես իրավաբանական, այնպես էլ բարոյական արդարացումը: Պատերազմը դեռ չի ավարտվել, համաձայնագրերը դեռ չեն ստորագրվել, հայերը դեռ կռվում են, և մենք բրիտանացիների և ֆրանսիացիների հետ միասին պետք է նրանց պաշտպանելու քայլեր ձեռնարկենք:

Սենատոր ՈՒԻԼԾԱՄՍ. Մինչև նրանց կարգավիճակը կկարգավորվի՞:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Մինչև նրանց կարգավիճակը կկարգավորվի:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Թույլ տվեք մի քիչ առաջ անցել: Եթե ձեր փաստարկի հիմքը ճիշտ է՝ թե նրանց մասնակցությունը պատերազմին պարտավորեցնում է մեզ նրանց հովանավորությունը հանձն առնել, ապա հենց նույն փաստարկը չի՞ կիրառվի արդյոք պատերազմին մասնակցություն ունեցող մյուս բոլոր ազգերի և ազգությունների, պայքարող ժողովուրդների համար:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ոչ այնքան: Օրինակ, Լեհաստանի և Ուկրաինայի դեպքում, և Չեխոսլովակիայի հանրապետության դեպքում, այդ ժողովուրդները կարող են պաշտպանել իրենք իրենց: Նրանք ոչնչացման վտանգի առջև չեն: Միացյալ Նահանգներն արդեն օգնել է նրանց, և ոչ մի պատճառ չկա, թե ինչու Միացյալ Նահանգները չպետք է փոքր-ինչ օգնի հայերին:

Մենատոր ՌԻԼՅԱՄՍ. Նույն չափով:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Նույն չափով: Ես չեմ ասում, որ Միացյալ Նահանգները պետք է դուրս գա և հսկի Եվրոպային: Ես դեմ եմ դրան: Ոչ էլ ասում եմ, որ նա պետք է հսկի Հայաստանին: Բայց ասում եմ, որ հայերն այնքան իրավունք ունեն Միացյալ Նահանգներից օգնություն ստանալու, որքան Լեհաստանը, և մյուս երկրները, որոնց արդեն օգնել են: Եվ գուցե այստեղ ավելացնեմ, որ ոչ մի ուրիշ երկիր չի խնդրում Միացյալ Նահանգներից այսպիսի օգնություն: Ոչ մի ուրիշ ժողովուրդ այնպիսի օգնության կարիք չունի, ինչպիսին է այն, որը հայ ազգին պահպանելու համար է:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Հիմա, հենց այստեղ, կասե՞ք, թե ինչ եք կարծում, Միացյալ Նահանգները մասնավորապես ի՞նչ պետք է անի այդ օգնությունը ցույց տալու համար: Ես հստակ բան եմ ցանկանում:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Այո, ես կպատասխանեմ դրան: Հենց այս պահին ես կառաջարկեմ ձեր ասածը:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այո: Ո՞րն է մեր պատվավոր պարտքը հիմա, որ կարծում եք մենք պետք է անենք:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Կարծում եմ, մենք պարտավոր ենք Հայաստան ուղարկել առնվազն 10 000-անոց զորք և մի քանի ռազմանավ: Չորքի ներկայությունը բավարար կլինի խաղաղության պահպանման համար, Հայաստանի հյուսիսային հատվածում 2 000 000 հայերի կյանքը պաշտպանելու համար: Դա

կփրկի ազնիվ, քրիստոնյա ազգին: Երբ ասում եմ, որ պետք է 10 000-անոց զորք և մի քանի ռազմանավ ուղարկենք, ես նկատի չունեմ, որ այս զինվորները գնում են կռվելու: Ես ցանկանում եմ իրազեկել կոմիտեին, որ վերջին չորս տարիներին հարյուրավոր հայեր՝ տղամարդիկ և կանայք, գնացել են Հայաստան ամերիկյան օգնության կոմիտեի կողմից և անցել են Հայաստանը լայնքով ու երկայնքով, և նրանցից ոչ ոք ոտնձգության չի ենթարկվել: Դուք, որ երբեք չեք ապրել Հայաստանում, չեք կարող հասկանալ հարգանքը, որ տեղացիները տածում են ամերիկացիների նկատմամբ: Ամերիկացի միսիոները, ում դուք գուցե չընդունեք որպես գործավար, արքա է Հայաստանում, և ամերիկյան զորքի՝ այն է կառավարության ներկայությունը, որը Թուրքիային պատերազմ չի հայտարարել, ոչ միայն կընդունվի տեղացի թուրքերի կողմից, այլ նաև կունենա կայուն արդյունք խաղաղության պահպանման և հայերի պաշտպանության առումով: Ես կարծում եմ, որպես ռազմական քայլ, Միացյալ Նահանգները պետք է առնվազն զորամասերի փոքր ջոկատ ուղարկի կարճ ժամանակով:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք ընդունում եք, իհարկե, որ այս զորամասերն ուղարկելը կլինի պատերազմական գործողություն:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Նպաստամատույց գործի համար չեք գնում կռվելու այնտեղ, ինձ համար դա պաշտպանություն է, ոչ թե պատերազմ:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք նրանց անգեն չե՞ք ուղարկի:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Դուք նրանց անգեն չեք ուղարկի: Շատ մարդիկ Վաշինգտոն քաղաքում՝ այստեղ զենք են կրում, նրանց թույլատրվում է զենք կրել:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ուզում եք ասել, որ դուք նկատի ունեք թե ցանկացած զորք ցանկացած օտար երկիր ուղարկելն ա՞յլ բան է, քան պատերազմական գործողությունը:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ի՞նչ է դա:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ես հարցնում եմ, թե արդյոք նա չի՞ կարծում, որ այս գործը Հայաստան ուղարկելը պատերազմական գործողություն կլինի:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ոչ մի կասկած չկա այդ առումով:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Դուք այդ գործերը չեք ուղարկում թուրքերի դեմ կռվելու: Դա պատերազմական գործողություն կլինի: Դուք գործերին այնտեղ եք ուղարկում պաշտպանելու հայերին, ովքեր կռվել էին դաշնակիցների կողմից: Աշխարհի ներկայիս պայմաններում օժանդակել հայերի փրկությանը թուրքիային պատերազմ հայտարարելը չէ:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Այս առումով՝ թե արդյո՞ք դա պատերազմական գործողություն է, թե ոչ, քննարկում չկա, դա պատերազմի առիթ է, եթե թուրքիան որոշի այդպես համարել, բայց նա շատ թույլ է, և չափազանց ծնկի իջած դա անելու համար: Անգլիացիները փոքր ջոկատներ են ուղարկել այնտեղ գտնվող փոքր պետություններ, և թուրքերը երբեք չեն փորձել դրանք ետ ուղարկել:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Մեր գործերի դուրս բերումը Ռուսաստանից հզոր արձագանք ստացավ այդ երկրում, որովհետև մենք Ռուսաստանի հետ պատերազմի մեջ չենք: Եյրեք էլ չենք եղել:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Մենք հիմա պատերազմի մեջ ենք Ռուսաստանի այժմյան կառավարության հետ: Ամերիկյան գործերը կռվում են նրանց դեմ:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ամեն դեպքում, դա ոչ մի կարևորություն չունի:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Այլ բան կա՞, որ կարող եմ ասել:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք խոսեցիք հանձնաժողովին մի փաստաթուղթ թողնելու ցանկության մասին:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Կցանկանայի ներկայացնել այս համառոտագրությունը, որ պատրաստել եմ ձեր արձանագրության համար:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դա կարող է ներառվել արձանագրության մեջ:

(Քննարկվող հուշագիրն ամբողջությամբ տպագրվել է արձանագրության մեջ հետևյալ տեսքով).

Ամերիկայի Հայ Ազգային Միության Հուշագիր

Ամերիկայի հայկական ազգային միություն

Վաշինգտոն, Կ. Շ., Սեպտեմբերի 27, 1919

Հարգարժան Հենրի Քաբոթ Լոջ

Սենատի Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ

Հարգելի պարոն, Ամերիկայի հայկական ազգային միության անունից, որը ներկայացնում է հայերին և Միացյալ Նահանգներում այժմ բնակվող հայկական ծագումով ամերիկյան քաղաքացիներին, ներկայացնում եմ հուշագիր ի աջակցություն ձեր հեղինակած՝ Սենատի 38 բանաձևի, և Սենատի 106 միացյալ բանաձևի, որի հեղինակն է Սենատոր Ջոն Շարպ Ուիլյամսը:

Սրտանց՝ Ձեր

Մ. Վարդան Մալքոմ

I

Սենատոր Լոջի՝ Միասնական Հայաստանը որպես անկախ պետություն ճանաչելու բանաձևի օգտին կա հաստատված նախադեպ: Լեհաստանը, Ուկրաինան, Ֆինլանդիան, Չեխոսլովակիան և Հեջազի թագավորությունը, որոնք պատերազմից առաջ այլ կառավարությունների տիրապետության տակ էին, պաշտոնապես և կիսապաշտոնապես ճանաչվել էին անկախ պետություններ: Ֆինլանդիայի, Լեհաստանի և Ուկրաինայի դեպքում ոչ մի առարկություն չծագեց այս նոր երկրների ձևավորման առնչությամբ, չնայած նախկինում նրանք Ռուսական կայսրության՝ դաշնակիցներից մեկի մասն էին կազմել: Հեջազի թագավորության օրինակն ավելի տեղին է: Մա տարածք էր, որ պատկանում էր Թուրքիային, որի հետ Միացյալ Նահանգները պատերազմի մեջ չէ, մինչդեռ Միացյալ Նահանգները փաստացի ճանաչել է արաբական այս թագավորության անկախությունը՝ թույլ տալով նրա ներկայացուցիչներին խաղաղության պայմանագիր ստորագրել Գերմանիայի հետ՝ Միացյալ Նահանգների և այլ դաշնակից ու միացյալ ազգերի հետ հավասար հիմունքով:

II

Միասնական Հայաստանի՝ որպես անկախ պետության ճանաչումը Միացյալ Նահանգների կողմից կկանխի Հայաստանի բաժանումը եվրոպական տերությունների միջև: Ակնհայտ է, որ 1916 թ. գաղտնի համաձայնագրով, որի կողմերում էին Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, Հայաստանը պետք է բաժանվեր այս տերությունների միջև, իհարկե առանց հայերի ցանկությունը հաշվի առնելու: Այս համաձայնագրի դրույթները խախտում էին նախագահի կողմից հայտարարված և Գերմանիայի հետ համաձայնագրում ներառված սկզբունքը, այն է. «Թուրքական կայսրությանը նախկինում պատկանող որոշ համայնքներ զարգացման այն փուլին են հասել, որտեղ նրանց գոյությունը որպես անկախ ազգություններ, կարող է նախնական ճանաչման առարկա լինել՝ ստանալով մանդատի վարչական խորհուրդն ու աջակցությունը, մինչև այն ժամանակ, երբ նրանք ունակ կլինեն միայնակ գոյատևել: Այս համայնքների ցանկությունները մանդատի ընտրության սկզբունքային հիմնավորումները պետք է լինեն»: Սենատոր

Լոջի որոշումը, հետևաբար, իրականացնում է մեջբերված պարբերության դրույթները և միևնույն ժամանակ աշխարհին տեղեկացնում, որ այս երկիրը լուրջամբ չի ընդունի ավելի փոքր ազգությունների իրավունքների և ազատությունների փոխարինումը եվրոպական տերությունների իմպերիալիստական ցանկությունների թավարարմամբ:

III

Միասնական Հայաստանի անկախությունն անհրաժեշտ պատենշ է աշխարհի ապագա խաղաղության համար: Հայերը երբեք թավարարված չեն լինի, մինչև չվերականգնեն իրենց ամբողջական երկրի անկախությունը: Ոչ մի ժողովուրդ չի կարող ապրել երջանիկ և խաղաղությամբ, եթե իր բնակչությունը և երկիրը բաժանված են իրենց կամքին հակառակ: Մա կանխորոշված եզրակացություն է, որ Հայաստանի բաժանումը ազդեցության ոլորտների՝ անպայման առիթ կդառնա պատերազմի համար: Ուստի Հայաստանի անկախության և տարածքային սահմանների ճանաչմամբ Միացյալ Նահանգները կօգնի ստեղծել միացյալ Հայաստան և նյութապես կաջակցի կանխել ապագա պատերազմները:

Ավելին, Մերձավոր Արևելքի խաղաղությունը պահանջում է պետության ստեղծում, որը կկատարի այն դերը, ինչ այժմ Շվեյցարիան՝ Եվրոպայի սրտում: Հայաստանը կարգի և հավասարակշռության տարր կլինի աշխարհի այդ հատվածում: Հայերը կհսկեն պան-թուրանիզմի տարածումը Կոստանդնուպոլսից մինչև Հնդկաստան և կկասեցնեն բոլշևիզմի տարածումը Ռուսաստանից դեպի Միջագետք: Նրանք կծառայեն քաղաքակրթության և խաղաղության ու առաջընթացի բարձրագույն շահերին Մերձավոր Արևելքում: Ամերիկան, հետևաբար, պաշտպանելով Հայ դատը, հարատև խաղաղության հիմք կդնի ամբողջ աշխարհում:

IV

Հայերի ավանդը ներկայիս պատերազմում նրանց անկախության իրավունք է տալիս: Պատերազմի սկզբից այս մարդիկ մեթոդիկ թշնամու առաջարկները և իրենց ընտրությունն ուղղեցին

դաշնակիցների կողմը: Նրանցից ավելի քան 150 000-ը ծառայում էր արևելյան ճակատում՝ Ռուսաստանի հետ: Ռուսաստանի փլուզումից հետո հայերը միայնակ կանգնեցրին թուրք-գերմանական առաջխաղացումը Կովկասում՝ դեպի Բաքու: Շարունակելով կռվել թուրքերի դեմ՝ պահելով վերջիններին կովկասյան տարածաշրջանում, ըստ Լորդ Սեալի՝ նրանք օգնեցին բրիտանական միավորումներին հաջողության հասնել Միջագետքում և Սիրիայում: Ֆրանսիայում, «Օտարերկրյա Լեգիոնին» միացած հայերի միայն մեկ տասներորդը առողջ մնաց: 8000-ից ավելի հայեր, հիմնականում կամավորներ՝ Միացյալ Նահանգներից, կռվում էին Պաղեստինում գեներալ Ալենբիի ենթակայությամբ, ով նրանց մեծարել է խիզախությամբ և փառքով: Երբ Միացյալ Նահանգները ընդգրկվեց պատերազմում, հարյուրավոր հայեր այս երկրում կամավոր ներկայացան և հազարավորներ գորակոչվեցին, և նրանցից շատերը զոհվեցին մարտի դաշտում: «Հետևաբար հայերը եղել են պատերազմող կողմ: Պատերազմի հետևանքով նրանց կորուստները, որը գերազանցում է միլիոնը (չորս և կես միլիոնանոց ազգից) համամասնաբար շատ ավելի ծանր է, քան որևէ այլ պատերազմի մասնակից կողմի համար»:

V

Հայերն անհապաղ աջակցության կարիք ունեն, այլապես այն երկու միլիոնից ավելի անձինք, ովքեր կենտրոնացել են Հայաստանի հյուսիսային մի փոքր տարածքում, բնաջնջման վտանգի տակ են: Սենատոր Ուիլյամսի որոշումը, որը թույլատրում է Միացյալ Նահանգների ռազմածովային և ռազմական ուժերին պաշտպանել հայերին, անհապաղ է, և Միացյալ Նահանգները, ինչպես նաև Ֆրանսիան, Անգլիան և Իտալիան, պարտավորված են աջակցություն ցուցաբերել: Պատերազմն ավարտված չէ: Համաձայնագրերից ոչ մեկն ամբողջությամբ հաստատված չէ, և այս փոքր աջակցությունը պետք է տրվի հայերին, որպես պատերազմական գործի մաս և շարունակություն: Կարիքի ժամերին Հայաստանն արեց իր առավելագույնը դաշնակիցների համար, և Միացյալ Նահանգներն իր դաշնակիցների հետ պարտավորված է նրան օգնություն ուղարկել, մինչև պատերազմի

փաստացի ավարտը, և նրա կարգավիճակի ու իրավունքների սահմանումը:

VI

Ինչ գորք և ռազմանավեր նախագահը բավարար համարի ուղարկել՝ դա ոչ թե կռվելու, այլ միայն կայունացնող ազդեցության նպատակով է լինելու: Միացյալ Նահանգները հայերին պաշտպանելու համար կարիք չունի ուղարկել 10 000-ից ավելի զինվորներ՝ աջակցելու Անգլիային և Ֆրանսիային, որոնց զորքներն արդեն տեղում են: Ամերիակցիները չեն գնում այնտեղ կռվելու: Նրանք գնում են միայն տպավորություն թողնելու համար: Անհնար է բառերով նկարագրել Միացյալ Նահանգների ազդեցությունը, որը նա ունի Մերձավոր Արևելքում: Բոլոր ազգությունները՝ թե՛ թուրքերը, թե՛ քրիստոնյաները, վերաբերվում են ամերիկացիներին որոշակի ակնածալից վախով և հարգանքով, ինչը դժվար է նկարագրել: Վերջին չորս տարիների ընթացքում հարյուրավոր ամերիկացիներ անցել են Հայաստանը լայնքով և երկայնքով՝ օգնելու փախստականներին, և նրանցից ոչ մեկը երբևէ ոսկոճության չի ենթարկվել: Բրիտանական և ֆրանսիական զորքերի փոքր միավորումները (երկուսն էլ Թուրքիայի հետ պատերազմում)⁵⁰ խաղաղաբար զբաղեցրել են տարածքներ Թուրքիայում, և ոչ մի փորձ երբևէ չի կատարվել նրանց վտարելու: Փաստն այն է, որ թուրքերն իրենք պատերազմի ընթացքում այնչափ սարսափելի կորուստներ էին կրել, որ նրանք կողջունեին դաշնակիցների կողմից գրավումները: Միացյալ Նահանգներն ընդունվում է որպես բացարձակապես չշահագրգռված և ալտրոիստ և նրա ներկայությունն ուղեկցող գործոնը կլինի ազգերի անհանգստությունը մեղմելն ու խաղաղություն պահպանելը: Ավելին՝ դա այն միտքը կծնի, որ Թուրքիայի ռազմական ուժը գործնականում զրո է, չնայած բավականաչափ ուժեղ է վնասելու անպաշտպան հայերին: Կոստանդնուպոլիսը, օսմանյան կառավարության նստավայրը, գրավված է դաշնակիցների կողմից, Զմյուռնիան հույների ձեռքում է, Կիլիկիան պաշտպանվում է բրիտանական և ֆրանսիական զորքերի կողմից: Հայաստանից հարավ գտնվող բոլոր տարածքները՝ Միջագետքը,

⁵⁰ Փակագծերը համապատասխանում են բնագրին:

Արաբիան և Պարսկաստանը, բրիտանական հսկողության տակ են։ Ուստի ամբողջ Փոքր Ասիան իրականում Միացյալ Նահանգների դաշնակիցների ձեռքում է։ Սա փաստ է, որն ուժեղագույնս հերքում է որևէ կովի կամ կորստի հնարավորությունն այս շրջանում։

Հարգանքներով՝ Ամերիկայի հայկական ազգային միության կողմից։

Մ. Վարդան Մալքում

Վաշինգտոն Կ. Շ. Մեպտեմբեր 27, 1919 թ.

Մենատոր ՀԱՄԴԻՆՔ. Ամերիկյան կոմիտեի այլ ներկայացուցիչներ ունե՞ք, որ ցանկանում են իրենց լսենք։

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ոչ, սրբ։

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այստեղ է Հայկական պատվիրակության հուշագիրը, որը կցանկանայինք կցել, և ես ուզում եմ թույլտվություն ստանալ կցելու կարճ հուշագիր, որը մենք պատրաստել ենք, բայց իմ սղագրողը որոշակի սղագրական սխալներ է թույլ տվել, և ես դա կներկայացնեմ երկուշաբթի առավոտյան։

Մենատոր ՀԱՄԴԻՆՔ. Շատ լավ։

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Մի բան հայերի թվի մասին, որ մնացել են։ 3 500 000 են մնացել, որոնցից 2 000 000-ը Կովկասում են, և մոտ 150 000-ը Կոստանդնուպոլսում, և գրեթե 200 000-ը Կիլիկիայում, այնպես որ երբ միասնական Հայաստանը կազմավորվի, հայերի ներհոսք կլինի այս բացը լրացնելու։ Ես սա ասացի, որովհետև իմ ընկերը մտածում էր, որ այս տեղեկությունը չէր ներկայացվել։ Ես չէի կարծում, որ դա անհրաժեշտ էր, որովհետև մտածեցի, թե դուք պատկերացնում էիք ամբողջ իրավիճակն այնպես, ինչպես մենք։

Պրն ԳՈՒՂԵՍԹԱՆ. Ես ուղղակի ցանկանում եմ ասել, որ իրական տեսլականն այն էր, որ երբ պայմանագիրը Թուրքիայի հետ կնքվի, հասկանալի է, որ Հայաստանը պետք է անջատվի,

անկախանա։ Ուստի ես կարծում եմ, որ ամերիկյան զորքերը կրկնումվեն գրկաբաց, և այնտեղ ոչ մի առարկություն կամ խնդիր չի լինի։

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Մենատոր Հարդինգը հարցրեց, թե ինչո՞ւ է Անգլիան դուրս բերում իր զորքերն այնտեղից։ Բնարկե մենք ասում ենք մեր կարծիքը։ Ես չեմ կիսում կարծիքն այն մասին, թե ինչո՞ւ է Անգլիան ետ քաշում իր զորքերը։ Ես կասկած չունեմ, որ Անգլիան տատանվում է՝ ելնելով պրոխսլամիզմից. նրա շահերը Պարսկաստանում, Աֆղանստանում և Հնդկաստանում կապ ունեն դրա հետ։ Բայց ես նաև նոր տեղեկություն ունեմ, որ զինվորների մի մասը, որոնք հնդիկներ են, ցանկանում են տուն վերադառնալ։ Անգլիան փաստացի հետ է քաշում իր զորքերը։ Սա այն պատճառով չէ, որ Անգլիան ցանկանում է ստիպել այս պետությանը արագացնել և ընդունել մանդատը։ Ես չեմ կարծում, որ սա է դրա հետևում։ Բնարկե սա միայն անձնական կարծիք է։

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Միացյալ Նահանգների կառավարությունը որո՞շ ժամանակ առաջ զորամասեր է տեղակայել Զմյուռնիայում։ Դա պատերազմական գործողություն էր, ինձ թվում է։

Մենատոր ՈՒԻԼԻՅԱՄՍ. Ոչ, ես ցանկանում եմ զգույշ լինել, որպեսզի սա չներկայացվի այն հողի վրա, որը ճիշտ չէ։ Մենք տեղակայեցինք այս զորամասերը նավահանգստում, որ պաշտպանենք ամերիկյան շահերը։ Դա միանգամայն տարբեր նախապայման է։

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Այո՛, ես ևս այդպես եմ կարծում։

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Կապիտան Թուլինը մեզ ասաց, որ մի փոքր զորանավը բավարար կլինի։ Նա իջել է այնտեղ երկու մարդկանցով և ընդդիմության է հանդիպել վրացիների կողմից ու ասել է. «Այս երկու մարդիկ եկել են այստեղ Ամերիկայի կառավարության անունից», և դա զսպող ազդեցություն է ունեցել, և դրանից հետո օգնության աշխատանքներն իրականացվել են

հաջողությամբ:

Մենատոր ՌԻԻՅԱՄՍ. Իհարկե, ձեր վկայությունը մեջբերվում է լուրերի հիման վրա, և ես կարծում եմ, ավելի լավ կլինի պարզաբանենք այդ հարցը:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Եթե հանձնաժողովը կարծում է, որ ես պետք է կապիտան Թուլինին և կապիտան Հայդին խնդրեմ ներկայանալ կոմիտեի առաջ՝ նրանք երկուսն էլ եղել են այնտեղ և հենց նոր են եկել այնտեղից —

Մենատոր ՌԻԻՅԱՄՍ. Որտե՞ղ են նրանք:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Նրանք Նյու Յորքում են:

Մենատոր ՌԻԻՅԱՄՍ. Եթե նրանք կարող են այստեղ հասնել նախքան մենք կավարտենք ցուցմունքները, ես կարծում եմ, որ մենք կցանկանայինք լսել նրանց:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Մենք պատրաստվում ենք հարցի առնչությամբ լսել պրն Ֆիլիպսին՝ պետական դեպարտամենտից և կտեղեկացնենք ձեզ, երբ լսումներին ևս մեկ առավոտ հատկացնենք:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ես կապահովեմ նրանց այստեղ լինելը:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք կարող եք տեղեկացվել Վաշինգտոնի ձեր գրասենյակում:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Այո՛:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Լավ, կարծում եմ մենք կարող ենք պրն Ֆիլիպսին լսել երեքշաբթի:

Մենատոր ՌԻԻՅԱՄՍ. Դուք կարող եք վստահ լինել, որ հանձնաժողովի նիստը կկայանա երկուշաբթի և երեքշաբթի:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Եթե դուք կարող եք ապահովել նրանց այստեղ լինելը մինչ այդ, եթե կարծում եք, խելամիտ կլինի ձեր կողմից ստանձնել նրանց ներկայության ապահովումը երեքշաբթի, եթե մենք չփոխենք մեր ծրագրերը, մենք կվերսկսենք ենթահանձնաժողովի լսումները երեքշաբթի: Դուք կարող եք

կապվել, պրն Մալքոմ, իմ գրասենյակի հետ:

Պրն ՄԱԼԶՈՍ. Այո, սըր:

Մենատոր ՌԻԻՅԱՄՍ. Մենք կշարունակենք, ուրեմն, երեքշաբթի 10:30-ին:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այո:

Պրն ՄԱԼԶՈՍ. Այո:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ես առարկություն չունեմ լսելու այս մարդկանց, եթե կարող են հակիրճ լինել: Մենք պատրաստվում ենք լսել պրն Ֆիլիպսին, պետական դեպարտամենտից, երեքշաբթի:

(Այդ պահից՝ ժամը 12:30-ին, ենթահանձնաժողովի լսումները հետաձգվեցին մինչև երեքշաբթի, սեպտեմբերի 30, 1919 թ., ժամը՝ առավոտյան 10:30):

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԵՐԵՔՇԱԲԹԻ, ՄԵՊՏԵՍԲԵՐ 30, 1919 թ.

ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՐԱԳՆԵՐԻ ՄԵՆԱՏ,
ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆԹԱՀԱՆՁՆԱԺՂՈՎ
Վաշինգտոն Կ. Շ.

Ենթահանձնաժողովը՝ համաձայն հետաձգմանը, հավաքվեց 10:30-ին, Կապիտոլիումում՝ Ֆիլիպսիների հարցերով հանձնաժողովի սենյակում, սենատոր Ուորեն Գ. Հարդինգի

նախագահությամբ:

Ներկաներ. սենատորներ Հարդինգ, Նյու և Ուիլյամս:

ՆԱԽԱԳԱՀ. Պրն Սվազլիին ուղղեցին մի քանի հարց նախորդ օրը, և նա խնդրեց լրացուցիչ զեկույցի արտոնություն. որը նա ներկայացնում է:

Սենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Ես միջնորդում եմ թույլատրություն շնորհել, պրն նախագահ:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Առարկություն չկա և զեկույցը կտպվի:

(Քննարկվող զեկույցը տպված է արձանագրությունում՝ հետևյալ կերպ):

ՀԱՅԵՐԻ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՏՎՅԱԼՆԵՐ

Վաշինգտոն, Կ. Շ. Մեյսեմբեր 29, 1919 թ.

1. Ալեքսանդրեանի և Բաթումի միջև տարածությունը շուրջ 500 մղոն է:

2. Մալաթիայի և Բաթումի միջև տարածությունը շուրջ 350 մղոն է:

3. Անդրկովկասում հարձակման ենթարկված և սպանված հայերի թիվը գերազանցում է 10 000-ը: Հայերը հարձակման են ենթարկվել Նախիջևանում և Ղարաբաղում այս տարվա ընթացքում թաթարների կողմից և Բրիտանիայի միջնորդությամբ էր, որ դադարեցվեց կոտորածը Ղարաբաղում:

4. Հարց բարձրացվեց սենատոր Հարդինգի կողմից, թե արդյո՞ք գործերի ուղարկումը Անդրկովկաս կհամարվի պատերազմական գործողություն ընդդեմ Թուրքիայի: Ես վստահաբար պնդում եմ, որ դա չի համարվի, քանի որ տարածքի այն մասը, որտեղ ամերիկյան զորամասերը պետք է գործեն, Թուրքիայի մաս չի կազմում, և

Ռուսաստանի մասն է համարվում: Զորամիավորումները, հետևաբար, կլինեն բարեկամական հողում, որպեսզի պաշտպանեն բնակիչներին, ովքեր վտանգի մեջ են հյուսիսից թաթարների և հարավից թուրքերի կողմից:

Խնդրում եմ հանձնաժողովին ներկա պահին անհապաղորեն անտեսել այնպիսի հարցեր, ինչպիսին մանդատն է, և Հայաստանի ապագա բաղաքական կարգավիճակը, և խորհուրդ տալ, որ այս մեծ Հանրապետությունն օգնող ձեռքը պարզի հայերին նրանց գոյության այս օրհասական պահին՝ Անդրկովկաս ուղարկելով ամերիկյան զորամասերի մի քանի զուգարտակներ՝ պաշտպանելու տեղաբնիկներին, մինչև Հայկական հարցը կկարգավորվի և Հայաստանի անկախությունը կպաշտպանվի:

Միքան Սվազլի

Հայկական ազգային պատվիրակության ներկայացուցիչ

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ուրիշ այլ բան կա՞ հիմա պրն Սվազլի:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Ուրիշ ոչինչ, բացի նրանից, որ կապիտան Թուլինը, ում հետ ես կապվեցի, չկարողացավ գալ այստեղ: Ես նրան երկու հաղորդագրություն գրեցի և հրատապ նամակ ուղարկեցի և հիմա հաղորդագրություն եմ ստացել, որ նա չի կարող գալ այսօր:

Մյուս պարոնը, ում նշեցի, կապիտան Հայդը, չի եղել Հայաստանի այն վայրում, որն այժմ քննարկում ենք՝ Անդրկովկասում, բայց եղել է Հայաստանի մյուս մասերում: Նա այստեղ կլինի այսօր առավոտյան: Նա զանգահարեց ինձ, և ես սպասեցի նրան հյուրանոցում որոշ ժամանակ, բայց նա չեկավ: Ես երկտող եմ թողել նրան, որ այստեղ գա և սպասում եմ, որ կգա ամեն րոպե: Նա Կարմիր Խաչի ներկայացուցիչն է:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Շատ լավ, եթե նա գա, կլսենք նրան:

Սենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Պրն նախագահ, առաջարկում եմ անցնել գործադիր նիստին պրն Ֆիլիպսի հետ: Հնարավոր է լինեն որոշ նյութեր, որ նա կցանկանա ներկայացնել ենթահանձնա-

ժողովին և չի ցանկանա հրապարակային դարձնել:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ոչ մի առարկություն չկա գործադիր նիստին անցնելու:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ամեն ինչ կարող է արձանագրվել բացառությամբ նրա, ինչը մենք կհամաձայնենք, որ իսկապես պետք չէ արձանագրվի սղագրողի կողմից, եթե այդպիսին լինի: Ես առաջարկեցի պրն Ֆիլիպսին, որ նա կարող է իր զեկույցը ներկայացնել բաց նիստին այնքան, որքան կցանկանա, և երբ նա հասնի այն կետին, որ չի ցանկանա խոսել հրապարակայնորեն, մենք կանցնենք գործադիր նիստին: Երբ մենք հասնենք այն կետին, որ մենք կամ նա կարծում է, որ իսկապես պետք չէ հրապարակել, դա պետք չէ արձանագրել:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Պրն Ֆիլիպս, ընդունո՞ւմ եք այդ տարբերակը:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Կարծում եմ, դա շատ ընդունելի կլինի:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Լավ, ես ևս դրան ոչ մի առարկություն չունեմ:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ուրեմն, մենք վկայությունը հասանելի կդարձնենք, երբ անցկացնենք գործադիր նիստը:

(Այդ պահին հանրությունը դուրս հանվեց սենյակից, և հանձնաժողովը շարունակեց գործադիր նիստը):

ՊԵՏՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻ ՕԳՆԱԿԱՆ, ՀԱՐԳԱՐԺԱՆ ՈՒԻԼՅԱՍ ՖԻԼԻՊՍԻ⁵¹ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Պրն Ֆիլիպս, կցանկանայի, որ զեկույցեիք այս Հայկական հարցի վերաբերյալ, պատմեք մեզ, ինչ է տեղի ունեցել, ինչ է սպասվում և մեր կապը դրա հետ, ըստ ձեզ:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Պրն նախագահ, ինչպես ես հասկանում եմ, Ռուսահայաստանի հետ կապված երկու հարց կա մեր առջև. 1. ի՞նչ է պետք անել՝ եթե հարկ է արվի, Հայաստանում ջարդերի շարունակությունը կանխելու համար. 2. ի՞նչ կարող է արվել, որ հաղթահարվի սովի իրավիճակը: Այս իրավիճակը Հայաստանում զարգացավ բրիտանացիների՝ Անդրկովկասից հետ քաշվելու արդյունքում, ինչը սննդամթերքի փոխադրումը Հայաստանում ներթափեց հարձակումների տարբեր ժողովուրդների կողմից, ովքեր թշնամաբար են տրամադրված հայերի հանդեպ: Եթե փոխադրման համակարգը հնարավոր լինի պաշտպանել այնպես, որ սննդի մատակարարումն անցկացվի, ապա սովահարության վտանգը էականորեն կկանխվի, բայց Ռուսահայաստան ներխուժելու և հաջորդական ջարդերի վտանգը մնում է:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Պրն Ֆիլիպս, հենց այստեղ թույլ տվեք հարցնել, ի՞նչ կապ ունի սովը ջարդերի հետ:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Բնարկե երկու հարց է ներառված, բայց եթե փոխադրման համակարգը վերահսկվի, հայկական գորամիավորումների տեղաշարժերը կոյուրացվեն և նաև սննդի մատակարարումը կկայունանա:

Երկրի հետ կապված խնդիրը ներկայումս այն է, որ այն

⁵¹ Ուիլյամ Ֆիլիպսի (William Phillips) մասին տե՛ս սույն աշխատության «Օստրապոգրություններ» բաժնում:

թույլ է, որ սովամահության պայմաններում է, որ հայերն իրենք չեն կարող վերադառնալ իրենց հողերը: Նրանք ամբողջությամբ արգելափակված են: Ոչ մի ձեռներեցություն հնարավոր չէ երկրում: Եթե ամերիկյան սնունդը կարողանար հասնել, եթե ամերիկյան գյուղատնտեսական սարքավորումները, պարագաները կամ գործիքները հնարավոր լինեին հասցնել՝ օգնելու նրանց վերադառնալ իրենց հողերին, եթե հնարավոր լինեին դրանք մատակարարել, եթե երկաթուղիները պաշտպանվեին՝ իհարկե ռազմական տարբերակով, համոզված ենք, որ հայ ժողովուրդը կարող է սկսել ինքն իր մասին հոգալ:

Սենատոր ՌԻՒԼՅԱՄՍ. Դրա հետ կապված թույլ տվեք հարցնել, չկա՞ նաև հարց՝ թույլատրելու հայերին, ովքեր Ռուսաստանում են, կամ ովքեր Հայաստանի սահմանից անցել են Ռուսաստան, կամ նրանք, ովքեր վտարվել են դեպի Անատոլիա, ինքնուրույն վերադառնալ իրենց հողերը, ինքնուրույն ետ գալ երկիր:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Այո, սրբ:

Սենատոր ՆՅՈՒ. Ես պատրաստվում էի հարցնել պետական դեպարտամենտն ունի՞ որևէ հաշվարկ, թե ինչ կպահանջվի, որպեսզի ռազմական ուժի միջոցով այս ճանապարհները բաց պահվեն տեղափոխումների համար:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Գեներալ Հարբորդը⁵² վերջերս Հայաստան է ուղարկվել հենց այդ հարցն ուսումնասիրելու համար և մեզ տեղեկացնելու, թե ռազմական որքան ուժ անհրաժեշտ կլինի խաղաղություն պահպանելու համար: Նրա հետ է գեներալ Մըք Քոյը, ով զբաղվում է փոխադրման խնդրով: Մենք ոչ մի գեկույց չենք ստացել այդ առաքելությունից, որը հիմա հենց այդ աշխատանքի ընթացքում է: Նրանք ավտոմեքենայով շրջում են

Թուրքիայում, և ըստ երևույթին կապ չունեն հետահաղորդագրության հետ, ըստ այդմ ոչ մի լուր չունենք նրանցից: Ես հեռագրեցի Կոստանդնուպոլիս երկու կամ երեք օր առաջ այն հույսով, որ նրանք որևէ լուր կունենան գեներալ Հարբորդից, որը ես ձեզ կներկայացնեի այս առավոտ, բայց նա դեռ ոչինչ չի հաղորդել Կոստանդնուպոլիս:

Սենատոր ՀԱՐՎԻԼԳ. Կարծում եք, այդ մասին իմանալը մեզ համար կարևոր է մինչ գործելը:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Դա շատ կարևոր է:

Սենատոր ՀԱՐՎԻԼԳ. Դա միանգամայն էական է, որպեսզի մեզ համար անհրաժեշտ լինի այդ մասին իմանալ:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Այո, միանգամայն: Հաշվարկները չափազանց տարբեր են, երկու կամ երեք հազար մարդուց մինչև 50 000 կամ 60 000 տղամարդ: Այսպես, 1915 թվականին՝ թուրքերի կողմից հայերի վտարումների և կոտորածների ընթացքում, Թուրքիայում բնակվող շուրջ 350 000 հայեր տեղաշարժվեցին դեպի Անդրկովկաս՝ թողնելով այնտեղ իրենց ամբողջ ունեցվածքը: Այդ ժամանակ այնտեղ կար մոտ 160 000 հայ, ովքեր կոմիտեի ռուսների հետ միասին, այլ կերպ ասած, այս 160 000-ը մասնակցում էին պատերազմին Անտանտի դաշնակիցների հետ՝ րնդդեմ Գերմանիայի և Ավստրիայի:

Սենատոր ՌԻՒԼՅԱՄՍ. Ռուսահայերի՞ն նկատի ունեք:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Ռուսահայերին: Բայց երկիրը չափազանց գերբնակեցվել էր, փախստականները չէին կարողանում որևէ աշխատանք գտնել, և հենց այստեղ էր, որ սովի պայմաններն առաջինը տեղ գտան, որովհետև մեծ թվով կարողունակ ռուսահայ տղամարդիկ բանակում էին, մինչդեռ 350 000 փախստականներ հավելել էին տեղական բնակչության քանակը, արդյունքում ունենալով պակաս արտադրանք և ավելի սպառողներ, քան սովորական ժամանակ: Ավելի ուշ՝ ռուսաստանյան

⁵² Գեներալ Հարբորդի (Gen. Harbord) մասին տե՛ս աշխատության «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

հեղափոխությունից և ռուսական բանակի տարալուծումից հետո՝ 1918 թ. թուրքերը զավթեցին Ռուսահայաստանի մասը, նրանց ոչնչացրին ձեռքերն ընկած հնարավոր ամեն ինչ՝ ամբողջ գյուղատնտեսական գործիքներն ու ամբողջ տնային կենդանիներին և արդյունքը եղավ ահասարսուռ մահաճացությունը:

Հետո եկավ Ամերիկյան պարենի վարչությունը⁵³, և համագործակցելով հայերի և սիրիացիների օգնության ամերիկյան կոմիտեի⁵⁴ հետ, նրանք շատ արդյունավետ աշխատանք կատարեցին և կարողացան մեծ քանակությամբ միջոցներ բաշխել, որոնք փրկեցին հազարավոր կյանքեր...

Բայց խնդիրն այն է, որ այս փրկված մարդիկ չէին կարող վերադառնալ Թուրքահայաստան: Նրանք դեռևս ապրում են Անդրկովկասում և այստեղ պայմաններն այնպիսին են, որ նրանք չէին կարող վերադառնալ իրենց նախկին տները:

Նախ հանձն առնելով սննդի հարցը, միակ ճանապարհը, որ նրանք կարող էին տեղափոխվել —

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Թույլ կտա՞ք հարցնել: Այստեղ երկու համանման հարց կա, հայ ազգի կործանումը եղել է սովի՞ և հայերի ոչնչացումը եղել է կոտորածների՞ միջոցով:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Այո:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Քրդական և վրացական հարձակումներով:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Այո, քրդական, թուրքական, թաթարական, ինչպես նաև վրացական: Սննդի վիճակի կարգավորման միակ ուղին մնում է երկաթուղայինը, որը նավահանգստային կայան

⁵³ Ամերիկյան պարենի վարչության (The U.S. Food Administration) մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

⁵⁴ Հայ-սիրիական ամերիկյան նպաստամատույց հանձնախմբի (The American Committee for Armenian and Syrian Relief) մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

ների Բաթումում, ապա Բաթումից Էրիվան: Դա միակ երկաթուղին է Ռուսահայաստանում: Դա Բաթումից Էրիվան⁵⁵ ուղիղ գիծ չէ: Այն բարձրանում է մինչև Թիֆլիս և ապա իջնում Էրիվան, այնպես որ չնայած այս քաղաքների միջև հեռավորությունն ընդամենը 200 մղոն է, երկաթուղին անցնում է հսկայական տարածք, այն պատճառով, որ գնում է Թիֆլիս, ապա վերադառնում Էրիվան:

Քրիտանագիները հսկում էին ճանապարհի մի մասը, բայց նրանք հեռանում են, իսկ դա նշանակում է, որ այդ ամբողջ երկաթուղային համակարգը կքանդվի:

Սննդի պայմաններից գատ, այն, ինչից մենք վախենում էինք քրիտանագիների հեռանալուց հետո, մուսուլմանների ներխուժումն էր Հայաստան: Մեզ փոխանցվել էր, որ Թուրքական ազգային կուսակցության, Ադրբեջանի թաթարական կառավարության և որոշ քրդերի միջև կան համաձայնեցված գործողություններ, որ այդ շրջաններում կան մուսուլմանական ուժերը կազմակերպող մեծ թվով թուրք պաշտոնյաներ, և որ Ադրբեջանի թաթարական կառավարությունը ֆինանսավորում և օժանդակում է այդ շարժմանը: Նրանք ցանկանում են հնարավորության դեպքում ձերբագրատվել բոլոր այս քրիստոնյաներից, և կարծում էին, որ դա անելու համար շատ լավ պահ էր:

Սենատոր ՀԱՐՆԻՆԳ. Դա ձեր պատկերացմա՞մբ է, որ հայերի նկատմամբ այդ ամբողջ հակակրանքը կրոնական է:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Այստեղ քաղաքական և կրոնական հակակրանքի համադրություն է: Թուրքերի մի մասը ցանկություն ունի քաղաքականապես վերահսկել Թուրքիայի սահմանակից շրջանները, այդ թվում Պարսկաստանը և Հնդկաստանի հարակից երկրները: Նրանք հույս ունենին այսպիսով իրականացնել պանթուրքիզմը, որի նպատակն է իրենց իշխանության և ղեկավարության ներքո համախմբել թուրքական ծագմամբ բոլոր

⁵⁵ Բնագրում՝ Erivan:

ժողովուրդներին Եվրոպայում, և հատկապես Ասիայում: Դրանով զուգահեռ պանիսլամիստական շարժումն է, որին նրանք տալիս էին կրոնական ասպեկտ՝ մուսուլմաններին հակադրելով քրիստոնյաներին: Թուրքերը հույս ունեին պանիսլամիզմով միջոցով իրենց կրոնական և քաղաքական դեկլարության տակ համախմբել ամբողջ աշխարհի մուսուլմաններին: Պատերազմի սկզբում այս երկու շարժումները գործում էին խստագույնս միասին, և գերմանացիները ջանաբար փորձեցին օգտագործել այս երկու շարժումներն Անտանտի դաշինքի դեմ իրենց հետագա ծրագրերի համար: Հեջազի թագավորության ձևավորմամբ պանիսլամիստական շարժումը կարող է համարվել ձախողված: Բայց ես հավատում եմ, որ պանթուրքիզմը, որը թուրքերի ռասայական քաղաքական նկրտումն է, դեռևս նրանց մտքին է: Այլ կերպ ասած՝ կա կրոնական շարժմանը երկրորդող քաղաքական ծրագիր, և բարդ է այս երկուսն առանձնացնել:

Սենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Քաղաքական ծրագիրը ներառում է ջարդերը:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Վախենամ՝ այո՛, և պատմությունը դա ցույց տվեց, որովհետև քրիստոնյաները խոչընդոտում էին նրանց ծրագրերին, և դա այն մեթոդն էր, որով նրանք ազատվում էին ամեն ինչից, ինչը խոչընդոտում էր նրանց ծրագրերին:

Սենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Պրն Ֆիլիպս, հատկապես ի՞նչ նկատի ունեք ասելով «խոչընդոտում էր -- թե էին -- նրանց ծրագրերին»: Ինչո՞ւ են քրիստոնյաները խոչընդոտում:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Մուսուլմանների՞ն:

Սենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Ոչ մուսուլմաններին, այլ, ինչպե՞ս էս դա կոչեն, ի՞նչ եզրույթ դուք օգտագործեցիք, պանթուրքիզմ:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Այո, այս պանթուրքիստական շարժման կենտրոնում գտնվում են հայերը, ովքեր քրիստոնյա են և թուրքեր չեն, և որոնց աշխարհագրական դիրքը, ի լրումն իրենց կրոնի,

հայրենի և քաղաքակրթության, խոչընդոտում է թուրքերի պանթուրքիստական նկրտումները, քանի որ Արևմտյան Թուրքիայի թուրքերի և Կովկասի ու Կենտրոնական Ասիայի թուրքերի միջև գտնվում են հայերը, ովքեր չերբեզական ծագումով քրիստոնյաներ են⁵⁶:

Սենատոր ՈՒԻԼԶԱՄՍ. Ովքեր ազգությամբ թուրք չեն:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Այո՛, ազգությամբ թուրք չեն, այն է՝ քրքախոս չեն: Թուրքերը ջանում են լուծել իրենց խնդիրը, և նրանք հաջողության հասն շատ լավ: Նրանք անչափ թուլացրին հայ ժողովրդին, իհարկե թե՛ սովի և թե՛ ջարդերի միջոցով:

Սենատոր ՈՒԻԼԶԱՄՍ. Ուրեմն, երբ ես ներկայացնում էի եսթիմական բանաձևը, որն ուղղվել է այս հանձնաժողովին, ես կասկածում էի, որ ճնշող, զանգվածային կոտորածներ կարող էին տեղի ունենալ գրեթե ամեն պահի, եթե քրիստոնյաները դուրս գան, և ինչից ես վախենում էի, այն էր, որ դա կարող էր ազդեցություն ունենալ ոչ միայն հայերի, այլև այդ երկրի քրիստոնյաների և ամերիկացիների վրա: Կցանկանայի, որ դուք հանձնաժողովին հայտնեք այնպիսի տեղեկություն, ինչպիսին ստանում է պետական դեպարտամենտն այն ժամանակից, երբ այդ ամենն իրականում կատարվել էր:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Ես կարող եմ տալ այս հեռագրերը:

Սենատոր ՈՒԻԼԶԱՄՍ. Շատ լավ:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Սա սեպտեմբերի 25-ի՝ Փարիզի Ամերիկյան ասոսիացիությունից ստացված հեռագիրն է, որտեղ մեջբերվում է ամերիկացի սպա, գնդապետ Հասկելից⁵⁷ ստացված հեռագիրը: Գնդապետ Հասկելը, ներկայացնելով ամբողջ Գերագույն խորհուրդը, գրեթե երկու ամիս առաջ ուղարկվել է այնտեղ՝

⁵⁶ Բնագրում՝ the Armenians who are Christians of the Circassian race:

⁵⁷ Գնդապետ Ու. Ն. Հասկելի (Col. W.N. Haskell) մասին տե՛ս «Օսմանյան քրոնիկաներ» բաժնում:

դաշնակից և համագործակցող երկրների կառավարություններին անունից ստանձնելու Հայաստանի համար նախատեսված օգնության իրականացումը: [Կարդում է.]

[Վերաշարադրանք]

Փարիզում Ամերիկյան լաթաբեկությունը՝ Կովկասում ներկա իրավիճակի ռազմական պահանջների հետ կապված, ստացել է հետևյալ հեռագրային տեղեկատվությունը գնդապետ Հասկելից, ով անձամբ է հետազոտում իրավիճակը Հայաստանում և հաստատում է, որ իրավիճակը սարսափելի է և վեր է նկարագրությունից: Գնդապետ Հասկելը պնդում է, որ օգնությունը կարող է և պետք է հասնի ժամանակին՝ կանխելու հարձակումները և, եթե իրեն՝ գնդապետ Հասկելին տրամադրեն զորքեր, իրավիճակը Ռուսահայաստանում կփրկվի մեկ ամերիկյան ուժեղացված հետևակային բրիգադի միջոցով:

Գնդապետ Հասկելը պնդում է, որ թաթարները գրոհում են հյուսիսը և արևելքը՝ ներքին բոլոր շրջաններում աճող թաթարների ապստամբությունների հետ միաժամանակ: Նրա կարծիքով մեր հայ դաշնակիցների ճակատագիրը կորոշվի անգամ մեկ գնդի ժամանումով: Եթե զորքերը չտապեցվեն, հայերը կարող են ցանկացած պահի բնաջնջվել:

Գնդապետ Հասկելն այս պահին հենց այնտեղ է:

Ահա նաև մեկ այլ հեռագիր, որը Կոստանդնուպոլսից է: Սա Ամերիկյան պարսկական նպաստամատույց հանձնաժողովից պրն Ֆ. Թրեդվել Սմիթի հաշվետվությունն է: Ես սա ևս կրնեմ բացել: Նա Կոստանդնուպոլսում էր այս ամսվա 19-ին՝ Էրիվան, Ուրմա, Նախիջևան և Թավրիզ այցելելուց հետո: [Կարդում է.]

[Վերաշարադրանք]

Կոստանդնուպոլսում ամերիկյան հանձնակատարի՝ սեպտեմբերի 20-ի հեռագիրը դեպարտամենտին հայտնում է, որ պրն Ֆ. Թրեդվել Սմիթը Ամերիկյան պարսկական նպաստամատույց հանձնաժողովի հետ

անցնելով Էրիվան, Ուրմա, Նախիջևան և Թավրիզ, ամսի 19-ին եղել է Կոստանդնուպոլսում: Օգոստոսի վերջերին երկրորդ անգամ անցնելով Նախիջևանից Թավրիզ՝ հասնելով թաթարական սահմանները, նա նկատեց, որ մթնոլորտն ամբողջությամբ փոխվել է: Նա տեսավ, որ բրիտանացիների կյանքերն այլևս պաշտպանված չէին, քանի որ չկային բրիտանական զորքեր: Նա նկատեց նաև, որ ամերիկացիները ևս վտանգի մեջ էին: Հուլիսի 20-ին թաթարները Նախիջևանում ճակատամարտ էին սկսել հայերի դեմ, և եռօրյա ճակատամարտի վերջում նրանք դուրս էին բշել բրիտանացիներին Ամերիկյան օգնության աշխատակիցների հետ միասին և սկսել էին հայ կանանց, երեխաների և տղամարդկանց ջարդը Նախիջևանում: Ձոռների թիվը գնահատվում է 6000-ից մինչև 12 000: Ամերիկացիները վկայել են պրն Սմիթին, որ երբ նրանք անցնելիս են եղել Պարսկաստան Ջուլֆայի կամրջով, գետը լիքն է եղել զինատված, այլանդակված մարմիններով: Երբ պրն Սմիթն այս գետի երկայնքով վերադարձել է Ռուսաստան, մարդկային մարմինները գետնու տեսանելի են եղել գետափերին:

Նախկինում արևելյան ճակատի թուրքական զորքերի հրամանատար Հալիլ բեյն այժմ թաթարների հրամանատարն է, և եղուղի երկաթուղով Բայազետից Մակույով բերում է օսմանյան թուրքերին հորձակվելու Էրիվանի վրա: Ակնհայտ է, որ ոչինչ, բացի դաշնակիցների զորքերից չի կարող կանգնեցնել այս քաղաքի անկումը: Այն, ինչ կատարվում է Կովկասում, անմիջապես ազդում է Թավրիզի և հյուսիսարևմտյան Պարսկաստանի վրա: Ոչ մի ամերիկացի ապահով չէ Ռումիայում, քանի դեռ՝ մայիսին և հունիսին սկսած ողբերգական իրադարձությունները շարունակվում են և Թավրիզի 5000 ասորի փախստականները, ովքեր գոյատևում են Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեից ստացված օգնության հաշվին, գտնվում են կյանքի համար կոմիտեից ստացված օգնության հաշվին, գտնվում են կյանքի համար շատ վտանգավոր պայմաններում: Եթե Էրիվանը զրավվի թաթարների կողմից, հնարավոր է, որ հակաքրիստոնեական և օտարախոս թարգմանությունը կնորացվի և թե՛ Արևելքի բրիտանացիների, թե՛ ամերիկացիների կյանքը Թավրիզում կլինի վտանգի մեջ: Նախիջևանի տարածքում բրիտանացիների կյանքերն ամբողջությամբ վտանգված են և Թավրիզում Բրիտանիայի հյուպատոսը թույլ չի տա որևէ բրիտանացու մոտ գործել այդ երկիր: Եթե ամերիկացիները, փորձելով հաստատել

խաղաղություն առանց ռազմական աջակցության, զայրացնեն թաթարներին, ապա կհայտնվեն նույն վիճակում, ինչ բրիտանացիները: Թաթարները պետք է հարգեն դաշնակից ուժերին: Կոստանդնուպոլսի կոմիսարն ամփոփում է պրն Սմիթի եզրակացությունները հետևյալ կերպ.

Առաջին. Թաթարների առաջխաղացման պայմաններում՝ Հարավային Կովկասը պաշտպանելու և քաղաքացիական հայերի անխուսափելի կոտորածները կանխելու համար, այս երկրում դաշնակիցների զորքերի խիստ կարիք կա:

Երկրորդ. Շատ լուրջ վտանգ կա Էրիվանի համար:

Երրորդ. Օսմանյան թուրքերի զորքերն անընդմեջ ժամանում են ուժեղացնելու թաթարներին:

Չորրորդ. Թաթարների ցանկացած հաջողություն Հարավային Կովկասում անապահով կդարձնի Հյուսիսարևմտյան Պարսկաստանն արևմուտքցիների համար:

Հինգերորդ. Մայիս, հունիս և հուլիս ամիսների ընթացքում, այլ կերպ ասած՝ զինադադարի կնքումից երկար ժամանակ անց, տեղի բնակչության և դաշնակից երկրների ներկայացուցիչների հատկապ իրականացվող այս վայրագություններն անհապաղ ուշադրություն են պահանջում:

Հնարավոր է, որ դուք հեռագիր ունեք պրն Ջեյմս Ու. Ջերարդից⁵⁸:

Մենաստոր ՌԻՖԼՅԱՄՍ. Ես տեղյակ չեմ, եթե դա դրվել է արձանագրության մեջ:

Մենաստոր ՌԻՖԼՅԱՄՍ. Կարդացեք դա, համենայն դեպս:

Մենաստոր ՆՅՈՒ. Դա պրն Ջեյմս Ու. Ջերարդի⁵⁹ է:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Այո, պրն Ջեյմս Ու. Ջերարդից:

Մենաստոր ՌԻՖԼՅԱՄՍ. Ո՞ւմ է ուղղված այդ հեռագիրը:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Սա Նյու Յորքից պրն Ջերարդի հեռագիրն է:

ուղղված պետքարտուղարին:

Մենաստոր ՌԻՖԼՅԱՄՍ. Մենք չենք ստացել դա: Մենք այստեղ ոչինչ չունենք, բացի այս հեռագրից:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Սույն հեռագիրը հետևյալն է [կարդում է.]:

Նյու Յորք, սեպտեմբերի 19, 1919 թ.

Պետքարտուղար

Վաշինգտոն, Կ. Շ.

Այսօր, Փարիզում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ ստացվել է գաղտնի հեռագիր, որի մաս են կազմում ստորև բերվածները և խնդրում ենք ձեզ հեռագիրը ներկայացնել նախագահին. «Աղբյուրներ, թուրքական սպաների ուղղորդմամբ, Հայաստանի դեմ պատերազմի պատրաստություններ է տեսնում: Վրաստանն ու Աղբյուրները բացահայտ դաշինքի մեջ են մտել հարձակվելու Դենիկինի վրա, բայց փաստացի զրոհելու Հայաստանը: Բրիտանացիներն արդեն լքել են Հայաստանը, իսկ Հասկելը ժամանել է առանց զինվորների: Թիմամբերի բացարձակ սակավություն: Վրացիներն արգելել են այլուրից բացի որևէ մթերքի փոխադրումը Վրաստանի տարածքով: Բացարձակապես փող չունենալով՝ բնակչությունն ուժասպառ է, մարդիկ սոված և ամենուր, Էրիվանի փողոցներում օրական հայտնաբերվում են 30-50 մահացած մարդիկ: Բնակչությունը հագուստ չունի, չկան դեղամիջոցներ, այլևս հնարավոր չէ դիմադրել. շուտով ամբողջությամբ կբնաջնջվեն: Վախենամ՝ այս բացարձակ ոչնչացումով մեկ ամսվա ընթացքում լուծվի Հայկական հարցը: Թուրքերը մեզ են համարում պատասխանատու իրենց կայսրության տապալման համար: Բառերը բավարար չեն նկարագրելու սարսափելի իրավիճակը: Դուք կարող եք յուրաքանչյուր ուշանալ մեզ փրկելու համար:

ՋԵՅՄՍ ՈՒ. ՋԵՐԱՐԴ

⁵⁸ Ջեյմս Ու. Ջերարդի (James W. Gerard) մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

Սենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Ե՞րբ է դա գրվել:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Այս հեռագիրը՝ ուղղված պետական քարտուղարին, գրվել է պրն Ջերարդի կողմից սեպտեմբերի 19-ին՝ Մեջբերված հեռագիրը, ինչպես պրն Ջերարդն է ասում, հենց նոր է ստացվել Փարիզից: Նա չի նշում դրա ամսաթիվը:

Ահա ևս մեկ հեռագիր Փարիզում Ամերիկյան առաքելությունից: [Կարդում է.]

[Վերաշարադրանք]

Փարիզում Ամերիկյան առաքելությունից ստացված հեռագիրը թվագրված սեպտեմբերի 26-ով, հաղորդում է, որ հայկական ուժերը հիմա կազմված են վատ հանդերձավորված ու զինված մարդկանցից, որոնց թիվը մոտավորապես 10 000 էր: Նրանց դեմ կանգնած է Ալլեսսիոյի⁵⁹ վրա հարձակված 40 000-անոց թուրքական զորքը և Էրիվանի վրա շարժվող թաթարական զգալի ուժը: Այս թաթարներին առաջնորդում են թուրք սպաներ: Առաքելության ստացած բոլոր զեկույցները՝ դոկտոր Բարթոնից, պրն Մուրից, ծովակալ Բրիսթոլից⁶⁰ և գնդապետ Հասկելից, ինչպես նաև հայերից ու բրիտանացիներից, հավաստում են, որ հայկական զորքը զգալիորեն փոքրաթիվ է, և հաստատապես, եթե մոտ ապագայում համալրում և զինամթերք չստանա՝ կջախջախվի: Ելնելով այն հանգամանքից, որ Թուրքահայաստանի հայ բնակիչներն ապաստան են գտել և այժմ կենտրոնացած են Ռուսահայաստանում, վերջինիս գրավումը թուրքերի և թաթարների կողմից, ամենայն հավանականությամբ, կհանգեցնի հայ ազգի գործնական ոչնչացմանը:

Հիմա մենք գործ ունենք Ռուսահայաստանի, այլ ոչ թե Թուրքահայաստանի հետ, որովհետև սահմանամերձ գավառներում մնացած թուրքահայերը փաստացի Ռուսահայաստանում են:

⁵⁹ Ալլեսսիո (բնագրում՝ Allesio)՝ կոմունա Սիցիլիայում (Իտալիա):

⁶⁰ Դոկտոր Բարթոնի (Dr. Barton), պրն Մուրի (Mr. Moore), ծովակալ Բրիսթոլի (Admiral Bristol) մասին տե՛ս «Օսնոթագրություններ» բաժնում:

Սենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Ինչո՞ւ զինադադարի ստորագրումը յրադարևոցն է ջարդերը:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Այսի՞նքն:

Սենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Ինչու զինադադարի պայմանագիրը յրադարևոցն է թուրքական այս ջարդերը:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Սկզբունքորեն այն պատճառով, որ Ռուսաստանը դա երբեք չի ճանաչել:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Ես փորձեցի նկարագրել Ռուսահայաստանի անկայուն և ճգնաժամային վիճակը՝ պայմանավորված տիրող սովով, որն ավելի է սաստկանալու, քանի դեռ ամբողջ երկաթգիծը չի վերահսկվում, և երկիր ներխուժման վտանգով, որը՝ սովորաբար գուգորդվում է ջարդերով ու կոդոպուտներով՝ ինչն արդեն տեղի է ունեցել որոշ վայրերում:

Պետական դեպարտամենտը համարում է սա գուտ մարդասիրական հարց: Դրա հիման վրա նա վճռական հայտաթարություններ է արել բրիտանացիներին և ֆրանսիացիներին, զգուշացում է կայացրել թուրքական իշխանություններին, որպեսզի պարտադրի նրանց զսպել սեփական ժողովրդի՝ Ռուսահայաստան ներխուժելու նախաձեռնումն այլ մուսուլմանների հետ:

Ես կարծում եմ՝ մի քանի օրվա ընթացքում մենք պետք է զեներալ Հարբորդից տեղեկանանք ռազմական իրավիճակի մասին պահանջվող տեսակետին, և ես կարծում եմ, որ նա ի վիճակի կլինի լիարժեք տեղեկություն ներկայացնել:

Սենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Քանի՞ ամերիկացի կա Հայաստանում:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Նրանց մեծ մասը նպաստամատույց աշխատանքներ է կատարում, հավանաբար 70-ի սահմանում, բայց ես կարծում եմ մեծ մասը գնացել է վերջին շրջանում:

Սենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Նրանք բոլորն ամերիկացի՞ են:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Կա՞նք քաղաքացիություն ունեցող անձինք:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Ենթադրում եմ, մի քանիսը քաղաքացիություն ունեն, այո:

Մենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Քանի՞ բրիտանացի կա այնտեղ:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Ես ընդհանրապես չեմ կարող ասել: Ես կարծում եմ՝ իսկապես սա այն ամենն է, ինչ ես ունեմ: Մեծաքանակ նամակագրություն կա, բայց ես անդրադարձել եմ միայն սկզբունքային կետերին:

Մենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Եթե դուք վերադառնաք ձեր գրասենյակ և պարզեք, որ կա այնպիսի մի բան, որը կպարզաբաներ այս հարցը, դուք կուղարկե՞ք այն սղագրողին, որպեսզի այն դրվի արձանագրության մեջ:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Այո, սըր:

Մենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Հենց որ ակնարկ ստանաք, թե ձեր հետազոտողներն ինչ են մտածում ռազմական ուժի անհրաժեշտության վերաբերյալ, դուք մեզ կտեղեկացնե՞ք դրա մասին:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Այո, անշուշտ:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Հենց որ լուր ունենաք գեներալ Հարբորդից, մեզ տեղեկացրեք: Դա չափազանց կարևոր է:

Պրն ՖԻԼԻՊՍ. Այո:

Մենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Եթե սա ամբողջն է պրն Ֆիլիպսի հետ, պրն Սվազլի, դուք գրուցե՞լ եք այն մարդու հետ, ում մասին դուք խոսում էինք:

Պրն ՄԵՎԱՍԼԻ. Այո, սըր: Դա կապիտան Հայդն է, Կարմիր Խաչից:

Մենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Մենք կլսենք, թե նա ինչ ունի ասելու:

ՊՐՆ ԶՈՐԶ Բ. ՀԱՅԴԻՆԳ՝ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ձեր մասնագիտությունը:

Պրն ՀԱՅԴ. Մասնագիտությամբ ես բժիշկ եմ: Ես ապրում եմ Նյու Հեմփշիրի ազարակներից մեկում:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Որտե՞ղ եք եղել վերջերս:

Պրն ՀԱՅԴ. Ես նոր եմ վերադարձել Թուրքիայից: Ժամանակի մեծ մասը ես կանգ եմ առել Այնթապում, որը գտնվում է Կիլիկիայի հարավային հատվածում:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ի՞նչ գործով էիք կայանել այնտեղ:

Պրն ՀԱՅԴ. Ես նպաստամատույցի գործով էի այնտեղ՝ Այնթապի շրջանում, դեպի Սիջազետքն ընկած տարածքում: Ես Կարմիր Խաչի ծառայության կապիտան էի:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Առաջեք մեզ, ի՞նչ գիտեք այս գործի մասին:

Պրն ՀԱՅԴ. Կարո՞ղ եք ինձ պարզապես որոշ ուղղություն տալ, թե հատկապես ինչ տեղեկություններ եք դուք ցանկանում ստանալ:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Մենք ցանկանում ենք պատկերացնել իրավիճակը Հայաստանում այնքան, որքան կարող ենք. մարդկանց վիճակը, և թե ի՞նչ զինված ուժեր ունեն նրանք, եթե այդպիսիք կան, ի՞նչ զինված ուժեր կան նրանց դեմ, ի՞նչ սլաշտպանություն ունեն նրանք, եթե ունեն՝ իրենց սեփական կամ դրսից, ուղղակի իրավիճակը:

Պրն ՀԱՅԴ. Իմ առաջին շփումը հայաստանյան իրավիճակին եղել է Կանտարայում:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Քարտեզի վրա ձեր մասը դրեք, որտեղ է այն գտնվում:

⁶¹ Փազրում՝ George B. Hyde:

Պրն ՀԱՅՂ. Դա Սուեզի ջրանցքից ներքև է [ցույց է տալիս քարտեզի վրա]: Ես հանձնարարական ունեի Քիլիսից մինչև Մարաշ և ընդհուպ Միջագետքից դեպի արևելք [ցույց է տալիս քարտեզի վրա], որտեղ ես գտա շուրջ 7000 հայ գաղթական հավաքված բրիտանացիների համակենտրոնացման ճամբարում: Նրանցից շատերը ցած էին իջել արաբների օգնությամբ և Հարավային Միջագետքում էին: Նրանց հավաքել էին այստեղ և խնամում էին:

Ես ժամանեցի Հալեպ, որը 60 մղոն է հեռու Այնթապից, կոտորածների հաջորդ գիշեր: Սա առաջին շաբաթն էր Մարաշում:

Սենատոր ՀԱՐՆԻՆԳ. Անցյալ թե այս տարի:

Պրն ՀԱՅՂ. Այս տարի՝ 1919 թվականին: Այդ ժամանակ մոտավորապես 500 հայ է կոտորվել Հալեպում: Այնթապն այն դարպասներից մեկն էր, որտեղ տեղի էր ունենում տեղահանությունը: Տավրոսի լեռներից իջնելով՝ նրանք անցնում էին Այնթապի և Մարաշի ճանապարհով, Աֆրիտիսի⁶² ճանապարհով, Բիրեջիկի ճանապարհով և Ուրֆայի ճանապարհով, որն ընկած է 150 մղոն դեպի արևելք:

Այնթապն ունեցել է սովորական շուրջ 70 000-ի հասնող բնակչություն, որի կեսը հայեր են եղել, մյուս կեսը՝ թուրքեր ու մի քանի քուրդ:

Երբ ես ժամանեցի այնտեղ, քաղաքում կար գուցե 2000 հայ: Բրիտանացիները զինագրավել էին քաղաքը փոքր ինչ ավելի վաղ, ունեին այնտեղ գունդ՝ մի քանի դաշտային հրետանիով և մեկ կամ երկու խումբ հեծելազորով:

Եվս մեկ գունդ գրեթե միևնույն ժամանակ ուղարկվել էր Մարաշ, մեծամասամբ հնդկական զորքեր:

Գաղթականները հետ գալով, վերադառնալով ներքին

⁶² Բնագրում՝ Afritis:

Հալեպից՝ ցրվում են Հոմս⁶³ և Համա⁶⁴ քաղաքներով մինչև Դամասկոս: Մեծ մասին անապատով քշեցին Դամասկոսի արևելք և հարավ-արևելք, իսկ մի մեծ հատված թողեցին հյուսիսային Միրիայում, դրա լեռնային հատվածում:

Ես կարող էի ասել, որ սիրիացիները չեն ենթարկվել կոտորածների ուղղակիորեն, բայց նրանք սիստեմատիկորեն սովամահության են ենթարկվել թուրքերի՝ կողմից, ուստի բավականին մեծ թվով ամբողջական գյուղեր գործնականում ավերվել են: Ես երբեք որևէ տեղ չեի տեսել այդքան սովահար երեխաներ, որքան տեսա Միրիայի Լիբանան շրջանում: Նրանք կենտրոնացվել էին այնտեղ: Հայերը սկսեցին գալ Այնթապ՝ շաբաթը մոտավորապես 1500-ի հասնող թվով: Բրիտանական բանակը հոգում էր մեր սննդի գումարը: Այնթապում եղած ժամանակ, ես բրիտանական բանակից ամսական ստանում էի փաստացի 10 000 դոլլար՝ սննդի ապահովման նպատակով:

Մի քանի շաբաթվա ընթացքում ես հավաքել էի ավելի քան հազար որբ երեխաներ և տեղավորել էի նրանց կազմակերպված երկու որբանոցում: Ես ստեղծեցի մի արտադրամաս, որն աշխատանքով ապահովեց ավելի քան 1000 հայ կանանց, մենք կերակրում էինք 2500-ից մինչև 4500 գաղթականի, որոնք հավաքագրված չէին որևէ հաստատությունում: Բացի դրանից, ես վերցրի քաղաքի ամենամեծ շենքերից մեկը և այն փրկության տուն դարձրի այն կանանց համար, ովքեր դեռ պահվում էին թուրքական հարեմներում: Այդպիսիք մինչ այժմ կան Թուրքիայի այդ հատվածում: Եթե խոսենք Թուրքիայի հարավային հատվածի, Միջագետքի և Արաբիայի մասին, ապա մոտավորապես 200 000-ը դեռ թուրքերի, քրդերի և արաբների ձեռքերում են:

Իմ այնտեղ գնալուց քիչ առաջ Կոստանդնուպոլսից

⁶³ Հոմս (բնագրում՝ Homs)՝ տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

⁶⁴ Համա (բնագրում՝ Hama)՝ տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

հրաման էր ստացվել, որ բոլոր հայերը պետք է ազատ արձակվեին, մեծ թվով թուրքեր բացեցին իրենց դռներն ու նրանց դուրս շարտեցին, և նրանք տեղ չունեին գնալու: Նրանք անկանոն զինվորական հրոսակախմբերի և ամբողջ երկիրը հեղեղած ավազակների զոհ դարձան, նրանցից շատերը ստիպված վերադարձան այն տները, որտեղից դուրս էին եկել:

Մենք սիստեմատիկորեն՝ որքան հնարավոր էր արագ, նրանց հանում էինք այդ տներից, մենք շաբաթական մոտավորապես 150-ից 250-ի բերում էինք: Նրանց պահում էին փրկության տանը մինչև նրանք՝ հնարավորինս արագ կվերականգնեին իրենց բնականոն վիճակը և հետո, հնարավորության դեպքում հայրենադարձվում էին: Բարեբախտաբար, այդտեղ մեր գաղթականներից շատերը եկել էին Ադանայից՝ կամ Ադանայի մոտ գտնվող շրջանից և մենք կարող էինք նրանց պահել: Մենք ունեինք մեծաթիվ անձանց Սվազից, որոնց մենք ստիպված էինք պահել, քանի որ նրանք չէին կարող հայրենադարձվել, որովհետև երկիրն այդ ժամանակ գրավված չէր:

Մեծ թիվ էին կազմում նաև Դիարբեքիից և Մալաթիայից եկածները:

Թուրքերի տներից փրկված այս կանանց վիճակն ինկապես ցավալի էր: Նրանցից ոմանք գաղափար անգամ չունեին, որ որևէ հայ մարդ ինչ-որ տեղ առողջ է մնացել, նրանք գտնվում էին ահաբեկվածության ամենախղճալի վիճակում, որ ես երբևէ տեսել էի, թեպետև կարծում էի, թե այդ ուղղությամբ մի փոքր փորձ էի ձեռք բերել նախքան Թուրքիա մեկնելը:

Սովորաբար մի քանի պմիս էր պահանջվում այդ կանանց հոգեվիճակը կարգավորելու համար: Մենք մեծ ղեկավարություններ ունեցանք այս կանանցից շատերին փրկելիս: Եթե թուրքերին ինչ-որ աննշան լուր էր հասնում, որ մենք նպատակադրված կանանց

նուկից էինք գնում, նրանք նրանց ուղարկում էին դուրս՝ այլ քաղաք, կամ ավելի հեռու՝ երկրի խորքերը: Ոչ Այնթապ քաղաքում, բայց հարևան քաղաքներում նրանց սպանում էին: Դա տեղի է ունեցել Այնթապից ոչ շատ հեռու մի քանի վայրերում:

Մեզ հաջողվեց Այնթապի հարեմներից հանել հազար կնոջ, մենք կարծում էինք, որ ապահովել էինք գրեթե նրանց կեսին: Հիմա, երբ ամբողջ շրջանը կազմված է մեկ ընդարձակ քաղաքից և բազմաթիվ փոքր գյուղերից և այս գյուղերից յուրաքանչյուրում կան 50-ից շուրջ 150 կին և աղջիկ, անհնար էր նրանց հանել այդտեղից: Բրիտանական զորքերն այնքան փոքրաթիվ էին, որ չկարողացան գրավել ամբողջ տարածքը, և եթե մենք փորձում էինք դա անել՝ ուղարկում էինք (զինվորականներին – Ա. Ղ.) որևէ քաղաք և հարկադրում (թուրքերին – Ա. Ղ.) մեզ հանձնել նրանց, դա ահագանգվում էր մյուս քաղաքներում, և նրանք հեռացվում էին քաղաքից մինչև մեր հասնելը: Դա պատահում էր կրկին ու կրկին, և ստացվում էր, որ մենք նրանց կյանքն ավելի մեծ վտանգի էինք ենթարկում, քան նրանց մենակ թողնելով:

Պարոնայք, ներեցեք, սակայն զգացված կլինեմ որ զգուշացնեք ինձ, եթե ես ասում եմ բաներ, որ դուք չեք ցանկանում լսել:

Սենատոր ՌԻԽԱՅԱՍՍ. Ոչ, պարզապես շարունակեք և պատմեք պատմությունը ինչպես գիտեք:

Պրն ՀԱՅՂ. Այս կանանցից շատերը, այն բանից հետո, երբ իմացան, որ մենք փրկության տուն ունենք այնտեղ, սկսեցին գալ այնտեղ Միջագետքից՝ գետի երկանքով, անգամ Տեր-Ձորից⁶⁵: Տեր-Ձորն ընկած է Հալեայի և Բաղդադի գրեթե կես ճանապարհին: Այն գրեթե Արաբական անապատի եզրագծին է և այն տեղահանության ամենամեծ կենտրոններից մեկն էր: Հավատացած էինք, որ ոչ պակաս քան 300 000-ից մինչև 500 000

⁶⁵ Բնագրում՝ Der Zor:

հայ իրենց մահկանացուն կնքել էին Տեր-Ջոր կոչված այս անապատում: Նրանցից շատերին պահել էին արաբները և այժմ գրեթե անհնար է նրանց ազատել արաբներից, բացառությամբ առուվաճառքի ճանապարհին: Լավ գործարքի դեպքում նրանց ազատությունը վաճառվում է:

Ուրֆան Միջագետքի սրտում է, շուրջ 150 մղոն դեպի արևելք: Ես կարող եմ ասել, որ Այնթապում փաստացի բոլոր հայերի տներն ավերվել են թուրքերի կողմից՝ ոչ միայն թնդանոթների կրակի հետևանքով, այլ մտադրված քանդվել են նրանց կողմից: Պատերը կառուցված են քարից, իսկ հատակները, տանիքներն ու պատուհանի շրջանակները՝ փայտից, ուստի նրանք նախ հասնում էին փայտը և այսպիսով քանդում տունը, այնպես որ բնակվելու խնդիրն այս եկող ձմռանն ամենամեծ դժվարություններից մեկն է:

Ուրֆայում կոտորածները հասնում են առնվազն 35 000-ի: Պատերազմից առաջ Ուրֆայի 35 000 բնակչությունից միայն 2500-ը կամ 3000-ն է վերադարձել շուրջ երկու և մեկ ու կես ամիս առաջ:

Ուրֆայի հայկական հատվածի ջրհորները փակված էին և կնքված, որովհետև դրանք լցված էին մարդկային մարմիններով, և ես ինքս եմ տեսել քաղաքի շրջապատում գտնվող հին քարհանքերում հարյուրավորների ու հազարավորների ոսկորներ ու կմախքներ և կիսով չափ մումիացված մարմիններ:

Նրանց գույքն ամբողջությամբ թուրքերի ձեռքում է: Նրանք ունեն լավ երկրագործական պայմաններ այս հատվածում: Սա շատ լավ երկրագործական հատված է: Դրանք օգտագործվել են թուրքերի կողմից վերջին հինգ տարիների ընթացքում և չեն վերադարձվել, ինչպես զինադադարի պայմաններն էին նախատեսում: Դրանից խուսափել են որոշ իրավաբանական ձևականություններով: Առաջին հերթին նրանք բռնագրավել են հայերի գույքը որպես լրված գույք և այն վաճառել թուրքական

բանկերին և ապա այն վերավաճառվել է, այնպես որ դրանք կեղծված են: Համենայն դեպս, դա էր կառուցվածքը:

Ներկայումս հայերի համար շատ բարդ է ինչ-որ բան անել, որը նրանց ապրուստի միջոց կտա: Ես երբեք չէի տեսել իրենց կարիքները հոգալու համար ավելի մտաճոգ մարդկանց, քան հայերին: Ես կարողացա աշխատանք տալ գրեթե 1500 հոգու և նրանք շատ արդյունավետ ու ազնիվ աշխատողներ են, և եթե ինչ-որ հանրային կազմակերպություն ստեղծելու հնարավորություն լիներ, ինչպես ճանապարհաշինարարության կամ նմանատիպ այլ բան, որն աշխատատեղեր կապահովեր, դա օգնության ամենալավ ձևը կլիներ, որը կապահովեր նրանց:

Սենատոր ՀԱՂԻՆԳ. Կարո՞ղ եք ավելի մանրամասն ներկայացնել սովի և ջարդերի պայմանները:

Պրն ՀԱՅԴ. Ես կասեմ, որ երկրի այդ հատվածի՝ նկատի ունեմ Մարաշը, Ուրֆան, Այնթապը և Հալեպը, մարդիկ ապրում էին կրկնվող ջարդերի ծայրահեղ վախի պայմաններում: Մարտին կոտորած էր եղել Հալեպում, իսկ հուլիսին՝ Ուրֆայում, նույնը նաև Մարաշում, շատ վատ կանխագագում կար երկուստեք՝ և՛ բրիտանացի սպաների, և՛ իրենց՝ հայերի շրջանում: Զգացողությունը, որ եթե բրիտանական զորքերը դուրս հանվեին և իրենց վայրերն այլ զորքերով չպաշտպանվեին, ոչ մի հայ չի մնա՝ համընդհանուր էր: Անշուշտ, շատ քիչ մարդիկ են մնացել այդ հատվածում: Գաղթականների մեծ մասը կանայք և երեխաներ են: Հարավային Հայաստանում որք երեխաների թիվը հասնում է մոտավորապես 150 000-ից մինչև 200 000-ի:

Սենատոր ՀԱՂԻՆԳ. Իսկ ո՞ր են գնացել տղամարդիկ:

Պրն ՀԱՅԴ. Տղամարդիկ ջարդի են ենթարկվել: Ներհանությունն իրականացնելիս սովորաբար տղամարդիկ առաջինն են կոտորվել, և այն քաղաքներում, որտեղ ես եղել եմ, առաջնորդ տղամարդիկ, կրթված և ղեկավար հայ տղամարդիկ

ընտրվել են առաջինը, շատ շրջաններում նրանք կորցրել էին իրենց ղեկավարներին և հոգևոր առաջնորդներին նախքան տեղահանությունը:

Հայաստանի այն հատվածում, որտեղ ես էի գտնվում, պետք է որ սովի պայմաններ չլինեին: Չնայած բերքը նորմալ չէր, բավականին սնունդ կար, որը գործնականում բավարար էր բնակչությանն աջակցելու համար, բայց այդ ամբողջը թուրքերի ձեռքում էր, և նրանք սպառում էին դա սովին հատուկ գներով:

Կասկած չկա, որ բրիտանական բանակն իրականացնելով կերակրելու գործողությունները, երկրի այդ շրջանում գործնական դեր էր կատարում մեծ թվով հայերի կյանքը փրկելու համար:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Դուք ինչ-որ բան գիտե՞ք Ռուսահայաստանում առկա պայմանների մասին:

Պրն ՀԱՅՂ. Ոչ, սը՛ր, ես չեմ եղել Ռուսահայաստանում, այն ինչ ես գիտեմ դրա մասին միջնորդավորված է: Ես եկել եմ Իտալիա՝ Տարանտո, Կոնստանդնուպոլսից բրիտանական փոխադրամիջոցով, որը բեռնված էր սպաներով և մարդկանցով Կովկասից, և ես հանդիպեցի մեր աշխատակիցներին, ովքեր եղել էին Կովկասում: Ես հասկացա, որ սննդի վիճակն այնտեղ շատ ավելի վատ է, քան Կիլիկիայում և Հայաստանի այլ մասերում: Միակ բողոքը, որ նրանք ուղղեցին ինձ այն էր, որ իրենք ի վիճակի չէին հասցնել սննդի մատակարարումներն իրենց նշանակետերին: Դրանք ճանապարհին թալանվում էին:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Կա միայն մեկ երկաթգիծ Միջերկրականի շրջակայքից դեպի Կասպից⁶⁶ և Բաթումից մեկը՝ Էրիվան, իսկ մյուսը Բաքու: Դրանք բոլորն են, այդպես չէ՞:

Պրն ՀԱՅՂ. Այո, այս հատվածում, այո:

⁶⁶ Բնագրում տեղ գտած տեղեկությունը չի համապատասխանում իրականությանը՝ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Միջերկրականի շրջակայքից դեպի Կասպից ծով երկաթգիծ չի եղել:

Իրավիճակը փոքր-ինչ ավելի լավ էր Ադանայում, քանի որ այստեղ կային ավելի մեծ թվով գործեր, և նրանք չունեին գաղթականության այնքան սուր խնդիր, որքան մենք ունեինք ինտավոր հարավում, քանի որ նրանք՝ այդքան մեծ թվով, Ադանա դեռևս չէին հասել:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք բժի՞շկ եք:

Պրն ՀԱՅՂ. Այո՛:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք բանակում բժշկական ծառայությա՞ն էիք:

Պրն ՀԱՅՂ. Ես Կարմիր Խաչի բժշկական ծառայությունում էի, սըր:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Նշանակո՞ւմ է, որ դուք՝ պաշտպանության համար անհրաժեշտ ռազմական ուժի վերաբերյալ ի վիճակի չեք որևէ որոշում կայացնել:

Պրն ՀԱՅՂ. Ո՛չ, սըր, ես ընդհանրապես չէի համարձակվի կարծիք հայտնել, բացի այն, որ ես տեսել եմ այդ երկրի գինազրավումն այլ ուժերի կողմից և գիտեմ թե՛ ինչ արդյունք ունեցավ այդ գինազրավումը:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Կարծում եմ այսքա՞նը, եթե ինչ-որ այլ բան չունեիք հարցնելու, սենատոր:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ես ոչինչ չունեմ ասելու:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Մենք երախտապարտ ենք ձեզ, կապիտան:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Պրն նախագահ, պրն Մալքոմը հեռագրեց ինձ, որ նա ունի ինչ-որ վկաներ: Ես չգիտեմ՝ ովքե՞ր են նրանք և ինչի՞ մասին է լինելու նրանց վկայությունը: Կապիտան Թուլինը պետք է որ այստեղ լինեք: Ես չգիտեմ արդյո՞ք այս գրասենյակից նրան հեռագիր է ուղարկվել՝ հայցելով նրան այսօր լինել այստեղ: Ես երեկ նրան ուղարկել եմ հատուկ պատվիրված նամակ և երկու հեռագիր:

Կա նա մեկ մարդ, ով կարող է նրա հետ կապվել: Ես իրար կարծում եմ, որ պրն Հուվերի կողմից Կովկասի այդ հատված ուղարկված կապիտան Թուլինը, ում անդրադարձավ սենատորը, կարող է լինել կարևոր վկա:

Սենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Մենք ծանուցում կուղարկենք պրն Մայքումին, որ մենք լսենք նրան հինգշաբթի առավոտյան: Սենատոր, հինգշաբթի առավոտյան ձեզ հարմա՞ր է:

Սենատոր ՈՒՐԼԻՅԱՄՍ. Այո՛:

Սենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Այս նիստը հետաձգվում է:

(Ըստ այդմ, առավոտյան ժամը 11:30-ին ենթահանձնաժողովի լսումները հետաձգվեցին մինչև հինգշաբթի, 1919 թ. հոկտեմբերի 2-ը, ժամը՝ առավոտյան 10:30):

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՀԻՂՇԱԲԹԻ, ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 2, 1919

ՄԻԱՅՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՄԵՆԱՏ,
ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆԹԱՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ
Վաշինգտոն Կ. Շ.

Ենթահանձնաժողովը՝ համաձայն հետաձգմանը, հանգիսեց 10:30-ին, Կապիտոլիումում՝ Ֆիլիպինների հարցերով հանձնաժողովի սենյակում, սենատոր Ուորեն Գ. Հարդինգի նախագահությամբ:

Ներկաներ. սենատորներ Հարդինգ (նախագահ), Նյու և Ուիլյամս:

Սենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Այժմ մենք կլսենք պրն Թուլինին:

ՊՐՆ ԱԲՐԱՀԱՄ ԹՈՒԼԻՆԻ⁶⁷ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Կարո՞ղ եք ասել սղագրողին ձեր անունն ու պաշտոնական առնչությունը:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Աբրահամ Թուլին, Վանդերբիլթ պողոտա 50, քաղաք Նյու Յորք: Ես մասնագիտությամբ իրավաբան եմ և

⁶⁷ Դիագրում՝ Abraham Tulin:

Միացյալ Նահանգների բանակի հետևակի կապիտան եմ եղել պատերազմի ընթացքում: 37 տարեկան եմ:

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Խոսեք և այնպիսի վկայություն տվեք, որն ըստ ձեզ՝ հանձնաժողովը պետք է իմանա, ներկայացրեք այնպես, ինչպես ինքներդ կկամենաք, իսկ եթե ինչ-որ մեկը ցանկանա ընդհատել, մենք կընդհատենք ձեզ:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ես կցանկանայի հանդես գալ հակիրճ գեկուցմամբ և ապա գնահատել այն, ես կարծում եմ ավելի լավ կլինի, որ դուք հարցեր տաք մանրամասների համար:

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Շատ լավ:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Նոյեմբերի 11-ին զինադադարից հետո, երբ ես Թուլում⁶⁸ երկրորդ ամերիկյան բանակի շտաբում գնե՛րալ Բելլի անձակագմում էի, ինձ ծառայության նշանակեցին Փարիզում, և մոտավորապես փետրվարի 1-ին ես կցվեցի պրն Հուվերին, որը գերագույն տնտեսական խորհրդի և Եվրոպայի ու ընդհանրապես պատերազմական գոտու կարիքավոր բնակչության օգնության՝ Ամերիկյան նպաստամատույց վարչության⁶⁹ գլխավոր տնօրենն էր:

Սույն թվականի մարտին պրն Հուվերն ինձ ուղարկեց Հայաստան՝ ուսումնասիրելու այնտեղ տիրող իրավիճակը, կազմելու վերջինիս մասին արձանագրություններ և խորհրդատվություն, կապված այն գործողությունների հետ, որոնք պետք է ձեռնարկի Ամերիկյան նպաստամատույց վարչությունը, ինչպես ինքս տեղին կհամարեմ: Ես Փարիզից Հայաստան մեկնեցի մարտի 13-ին և ժամանեցի Բաթում Սև ծովով, կարծում եմ 1919 թ. ապրիլի 7-ին: Այնտեղից ես մեկնեցի

⁶⁸ Բնագրում՝ Toul, տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

⁶⁹ Ամերիկյան նպաստամատույց վարչության (American Relief Administration) մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

Թիֆլիս, որտեղ մնացի հինգ օր, հետագոտելով փոխադրումների իրավիճակը և հավաքելով նման այլ տեղեկատվություն, որքան ես կարող էի, ապա մեկնեցի Թիֆլիսից և անցա Ալեքսանդրապոլ, այնտեղից գնացի Կարս, ապա վերադարձա Ալեքսանդրապոլ, այնուհետև ներքև՝ Էրիվան: Ալեքսանդրապոլը նախկին օուսական Էրիվան նահանգի ամենահյուսիսային հատվածի մասն է: Այժմ, այն մասն է de facto գոյություն ունեցող Հայաստանի Հանրապետության, որի մայրաղաքը Էրիվանն է: Կարսից ես ետ վերադարձա Ալեքսանդրապոլ, այնտեղից՝ Էրիվան, այստեղից՝ Էջմիածին, և այնքան հարավ, ուր Իգդիրն է, որը մոտ է Հայաստանի Հանրապետության հարավային սահմանին, և մի քայր այլ ոչ խոշոր բնակավայրեր:

Այս տեղերը, որոնք ես նշեցի, այնտեղ կենտրոնական վայրեր են: Ես կատարել եմ իմ հետազոտությունը երկրի փոքր բնակավայրերում նույնպես՝ ընդհանուր առմամբ ամենուր: Դա այն տարածքն էր, ուր ընթանում էր իմ ճամփորդությունը՝ տարածք, որտեղ ես իրականացնում էի իմ ուսումնասիրությունները:

Մենատոր ՈՒԻԼԵՍՍՄ. Ի՞նչ պաշտոն էիք դուք զբաղեցնում:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ես պրն Հուվերի ներկայացուցիչն էի՝ Ամերիկյան նպաստամատույց վարչության, որը գործում էր Գոնգրեսի հատկացրած 100 000 000 դոլլար ֆոնդի շրջանակներում: Այդ ժամանակ ես ամերիկյան բանակում կապիտան էի: Ես վերջերս եմ զորացրվել, վերջերս եմ ետ վերադարձել:

Ամենալավ տեղեկությունը, որ ես կարողացա ստանալ հայերի թվի մասին այն տարածքում, որն այժմ ընդգրկված է Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում, ինչպես ես նշել եմ այստեղ քարտեզի վրա, դա 1919 թ. ապրիլին էր, երբ ես այնտեղ էի: Մոտավորապես 750 000 հայ կար այնտեղ: Այնտեղ կային նաև

թաթարներ և քրդեր նույն տարածքում: Թաթարներն ու թուրքերը այնուամենայնիվ, այնտեղ փոքրամասնություն էին: Այս տարածքում հայերն անատարկելիորեն մեծամասնություն էին կազմում:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք չե՞ք ներառում թաթարներին ու քրդերին այդ 750 000-ի մեջ:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ոչ: 750 000-ը վերաբերվում էր միայն հայերին:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Մոտավորապես որքա՞ն թաթար ու քուրդ կար այնտեղ:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Դա սոսկ վարկած կլինի: Նրանք այս տարածքում շատ ավելի քիչ էին, քան հայերը: Օրինակ, թաթարներն իրենք ապրում են գյուղերում, այսինքն, որտեղ նրանք ապրում են՝ գյուղեր են ընդհանրապես: Նրանցից ոմանք քոչվորներ են: Քրդերը նույնպես բնակվում են գյուղերում: Աշխարհի այս տարածաշրջանում չկա այնպիսի բան, որ գյուղում մեկ տան մեջ ապրի հայ, իսկ կողքի տանն ապրի թաթար, ինչպես Ամերիկայում, մեր խառը բնակչությամբ: Բնակչությունն ինքն իրեն պահում է առանձնացված:

Թաթարների գյուղերը, որոնք ես հաշվել եմ, գրեթե մեկը տասի հարաբերությամբ էին հայկական գյուղերի համեմատությամբ: Խոսքն այդ տարածքի համամասնության մասին է: Սա գերազանցապես հայկական տարածք է: Այդ 750 000 հայերից գրեթե 400 000-ն այս տարածքի բնիկներ չեն, նրանք գաղթականներ են Թուրքահայաստանի վեց վիլայեթից, որոնք կոտորածից առաջ էին փախել հյուսիս կամ կոտորածից փրկվածներ և ապաստան գտածներ են այն ժամանակվա ռուսական Էրիվանի և Ելիզավետպոլ նահանգներում, որտեղ նրանք գտնվում էին ռուսական բանակի պաշտպանության ներքո: Ես կասեի, որ ոչ ավելի, քան 350 000 հայեր, որոնց այժմ կարելի է

գտնել կամ որոնք հայտնաբերվել են ապրիլին Ռուսահայաստանում, տեղաբնիկներ են: Երկիրը երբեք չի սատարել շատ մեծ բնակչության՝ մասնավորապես այս երկիրը, որի մասին ես խոսում եմ:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Դա Ռուսահայաստանում է:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ռուսահայաստանում է:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Կովկասի մո՞տ:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Կովկասում:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Կովկասում, այո:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Դա Կովկաս կոչվող տարածքի ամենահարավային հատվածն է:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Դա աշխարհի ամենահամախմբված բնակչությունն է, դրանք թաթարները, քրդերն ու հայերը չե՞ն: Այն երբեք բազմամարդ, խիտ բնակեցված չի՞ եղել մի պարզ պատճառով, որ մեծ թվով բնակչություն չի կարող ապրել զավառում:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ճիշտ այդպես, սենատոր:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք խոսում եք այն հատվածի մասին, որը կոչվում է Անդրկովկաս:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Այո, սրբ:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Լեռներից հարավ:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Լեռներից հարավ: Ես խոսում եմ այս տարածաշրջանի ամենահարավային հատվածի մասին: Վրաստանը նույնպես այս տարածաշրջանի մասն է, իսկ ես խոսում եմ Վրաստանից հարավ գտնվող երկրի մասին: Այս քարտեզի վրա կապույտով նշված հատվածը ցույց է տալիս ներկայիս Հայաստանի Հանրապետությունը:

Այսպիսով, այդ մարդկանց վիճակն աննկարագրելի էր, երբ ես այնտեղ էի: Դա ծայրահեղ սրտաճմլիկ էր: Նրանք մեռնում էին սովից: Մովահարված էին ամիսներ շարունակ: Նրանք

ապրում էին խոտով և արմատներով: Ես տեսել եմ, թե ինչպես նրանցից շատերը խոտ և արմատներ էին հավաքում դաշտում, որից հետո ես տեսա, թե ինչպես էին նրանք պատրաստում այդ խոտը: Նրանք եփում էին այդ խոտը և ապա փորձում դա ուտել, որովհետև անհնար է ուտել հում խոտը: Նրանք չէին կարողանում մարսել դա: Այն քայքայում էր նրանց ստամոքսները: Մեծ թվով մարդիկ մահացան սովից և հիվանդություններից, որոնք սովն էր առաջացնում, նրանց վիճակը սաստկացել էր, մինչ ես գնացի այնտեղ և տեսա դա՝ նրանցից շատերը տառաջիորեն մեռնում էին իմ աչքի առաջ: Ես ամենևին ստիպված չէի փնտրել նմանատիպ բաներ: Դա աչքի էր զարնվում ամենուր, որ կողմ էլ գնայիր: Երկաթուղու բոլոր փոքր կայարաններում նրանք տեսանելի էին ճանապարհի երկայնքով: Այդ իրադարձությունների շուրջ վիճակագրությունը սարսափելի է, սակայն նրանք չեն ասում ճշմարտությունը: Ալեքսանդրապոլ քաղաքում, օրինակ, Ալեքսանդրապոլի շրջանում, որտեղ կար հավաքված մոտավորապես 110 000 հայ, ապրիլի 17-ին երբ ես հասա այնտեղ, քաղաքապետն ինձ ասաց, որ նախորդ օրն այնտեղ 140 մարդ մահացել էր սովից, իսկ 168-ը՝ դրանից մեկ օր առաջ: Ամեն օր միջինում 150 մարդ մահանում էր սովից, և ես իմ աչքով տեսա, որ դա ավելի քան ճշմարտություն է: Դա զուսպ հայտարարություն էր: Նրանք սկսեցին ջանքեր գործադրել որբերին՝ երեխաներին հավաքելու ուղղությամբ: Ես անցա մի քանի այսպես կոչված որբանոցներով, որոնք ոչ ավելին էին, քան դատարկ շենքեր, հիմնականում հին ռուսական ռազմական բարաքներ, առանց կահույքի, որտեղ նրանք հավաքել էին այդ խեղճ երեխաներին: Այս երեխաները սարսափելի վիճակում էին՝ պարզապես երեխաների շնչող կմախքներ, կանայք ու տղամարդիկ ևս նույն վիճակում էին:

Այժմ նրանք Երիվանում կառավարություն ունեն,

Հայաստանի կառավարությունը, որը լավ գլուխ չէր հանում այդ ամենից, բայց՝ ստեղծված հանգամանքներում իր ուժերի ներածին չափով անում էր հնարավորը: Անհնար է ունենալ արդյունավետ կառավարություն, որի բնակչության 100 տոկոսը սովահար է, սովամահ է լինում և զուրկ է բոլոր միջոցներից: Այս Հայաստանի կառավարությունն ազնվորեն ջանում է պահել բանակ՝ մարդկանց պաշտպանելու համար, բանակ, որն արևմտյան ցանկացած չափանիշներով, մեր չափանիշներով՝ կատակ էր, բայց որևէ այնուամենայնիվ, հրաշալի մի բան էր՝ այդ հանգամանքների տեսանկյունից:

Հանրապետության նախագահն ինձ ցույց տվեց այդ բանակի մի ջոկատ Ալեքսանդրապոլում այն օրը, երբ ես հասա այնտեղ: Նա եկել էր Երիվանից դիմավորելու մեզ: Նա իրական հպարտությամբ նշեց, որ այդ զինվորները հինգ օր շարունակ հաց չէին ունեցել, բայց նրանք մնում էին իրենց տեղերում: Նրանց մեծամասնությունը կոշիկ չուներ, բայց նրանք մնում էին իրենց տեղերում:

Մենատոր ՀԱՆԴԻՆԳ. Նրանք զինված էին:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Նրանք զինված էին, նրանք ունեին հրացաններ: Ես չգիտեմ, թե ինչ ռազմամթերք ունեին նրանք: Դա ոչ այնքան կարգապահությունն էր, որքան իմ կարծիքով հայրենասիրական և ազգային ոգին: Անկասկած, հայերի մոտ կա ուժեղ ազգային ոգի, որը ստորադասում է գրեթե բոլոր զգացմունքները, որ նրանք ունեն այսօր: Պաշտպանության նպատակով այդ բանակն արդյունավետ չէ իր ներկայիս վիճակում: Նրանք բավականին կամք ունեն, դրանում հարց չկա: Բայց նրանք միջոցներ չունեն և ուժ չունեն: Մարդիկ ուժքեր ուտելու բան չունեն՝ ու չեն ունեցել ուտելու բան երկար ժամանակ, և չունեն ռազմամթերք և այսպես շարունակ, չեն կարող արդյունավետ զինվորներ լինել՝ աշխարհի ամենամեծ կամքով հանդերձ:

նրանց թվերը, բայց իրական բանակում, ես կասկածում եմ, թե նրանք ունեին ավելի քան 6000 կամ 7000 մարդ:

Մենատոր ՌԻԻԼԹԱՄՍ. Այն է՝ եթե նրանք ունեին 6000 կամ 7000 մարդ իրենց զինված ուժերում, նրանք ներկայացրել են ավելի՞ն, քան կարող էին գորակոչվել իրենց գյուղերից:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Կարծում եմ, մոտավորապես այդպես: Հիմա, իմ կարծիքով, խնդիրն այն է, որ ապահովվեն առաքումները, որոնք ուղարկվում են հայ բնակչությանը սովից փրկելու համար, հասնեն նրանց: Դա առավել հրատապ խնդիրն է Հայաստանում:

Բիարկե, կա եւ խնդիր՝ թաթարների և թուրքերի հարձակումները՝ ջարդերը, բայց ես իսկապես կարծում եմ, որ այնտեղ սնունդ հասցնելու շարունակականության ապահովումն առնվազն մեկ տարի ամենակարևոր հարցն է, որովհետև նրանք չեն կարող ցանքսով զբաղվել այս տարի: Ես չեմ կարծում, որ նրանք այս տարի ցանել են սովորական ցանքսի տասը տոկոսը, ինչը նշանակում է, որ նրանց պետք է փրկել մինչև հաջորդ բերքը՝ մեկ տարի:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այս կոչը հիմնված է երկու՝ բանի վրա. մեկը սովահարության կամ սովի իրավիճակի, իսկ մյուսը հայերի կոտորածների:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Այո, սբր:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք կարո՞ղ եք մեզ ասել՝ ովքեր են իրականացնում այդ կոտորածները:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Այսպես, իմ դատողությամբ, սենատոր, կոտորածների վտանգը միայն երկու հատվածում է: Մեկը՝ Կարսի հատվածն է՝ ցուցադրված ձեր քարտեզի վրա, որը Հայաստանի Հանրապետության ծայր արևմուտքում է գտնվում, իսկ մյուսը՝ Նախիջևանում է, որը Պարսկաստանի սահմանին է: Միայն այդ երկու շրջանները՝ հարավում և մյուսն արևմուտքում բնակեցված

են գերազանցապես թաթարներով: Այնտեղ հայերը փոքրամասնություն են կազմում հիմա: Այնտեղ հայեր եղել էին:

Մենատոր ՌԻԻԼԹԱՄՍ. Սա այն շրջանն է, որի մասին ես պատմում էր՝ առ այն, որ պետական դեպարտամենտի ներկայացուցիչները փաստել էին, թե տեղի ունեցած վերջին ջարդերի ժամանակ մեծ թվով մարմիններ էին նետվել գետը:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Սա այն տեղն է, ուր մենք կոտորածներ էինք սպասում, երբ ես այնտեղ էի և որտեղ դրանք անկասկած բռնկվել են: Ով եղել էր այնտեղ՝ սպասում էր դրանց: Դրանք անխուսափելի էին: Այս երկու շրջանում թաթարները ծայրաստիճան դաժան են հայերի նկատմամբ, ծայրաստիճան թշնամական: Ես կրտսաբանեմ: Դա կապված է մի դեպքի հետ, որը տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ ես այնտեղ էի, և դուք կզգաք այդ թշնամության ուժգնությունը: Մենք շատ էինք փորձում հայերի համար հացահատիկի սերմ հայթայթել, որպեսզի նրանք կարողանային ցանել և բերք ստանալ ու կարողանային իրենք իրենց պահել: Նրանք չունեին ոչ մի հատիկ սերմ: Մենք որոշ բաներ գտանք Պարսկաստանի Մակուի շրջանում: Դա Նախիջևանից արևմուտքում է:

Մենատոր ՌԻԻԼԹԱՄՍ. Կասպից ծովի ափին:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ո՛չ սբր: Դա Նախիջևանի ճիշտ արևմուտքում է՝ Պարսկաստանում: Մակուից եկող մի նեղ երկայնքով երկաթգիծ կա դեպի Նախիջևան, դա ստանդարտ երկաթուղի է, որն իջնում է Նախիջևան, ուր մեզ պետք էր հացահատիկի սերմը: Մակուի շրջանը բնակեցված է թաթարներով, ոչ թե պարսիկներով:

Մենք այնտեղ փորձեցինք գնել հացահատիկ, բայց նրանք հրաժարվեցին դա մեզ վաճառել, որովհետև մենք ամերիկացի էինք՝ նրանք գիտեին, որ մենք հետաքրքրված ենք հայերով, ուստի մենք պայմանավորվեցինք բրիտանացիների հետ՝ բրիտանացի

սպա գնաց այնտեղ ու գնեց այդ հացահատիկն իբրև թե բրիտանական բանակի համար, և թաթարները պատրաստականորեն վաճառեցին հացահատիկը բրիտանացի այդ սպային: Սպա այդ հացահատիկը տեղափոխելու հարցն առաջացավ, և մենք սխալ գործեցինք: Մենք դատարկ վագոններով գնացք ուղարկեցինք մի ամերիկացու ուղեկցությամբ: Նա բարձեց 900 տոննա հացահատիկի սերմ այդ դատարկ վագոնները և ճամփա ընկավ դեպի արևելք և հյուսիս: Երբ մենք անցել էինք Նախիջևանի ճանապարհի կեսը, թաթարները հասկացել էին, որ գնացքում ամերիկացի կա և կռահել էին, որ հացահատիկը հայերի համար էր, նրանք ավերեցին գնացքը, զծերից զցեցին և ոչնչացրին գրեթե վագոնների կեսն ու դրանց պարունակությունը, պարզապես որոփհետև այդ հացահատիկը հասնելու էր հայերին: Նրանք գիտեին, որ հայերը սովյալ էին ու մեռնում էին սովից: Դա է զգացողությունը և դրանից շատ դուրին է եզրակացնել, որ այդ շրջանում գտնվող հայերն արյունահեղության սպառնացող վտանգի առջև են, հենց որ եվրոպական զորքերի պաշտպանությունը դադարեցվի այնտեղ:

Սենատոր ՈՒԻԼԶԱՄՍ. Պարզապես հարցնում եմ տեղեկության համար, ազգակցական ի՞նչ կապ կա թաթարների և քրդերի միջև:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ես կասեի՝ ո՛չ մի:

Սենատոր ՈՒԻԼԶԱՄՍ. Ո՛չ մի, քրդերը թուրքական ցե՞ղ են: Դուք գիտե՞ք:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ես չգիտեմ, սըր: Հայերն ինձ պատմել են, որ քրդերի մեծ մասն իսկապես հայեր են, ովքեր դարեր առաջ մուսուլմանացվել են, բայց ես իրավասու չեմ այդ հարցում:

Պրն ՍՎԱՋԼԻ. Ենթադրվում է, որ քրդերը հնագույն պարթևների սերունդներն են, ում մասին մենք կարդում ենք Միհրդատի պատմության և Քսենոփոնի

«Անաբասիս» աշխատության մեջ:

Սենատոր ՀԱՐՊՆԳ. Եթե ես ձեզ ճի՞շտ եմ հասկանում, հայերի ամենամեծ սպառնալիքը նոր Հայաստանի Հանրապետության հարավային հատվածում բխում է այն տարածքից, որը գտնվում է բրիտանական հովանավոր տակ:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Վախենամ, չեմ կարող պատասխանել այդ հարցին, սենատոր:

Սենատոր ՀԱՐՊՆԳ. Ես ձեզ ճի՞շտ եմ հասկանում, որ հայերի ամենամեծ սպառնալիքը Պարսկաստանի քրդերից է:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ո՛չ:

Սենատոր ՀԱՐՊՆԳ. Թե՞ Պարսկաստանի թաթարներից:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Հայաստանի այդ հատվածի թաթարներից: Չեմ կարծում, որ Պարսկաստանի թաթարներն ասպատակում են Հայաստանը: Նրանք դրա կարիքը չունեն: Այն հատվածը, որ կոչվում է Հայաստանի Հանրապետություն առավելապես թաթարական է:

Սենատոր ՈՒԻԼԶԱՄՍ. Դիմակայելով Պարսկաստանի թաթարներին՝

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ճիշտ այդպես:

Սենատոր ՆՅՈՒ. Եթե սպառնալիքը պայմանավորված է հանրապետության սահմաններում ապրող բնակչությամբ, դա նշանակում է ոչ միայն այնտեղ զինված ուժեր ուղարկել, այլև պահել այնտեղ զինված ուժերը, քանի դեռ դուք պատրաստվում եք վտարել թաթարներին:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ես կարծում եմ, սըր, որ մի զգալի ժամանակահատվածում զինված ուժերն անհրաժեշտ է պահել Նախիջևանում:

Սենատոր ՆՅՈՒ. Որքա՞ն զինված ուժեր:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Բրիտանացիներն անմիջապես այդ միջոցառումից հետո, որի մասին ես խոսեցի, զորքերի մեկ

գումարտակ էին ուղարկել այնտեղ:

Նրանք ընդհանրապես այնտեղ զորքեր չէին ունեցել մինչև այդ, և գեներալ Միլնը, ով նրանց գլխավոր հրամանատարն էր, մի գումարտակ զորք՝ շուրջ 1000 մարդ, ուղարկել էր պահպանելու այդ շրջանի կարգուկանոնը: Ես հասկանում եմ, որ այն պահից երբ բրիտանացիներն իրենց զորքերը հանեն Նախիջևանից, արդյունքում կբռնկվեն կոտորածներ:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Այո: Կոտորածները կվերսկսվեի՞ն այն պահին, երբ զորքերը դուրս հանվեն:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Դա ճիշտ է, համենայն դեպս, դա ճիշտ էր մինչ օրս: Կարծում էականորեն նույն վիճակն է, ինչ Նախիջևանում: Այնտեղ գերակշռող բնակչությունը թաթարներ են: Կարսի գավառում կա 230 000 թաթար, ըստ վերջերս կատարված հաշվարկների:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Որտե՞ղ է, ասացիք, տեղակայված հայկական բանակը:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Այն հիմնականում տեղակայված է Հայաստանում: Նրանք որոշ զորքեր ունեն Էրիվանում, մի հատվածն Ալեքսանդրապոլում է, իսկ մյուսներն այլ տեղերում:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ես ոչինչ չեմ հասկանում ռազմական գործից, բայց ես ցանկանում եմ հասկանալ արդյո՞ք կիրառելի է, ինչպես դուք ասացիք, 7.000-ից մինչև 30.000-անոց հայկական բանակի մեկ կամ երկու գնդի տեղափոխումը Նախիջևան և Կարս: Դրա հնարավորությունը կա՞:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Այդպես չեմ կարծում, սենատոր: Դա պարզապես կարագացնի արյունահեղությունը: Ես չեմ կարծում, որ հայկական բանակն ի զորու է կանգնել թաթարների դեմ: Թաթարները կուշտ են, նրանք կուշտ են եղել երկար ժամանակ, բացի այդ նրանք լավ զինված են: Այժմ ես կպատմեմ ևս մեկ դեպք և դուք ինքներդ կկարողանաք հանգել ձեր եզրակացությանը:

Մենք Ալեքսանդրապոլում կոնֆերանս ունեինք, որին ներկա էր Հայաստանի Հանրապետության նախագահը —

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Նախքան դրան անցնելը, թույլ տվեք ձեզ հարցնել, եթե մենք այնտեղ զորք ուղարկենք, մենք դրանք չե՞նք ուղարկելու Միջերկրականից Ալեքսանդրետի և Աբանայի ճանապարհով:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ո՛չ, սրբ:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Մենք ինչպե՞ս պետք է հասցնենք նրանց այնտեղ:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Բաթումի և Թիֆլիսի վրայով:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Կոստանդնուպոլսի նեղուցով և Սև ծովի արևելյան ափով:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Այո, սրբ: Դա այս պահին միակ գործնական ձևն է երկիր մտնելու: Փոքր Ասիայով երկաթգիծ չկա: Նրանք պետք է քայլերթով անցնեն Փոքր Ասիայի տարածքներով և դա արդյունավետ չի լինի:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Ես քարտեզի վրա երկաթգիծ եմ նկատել դեպի Բաքու:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Այո, սրբ:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Բայց, ըստ երևույթին, այստեղ չկա երկաթուղի Բաթումից, ո՛չ արևելք, ո՛չ էլ հարավ:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Օհ՛, այո:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Դա քարտեզի վրա ցուցադրված չէ:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Այս քարտեզն ավելի լավ ցույց կտա ձեզ երկաթուղին, քան ձեր ունեցածը [ցույց է տալիս մեկ ուրիշ քարտեզ]: Ահա երկաթուղին: Այն անցնում է այստեղով, վերցրեք այս քարտեզն ու հետևեք դրան [ցույց է տալիս]:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Դա հյուսիս է [ցույց է տալիս]:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Այո: Դա անցնում է այդ տեղով լեռների պատճառով: Այն չի կարող ուղիղ անցնել: Այստեղից սկսեք,

այստեղ այն բարձրանում է, և սա միակ առափնյա գիծն է: Այս այն գնում է արևելք դեպի Թիֆլիս: Թիֆլիսից մի ճյուղը շարունակվում է արևելքով դեպի Բաքու: Մյուս ճյուղը գնում է հարավ Ալեքսանդրապոլ: Այստեղից էլ մի ճյուղը գնում է արևմուտք՝ Ալեքսանդրապոլից դեպի Կարս:

Մեկ այլ ճյուղ գնում է Ալեքսանդրապոլից ավելի հարավ դեպի Էրիվան, այստեղ անընդմեջ շրջանցելով [ցույց տալով], քանի որ այդտեղ շուրջ բոլորը բարձր լեռներ են՝ ամբողջ ճանապարհը դեպի Էրիվան և ավելի հարավ դեպի Նախիջևան: Այժմ դա միակ ճանապարհն է այդ երթուղով երկիր ինչ-որ բան հասցնելու համար՝ Բաթում, Թիֆլիս, Ալեքսանդրապոլ, ապա Կարս՝ մեկ ուղղությամբ և հետո դեպի հարավ՝ Էրիվան և Նախիջևան:

Սենատոր ՀԱՐՆԻՆԳ. Այս երկաթուղիները լավ վիճակում են:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ոչ, դրանք վատթարագույն վիճակում են, մասնավորապես շարժակազմը: Չկա նոր շարժակազմ, իսկ դրանք մաշվել են պատերազմի հինգ տարիների ընթացքում:

Սենատոր ՀԱՐՆԻՆԳ. Վիճակը բնորոշ չէ, իհարկե, Հայաստանին:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ոչ, դա բնորոշ չէ Հայաստանին:

Ինչպես ես ասում էի, Կարս գավառում հիմնականում նույն վիճակն է, ինչ Նախիջևանում, և նրանք պետք է հսկվեն այնտեղ ակնկալվելիք կոտորածների պայմաններում, եթե դրանք արդեն չեն իրականացվել:

Սենատոր ՆՅՈՒ. Ի՞նչ է նշանակում «բուրուն» բառը, ես այն տեսնում եմ ամբողջ ափի երկայնքով:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Դրանք թուրքերեն բառեր են քարտեզի վրա:

Պրն ՍՎԱԶԼԻ. Բուրուն նշանակում է հրվանդան, սարավանդ:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Սրանք բրիտանական քարտեզներ են թուրքերեն բառերով:

Սենատոր ՀԱՐՆԻՆԳ. Այժմ, կապիտան, մեր ժամանակը շատ արագ է սահում: Որո՞նք են մեր գործնական անելիքները:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Գործնական քայլերն են. հսկել հայ ժողովրդի հետ հաղորդակցության միջոցները՝ սա առաջին բանն է, պաշտպանել հայ ժողովրդին Հայաստանի նշված հատվածում կոտորածներից՝ սա երկրորդն է: Երկուսն էլ պահանջում են արևմտյան զորքեր: Իմ կարծիքով, երկուսն էլ կարելի է արդյունավետորեն իրականացնել ավելի քիչ զորքով, քան ամերիկյան մեկ դիվիզիայի միջոցով՝ հավանաբար շուրջ 20 000 մարդուց բաղկացած: Ես ասում եմ 20 000, որովհետև դա այն զորքերի թիվն է, որ բրիտանացիներն ունեն ամբողջ տարածաշրջանում, շատ ավելի ընդարձակ տարածք, քան ես նկարագրեցի: Նրանք գնացել են ուղիղ Բաքու, և մենք ես, հավանաբար, ստիպված կլինենք գնալ հենց Բաքու՝ ապահովելու վառելիքի մատակարարումը երկաթգիծը գործարկելու համար:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Եվ ամբողջ երկաթգիծը պաշտպանելու համար նույնպե՞ս:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Այո՛, սրբ: Բրիտանացիներն ունեն շուրջ 20.000 զորք, որի կեսից ավելին հնդիկներ են՝ փանջաբցիներ⁷⁰, որոնք կովող զորքեր չեն: Գուրկիերը⁷¹ հնդկական կովող զորքերն են, իսկ փանջաբցիներին նրանք օգտագործում են հաղորդակցության գծով, հսկողություն կատարելու համար և այլև: Նրանք ունեն ավելի քան 10 000 հնդիկ փանջաբցի, որոնք ներառվում են ամբողջ տարածաշրջանում եղած 20 000-անոց

⁷⁰ Փանջաբցիների (the Punjabis) մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

⁷¹ Գուրկիերի (the Gurkas) մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

ամբողջ գործում:

Սենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Նկատի ունեք բրիտանացիները:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Այո, բրիտանացիները, նրանք պաշտպանում են երկաթուղու հատվածը, և կոտորածներ չեն եղել:

Սենատոր ՆՅՈՒ. Փանջաբին կհսկի, մինչև ստիպված լինի կրակել:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Այդպես է:

Սենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Դուք այնտեղ բախվել էք մանդատի վերաբերյալ որևէ քննարկման:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Այո:

Պրն ՄԱԼՔՈՄ. Ի՞նչ հարցի շուրջ:

Սենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Ես հարցրեցի նրան, թե արդյո՞ք նա երբևէ լսել է Հայաստանի հովանավորության հարցի հանրային քննարկման մասին:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Կասկած չկա, որ բոլոր հայերը ցանկանում են, որ Միացյալ Նահանգներն ստանան ինսամակալությունը: Մաճիշտ է, սակայն, ամբողջ արևելյան բնակչության համար: Ես հանդիպեցի նույն բանին Կոստանդնուպոլսում: Հայերն անշուշտ տեսնում են Միացյալ Նահանգներին որպես իրենց պաշտպանի: Ինչ օգնություն էլ, որ նրանք ստացել են այսքան ժամանակ Միացյալ Նահանգներից՝ եղել է բրիտանացիների հետ շատ անհրաժեշտ ու արդյունավետ համագործակցությամբ: Թույլ տվեք դա պարզաբանել: Մենք չէինք կարող փրկել անգամ մեկ հայի կյանք, եթե այս տարածքում չլիներ բրիտանացիների սրտացավ, հավատարիմ և մեծահոգի համագործակցությունը: Նրանք մեզ համար հնարավոր դարձրին ալյուրի մատակարարումը: Նրանք տրամադրեցին մեզ գնացքներ, պաշտպանեցին մեզ և այսպես շարունակ:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Մենք ապրանքներ ենք տրամա-

դրում, իսկ նրանք բա՞ց էին պահում ուղին:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Նրանք բաց էին պահել ճանապարհը: Դա շատ կարևոր էր:

Սենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Դուք ի՞նչ գիտեք այն մասին, որ բրիտանացիների դուրս բերումն արագացվել է, որպեսզի ստիպեն մեզ անցնել գործողությունների:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ես ոչինչ չգիտեմ դրա մասին, սենատոր: Ես պետք է ասեմ, որ դա փաստ չէ, եթե իմ կարծիքն եք ուզում:

Սենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Իհարկե, դա ամենն է, ինչ դուք կարող եք ասել:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Դա ես ասում եմ այն պատճառով, որ բավական ուշադիր դիտարկել եմ այնտեղ տիրող բրիտանական սպիտակ գորգերի վիճակն ու գիտակցված վերաբերմունքը և տրամադրությունները: Ես մանրամասնորեն զրուցել եմ իրավիճակի մասին ու խորհրդակցել բազմաթիվ բրիտանացի բարձրաստիճան սպաների, նրանց բոլոր գլխավոր հրամանատարների հետ, և հանդիպել եմ նաև բազմաթիվ ցածրաստիճան զինվորականների և այլ մարդկանց հետ: Այդ գորքերը շատ հոգնած էին: Նրանք ցանկանում էին տուն գնալ: Այնտեղ մնալը հյուծում էր նրանց: Նրանցից շատերը կռվել էին Միջագետքում շուրջ չորս տարի և չէին եղել իրենց տանը: Նրանք չէին տեսել իրենց տները չորս տարի: Դրանք նման չէին արևմտյան ճակատի գորքերին, որոնք մեկնում էին Անգլիա վեց ամիսը մեկ անգամ: Նրանք անապստում և ամայության մեջ են եղել այս ամբողջ ժամանակ, նրանք տուն գնալ էին ցանկանում: Պատերազմն ավարտվել էր: Բրիտանացի բարձրաստիճան զինվորականներից մեծ ջանք էր պահանջվում պահելու համար այդ գորքերն այնտեղ և խուսափել անկարգություններից: Ես կարծում եմ՝ սա է բրիտանացիների հեռանալու իրական պատճառը, քանի որ նրանք այլևս չեն կարողանում իրենց

գորքերը պահել այնտեղ: Նրանք չեն ցանկանում մնալ:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Դա է պատճառը, որ ամերիկյան մեկ կամ երկու ընկերություն Մալիտակ ծովի երկայնքով շատ մոտ էին ապստամբության:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ես կարծում եմ դա բավարար պատճառ է:

Ավարտելուց առաջ ցանկանում եմ մի բան ասել հաղորդակցման գծի պահպանման վերաբերյալ, սենատորներ: Հաղորդակցման այդ գիծն անցնում է Վրաստանի տարածքով: Այժմ, իմ կարծիքով, հայերը նույնքան վտանգված են վրացիների, որքան թաթարների կողմից: Երկու ազգերն ասում են միմյանց այնպիսի ատելությամբ, որն այստեղ ընդհանրապես չի եղել: Դուք ոչ մի պատկերացում չունեք այն ատելության մասին, որ կա աշխարհի այդ մասում: Դա ոչ միայն ազգային ատելություն է, այլև անձնական՝ այս և այն ազգի յուրաքանչյուր անհատի միջև:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Դա ժառանգված ազգային և կրոնական ատելություն է:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Այո, սը ր, և հին քները վերականգնվում են: Եվ եթե այնտեղ չլինեն երկաթուղին և այդ երկաթուղով Բաթումից Ալեքսանդրապոլ ուղարկվող սնունդը պահպանող գորքեր, այդ սնունդը, որ մենք ուղարկում ենք այնտեղ հայերի կյանքը փրկելու համար, երբեք տեղ չի հասնի: Ես իրոք կարծում եմ, որ դա շատ ավելի կարևոր է, քան կոտորածները կանխարգելելը, թեպետ դա ևս բավականաչափ կարևոր է: Բայց դա շատ ավելի պարզ խնդիր է, քան կոտորածներ կանխարգելելը: Օրինակ, Բաթումում ամերիկյան գորքի մի գումարտակի ու տեղտեղ կիսակայարաններում մեկական դասակների և Թիֆլիսում հավանաբար մի քանի գումարտակների զուտ ներկայությունը կերաշխավորի այդ երկաթուղու աշխատանքը և խնդրները կշրջանցվեն:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Դուք բնիկ ամերիկացի՞ եք:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ո՛չ:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Ո՞րն է ձեր ազգությունը:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ես ծնվել եմ Ռուսաստանում:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Այսինքն, դուք ոտ՞ու եք:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Այո՛, սը ր:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Ռուսաստանի ո՞ր հատվածից:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ես ծնվել եմ Գրոդնոյի շրջանում: Ինձ բերել են այստեղ, երբ ես երեխա էի:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Ես պարզապես հարցրի, քանի որ ձեր անունը և մնացած ամեն ինչը մատնանշում էին օտար ծագում:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ես հայ չեմ:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Ո՛չ:

Մենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Դուք ցանկանո՞ւմ եք կապիտանին որևէ այլ հարց տալ:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ո՛չ:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Ո՛չ:

Մենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Սա շատ հետաքրքիր է, բայց մենք պետք է շտապենք մեր սահմանափակ ժամանակի պատճառով: Ունե՞ք առաջարկելու որևէ այլ բան, կապիտա՛ն:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Ոչ, սը ր:

Մենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Մենք շատ պարտական ենք ձեզ՝ ձեր վկայության համար:

ԳԵՆԵՐԱԼ ԱՐՄԵՆ ԹՈՐԳՈՄԻՉ՝ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ի՞նչ առնչությամբ եք դուք հանդես գալիս, գեներալ:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՄ. Ես պետք է խոսեմ թարգմանչի միջոցով, քանի որ ես բավարար լավ չեմ խոսում անգլերեն ուղղակիորեն վկայելու համար:

Պրն ՍՎԱԶԼԻ. Նրա անգլերենն այնքան էլ բավարար չէ: Նա ազատ խոսում է ֆրանսերեն, քանի որ դաստիարակվել է Ֆրանսիայում: Եթե դուք ցանկանաք, որ ես թարգմանեմ նրա ֆրանսերենն անգլերենի, ես ուրախ կլինեմ:

(Այս պահից սկսած պրն Սվազլին բանավոր թարգմանում է վկայի՝ ֆրանսերենով տրված պատասխաններն անգլերեն):

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ո՞րն է ձեր քաղաքացիությունը և զինվորական աստիճանը:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՄ. Ես ծնվել եմ Կեսարիայում՝ Կապադովկիայում: Կեսարիան համարվում է մասն այն տարածքի, որը կոչվում է ավելի փոքր Հայաստան⁷³:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Փոքր Հայք⁷⁴:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՄ. Փոքր Հայք: Ես հայ ազգի ներկայացուցիչն եմ, ծնված՝ որպես հայ և կայացած որպես հայ:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Նրա՝ վկայություն տալը պահանջում է, որ հանձնաժողովը խախտի կարգը, այնպես չէ: Ըստ կարգի՝ ոչ ոք, բացի Միացյալ Նահանգների քաղաքացիներից, չի կարող վկայություն տալ հանձնաժողովի առաջ: Ես գտնում եմ,

որ մենք պետք է խախտենք կարգը և լսենք նրան:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Այո:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Մենք ենթադրում ենք դուրս գալ այստեղ ծավալվող գործընթացից: Արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ընդհանուր կանոնն է չլսել նրանց, ով Միացյալ Նահանգների քաղաքացի չէ:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ո՛չ, դա կանոն չէ, բայց մենք՝ շատ հազվադեպ շեղվել ենք այդ գաղափարից: Ես միջնորդում եմ, որ մենք ընդունենք նրա վկայությունը:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Դուք ամերիկյան քաղաքացի եք, պրն Սվազլի:

Պրն ՍՎԱԶԼԻ. Այո՛, սը՛ր:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Մենք կարող ենք խույս տալ դրանից՝ թույլ տալով պրն Սվազլիին հաստատել այն, ինչ գեներալ Թորգոմն է ասում:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Հաշվի առնելով մեր կողմից այս ուսումնասիրության շրջանակի ընդլայնումը, կարծում եմ՝ կարող ենք խախտել կարգը:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Կարծում եմ՝ կարող ենք այդպես անել:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Մենք կխախտենք կարգը, եթե ոչ մի աուարկություն չկա, և թույլ կտանք գեներալին շարունակել պատմել մեզ այն, ինչ նա ունի ասելու:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՄ. Երբ 12 տարեկան էի, Կիլիկիայում սպանվեց հայրս, և մենք մեկնեցինք Բուլղարիա: Այդ ժամանակ բուլղարացիները համակրում էին հայերին, քանի որ իրենք ևս կոստորածների էին ենթարկվել թուրքերի կողմից: Իմ պատանեկության շրջանում ես տարրական կրթություն ստացա Շվեյցարիայում և Ֆրանսիայում: Այնուհետև՝ լինելով Բուլղարիայի քաղաքացի այդ ժամանակ, ես գնացի Բուլղարիա՝ անցնելու զինվորական ծառայության: 1903 թ. Բուլղարիայում ես

⁷² Բնագրում՝ Gen. Archayne Torcom: Նրա մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

⁷³ Բնագրում՝ Smaller Armenia:

⁷⁴ Բնագրում՝ Little Armenia:

ավարտեցի ռազմական դպրոց՝ որպես կրտսեր լեյտենանտ:

1907 թ. ես Բուլղարիայի կառավարության կողմից ուղարկվեցի Ֆրանսիա՝ Սուրբ-Սիրի⁷⁵ ռազմական դպրոցում դասընթաց անցնելու համար: Այնուհետև ես ծառայեցի շվեյցարական բանակում, դասընթաց անցա շվեյցարական բանակում՝ հեծելազորում, լեռնային հրետանիում և հետևակազորում: Իմ ծառայությունը Շվեյցարիայում նպատակ ուներ ծանոթանալու լեռնային իրադրություններին և դրանց հաղթահարման եղանակներին, քանի որ մենք Բալկաններում այն ժամանակ պատրաստվում էինք թուրքերի դեմ պատերազմի՝ Մակեդոնիան փրկելու նպատակով:

1912 թ. հոկտեմբերին պատերազմ հայտարարվեց Թուրքիայի և Բալկանյան երկրների միջև՝ ներառյալ Հունաստանը, Սերբիան և Բուլղարիան: Ես բուլղարական բանակի կազմում մասնակցեցի թուրքերի դեմ առաջին արշավանքին: Ես վիրավորվեցի երեք անգամ և արժանացա երկու բուլղարական շքանշանների՝ ներառյալ բարձրագույնը:

Սերբ-բուլղարական պատերազմի նախօրեին ես խորհուրդ էի տալիս բուլղարացիներին դուրս չգալ սերբերի դեմ, քանի որ ես կողմ էի բալկանյան բոլոր քրիստոնյա երկրների համախմբմանը և կոնֆեդերացիա կազմելուն, ինչի կապակցությամբ ժամանակին զիրք եմ գրել ֆրանսերեն լեզվով: Այդ գրքի մեկ օրինակ ես տվել եմ պրն Սվազլիին կարդալու:

1914 թ. ես արեցի հնարավորը՝ հետ պահելու բուլղարացիներին կենտրոնական երկրներին միանալուց: Անտանտի դաշնակիցների դեմ, բայց քաղաքական պատճառներով, որոնք այստեղ ներկայացնելու կարիքը չկա, քանզի դա շատ ժամանակ կխլի հանձնաժողովից, բուլղարացիները չհետևեցին իմ խորհրդին: Այդ ժամանակ ես պաշտոնաթող եղա

⁷⁵ Սուրբ-Սիր (բնագրում՝ St. Cyr)՝ տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

բուլղարական բանակից, իսկ այնուհետև՝ միանալով բուլղարացի զենեռալ Դեմետրիեֆֆին⁷⁶, լքեցի Բուլղարիան և միացա ռուսական ստորաբաժանումներին ու կովեցի Կենտրոնական երկրների դեմ զենեռալ Բրուսիլովի հրամանատարության ներքո:

1914 թ. օգոստոսին ես վիրավորվեցի Գալիցիայում:

1915 թ., երբ սկսվեց բուլղարական պատերազմը⁷⁷, ես ետ ուղարկեցի իմ բոլոր բուլղարական շքանշանները Ֆերդինանդ թագավորին և եռանդուն կերպով բողոքեցի նրանց գործողությունների դեմ և իմ բողոքը հրատարակվեց եվրոպական թերթերի սյունակներում:

1915 թ. և 1916 թ. ռուսական բանակի շարքում, մասնակցելով դաժան մարտերի, ես վիրավորվեցի երկրորդ և երրորդ անգամ՝ Գալիցիայում և Կարպատյան լեռներում: Ես ծառայեցի ռուսական բանակում մինչև 1917 թ. և ստացա ռուսական շքանշան:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Այժմ, ներկայացրեք մեզ հայկական իրադրության վերաբերյալ ձեր տեսակետը:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՍ. 1917 թ. ես գնացի Հայաստան ռազմական ուժ ձևավորելու նպատակով, սակայն ռուսական բոլշևիզմի ստեղծած իրավիճակի պատճառով մեզ համար դժվար էր մեր ծրագիրն իրագործել: Մենք չունեինք փող, չունեինք զինանոց, չունեինք սարքավորումներ, և ոչ մի դաշնակից երկիր չհասավ հանուն օգնության, քանզի մենք բոլոր կողմերից շրջապատված էինք թաթարներով և քրդերով, թուրքերով և վրացիներով: Այս նպատակով ես կհանձնեմ Մենատին գեկուցում, որը ես ներկայացրել եմ բրիտանական կառավարությանը 1919 թ.

⁷⁶ Բնագրում՝ Gen. Demetrief: Խոսքը Ռադկո Դիմիտրիևի մասին է: Տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

⁷⁷ Գնեռալ Թորգոմը նկատի է ունեցել 1915 թ. հոկտեմբերի 14-ին Բուլղարիայի կողմից Առաջին աշխարհամարտի մեջ մտնելն: Ընդեմ Սերբիայի՝ որպես Գերմանական դաշինքի անդամ:

հունվարին [հանձնեում է տպագիր փաստաթուղթը...]»⁷⁸:

Մենաստոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Սա տպագրված է ֆրանսերեն և վերնագրված է «Հայկական գրառումներ և փաստաթղթեր՝ ուղարկված գեներալ Թորգոմի՝ հայերի առաջնորդի»⁷⁹ կոդից: Նույն գրառումները և փաստաթղթերն ուղարկվել են գեներալ Թորգոմի կոդից Միացյալ Նահանգների, Ֆրանսիայի և Իտալիայի դեսպաններին՝ համապատասխանաբար իրենց կառավարությունների արտաքին գործերի նախարարներին փոխանցելու նպատակով:

Հանձնաժողովը կցանկանա՝ սույնի անգլերեն թարգմանությունը մտցնել արձանագրության մեջ:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՄ. Խնդրում եմ, պրն նախագահ, թույլ տալ ինձ ներկայացնել անգլերենը: Ես պատրաստել եմ նաև թարգմանությունը:

Մենաստոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Այդ փաստաթուղթն այստեղ է:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՄ. Այո:

Մենաստոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Դա կարող է ընդգրկվել արձանագրության մեջ:

(Քննարկվող փաստաթուղթը չի ներկայացվել՝ արձանագրության մեջ ներառվելու համար)⁸⁰:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՄ. Հաշվի առնելով այն փաստը, որ մենք բոլոր կողմերից շրջապատված էինք տարբեր թշնամիներով, ում ես հիշատակեցի, և որ Ռուսաստանը լքել էր ռազմաճակատը, հայերին տրված պատասխանը սարսափելի էր: Ռիգայից մինչև Սև ծով հայերը տվել էին գրեթե 80 000 մարդ ռուսական բանակին, բայց բոլշևիզմը խանգարեց մեզ այդ գործարարները Հայաստան

տանել, քանի որ տարածությունը շատ հսկայական էր, անհրաժեշտ էին գումար և փոխադրամիջոցներ: Հետևաբար դա աղետ էր:

Ես խնդրեցի Թիֆլիսից ուղարկել ֆրանսիական և անգլիական փրկարար զորքեր, բայց և՛ ֆրանսիացիները, և՛ անգլիացիները բազմաթիվ անելիքներ ունեին ռուսական ճակատում և նրանք չէին կարող մեզ որևէ համալրում ուղարկել: Քաեի որ ոչ մի երկիր չէր գալիս մեզ օգնության, 1918 թ. հունվարին մենք ընդունեցինք, որ այդ ժամանակ մեր թերևս միակ դաշնակիցը ձյունն էր, որը ծածկում էր Հայկական բարձրավանդակը:

*թույլ տալ ինձ մի փոքր գրասենյակ ունենալ և մի մարդ, ով կարող է թարգմանել իմ նախագիծը, մենք կարող ենք կազմավորել այստեղ մեկ դիվիզիա՝ կազմված երեք գնդից*⁸¹:

Այս պայմաններում էր, որ մենք միացանք՝ հավաքվեցինք Էրզրումում, այնքան, որքան կայինք՝ բոլոր հայերով և առկա ամբողջ զորքով ու հռչակեցինք Հայաստանի անկախությունը: Մենք դա արեցինք՝ չնայած այն փաստին, որ գտնվում էինք նման անբարենպաստ վիճակում, մենք ստիպված էինք դա անել հանուն վերջինիս բարոյական ազդեցության: Մենք պետք է դա անեինք ապագա սերունդների համար և հանուն պատմության, և մենք արեցինք դա՝ զենքը ձեռքներիս: Մենք արեցինք դա, քանի որ չնայած խիստ զիջում էինք թշնամուն, մենք չէինք ցանկանում որևէ

⁸¹ Փոքրատառով սկսվող մեկ նախադասությունից բաղկացած սույն պարբերությունը, որը բնագրում (էջ 57) տեղ է գտել գեներալ Թորգոմի վկայության հենց այդ հատվածում, շեղատառով ներկայացվել է մեր կողմից՝ ընդգծելու նպատակով, քանի որ նշված նախադասությունն ամենևին տեղին չէ՝ համատեքստից դուրս է: Կարծում ենք, որ վերջինիս ճիշտ տեղում ընդգրկված չլինելը տեխնիկական սղագրական վրիպում է (հավանաբար, արձանագրությունների սղագրության մաքրագրման ընթացքում թույլ տրված):

⁷⁸ Ուղղանկյուն փակագծերը համաձայն բնագրի:

⁷⁹ Բնագրում՝ chief of the Armenian men:

⁸⁰ Փակագծերում տեղ գտած տեղեկությունը ներկայացված բնագրի տեքստում:

հարաբերություն ունենալ այդ թշնամու հետ, քանի որ գիտեինք, որ այստեղ՝ Ամերիկայում, մենք մի օր կգտնենք ընկերներ, ովքեր կհասկանան, որ այդ անկախությունը գնահատված էր ըստ արժանվույն:

Ամենը, ինչ էս ցանկանում էի ասել այժմ, այն է, որ հայերն արել են այն ամենը, ինչն ի վիճակի էին՝ կովել խիստ քաջաբար՝ հաշվի առնելով ամբողջ միջավայրը:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Թույլ տվեք մի առաջարկ անել: Մենք դեռևս գրեթե 12 րոպե ունենք այս առավոտ: Մա շատ, խիստ հետաքրքիր է ինձ համար և էս կցանկանայի, որ մեր տրամադրության տակ եղած ժամանակում, գեներալը հանձնաժողովին պատմեր, թե իր կարծիքով ի՞նչ է այժմ անհրաժեշտ անել Հայաստանում:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Այո, այս կապակցությամբ: Ձեր գաղափարներն այդ թեմայի վերաբերյալ շարադրված են այստեղ՝ այս տպագրված փաստաթղթի այս էջում՝ տպագրված ֆրանսերեն, հասցեագրված «Նորին Գերագնացությանը»:

(Մենատոր Ուիլյամսը կարդաց փաստաթղթի քննարկվող հատվածը ֆրանսերեն):

Սա այն է, ինչ դուք նկատի ունեք, այնպես չէ՞:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՍ. Այո՛, ամեն ինչ ճիշտ է:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Դրա անգլերեն տարբերակն այստեղ է:

Պրն ԹՈՒԼԻՆ. Այնտեղ թարգմանված չէ, ո՛չ, բայց գեներալն արդեն թարգմանել է տվել դա, որը նա ունի:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՍ. Ես միայն ձեր թույլտվության կարիքն ունեմ այն ներկայացնելու համար:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք կարող եք հանձնել այս փաստաթղթերի անգլերեն թարգմանությունը սղագրողին և դրանք արձանագրության մաս դարձնել:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Այստեղ մի բան կա, որի վրա ցանկանում եմ ուշադրություն հրավիրել: Այստեղ՝ ութերորդ հոդվածում նշվում է, և էս կկարդամ դա ֆրանսերեն, որ.

(սենատոր Ուիլյամսը կարդաց քննարկվող հատվածը ֆրանսերեն):

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Դա Հայաստանի կողմից՝ թուրքական պարտքի իր համամասնական մասն ընդունելու խոստում է ընդգրկում:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՍ. Այո, երբ մենք ունենանք մեր անկախությունն ամբողջությամբ:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Որպես անկախության առաջարկության հիմնական մաս՝ նա (Հայաստանը – Ա. Ղ.) ցանկանում է ունենալ իր բաժինը՝ որքան որ փոխհատուցման հանձնաժողովը կվճռի՝ որպես իրեն պատկանող, և նա ցանկանում է վճարել թուրքական պարտքի իր մասը: Ես գտնում եմ, դա իրապես կարևոր է:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՍ. Եթե թույլ տաք, էս այժմ կպատասխանեմ ձեր հարցին, իսկ ինչ վերաբերում է այս մյուս հարցերին, կարող եմ դրանք թողնել հաջորդ հանդիպմանը:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Դուք պարզապես կարող եք ներկայացնել այն գրավոր:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ձեռնարկված միջոցը վերաբերվում է Միացյալ Նահանգներում Հայաստանից եկած հայերից կազմված բանակի կազմավորմանը:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՍ. Ամեն ինչ ճիշտ է:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ես ցանկանում եմ անդրադառնալ այդ նախաձեռնության հնարավորություններին:

⁸² Ամերիկան չի կարող ուղարկել իր զորքերը միանգամից:

⁸² Մեր կարծիքով (հավանաբար տպագրական վրիպում է) բնագրում բաց է թողնված այս պարբերության սկիզբը «ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՍ» բառերը: Այն է՝

Հետևաբար նա պետք է անի պահանջվող ամեն բան բրիտանացիներին համոզելու համար՝ թողնել իրենց զորքերն այնտեղ, և ավելացնել նրանց թիվը, մինչև մենք կկարողանանք կազմավորել այս զորամասերը, ինչի վերաբերյալ ես պատրաստվում եմ հանձնաժողովին ներկայացնել իմ նախագիծը: Դա առաջին հարցն է, թե ի՞նչ պետք է արվի անհապաղ:

Այս առումով՝ կորցնելու ոչ մի օր չկա: Մենք կխոսենք քաղաքական պայմանների վերաբերյալ ավելի ուշ, իսկ այս մասին՝ անհրաժեշտ է փրկել երկիրն առանց երկար քննարկումների՝ գործելով, և ես վստահ եմ, որ այս երկրում, ուր այդպես լավ քննարկվում են և ընդունվում հզոր օրենքներ, այս անվեհեր որոշումը կընդունվի: Ես վստահ եմ, որ Ամերիկյան դաս կտա Հին աշխարհին՝ գործողություններ ձեռնարկելով:

(Այս կետից սկսած մինչև իր վկայության ավարտը գեներալ Թորգոմը վկայություն տվեց անգլերենով՝ առանց թարգմանչի օգնության):

Հայաստանում ամբողջ բնակչությունը ներկա չէ, քանի որ մեր երկիրը մեր սեփական ձեռքերում չէ: Մենք Կովկասում և Բալկաններում ունենք 1 000 000 բնակչություն: Մենք այդ բնակչությունը կկենտրոնացնենք Հայաստանում:

Խնդիրը կլուծվի, եթե այնտեղ զորքի մեկ դիվիզիա ուղարկվի կամ այնպես արվի, որ անգլիացիները դադարեցնեն զորքի դուրս բերումը և պահեն բրիտանական դիվիզիան Հայաստանում, այնուհետև՝ անհապաղ կազմավորեն Միացյալ Նահանգներում, Կանադայում, Բալկաններում, Եգիպտոսում և

նշված և հաջորդող երեք պարբերությունները գեներալ Թորգոմի վկայության մասն են կազմում: Դա ակնհայտ է ոչ միայն շարադրանքի համատեքստից, այլև այն հանգամանքից, որ երկրորդ պարբերությունից հետո բնագրում առկա է փակագծերում տրված հետևյալ մեջբերումը. «Այս կետից սկսած մինչև իր վկայության ավարտը գեներալ Թորգոմը վկայություն տվեց անգլերենով՝ առանց թարգմանչի օգնության»:

այլ վայրերում գտնվող հայերին և տանեն այնտեղ: Կապիտան Թուլինը փաստեց, որ նրանք ունեն շուրջ 10 000 մարդ, բայց միայն 6000-ը՝ կազմակերպված, քանի որ նրանք չունեն գումար, սնունդ և սարքավորումներ:

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Ես տեսնում եմ այս գրության մեջ, որը դուք ուղարկել եք դաշնակից տարբեր երկրների նախարարներին, որ դուք հայցել եք, որպեսզի ֆրանսիական, բրիտանական, ամերիկյան և այլ բանակներում ծառայող հայերին թույլ տրվի միավորվել հայկական զորամիավորումներում:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՄ. Այո, սը՛ր, դա մեր իրավունքն է, և ես վստահ եմ, որ եթե չլինեին Հին աշխարհի բանսարկությունները, պատերազմի ընթացքում մեր տված զոհերը ճանաչված կլինեին:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Միջազգետքում բրիտանացիների հետ ծառայող հայեր կայի՞ն:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՄ. Այո, սը՛ր, հազարավոր:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Իսկ Պաղեստինում բրիտանացիների հետ:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՄ. Հազարավոր:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Իսկ Ֆրանսիայում ամերիկյան զնդերում հայեր կայի՞ն:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՄ. Այո, սը՛ր, հազարավոր:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Դուք ցանկանում եք, որ արձանագրվի՞, եթե հնարավոր է, որ այդ տարբեր դրոշների ներքո ծառայող բազմազան հայ զինվորները կարողանան միավորվել մեկ հայկական կորպուսի մեջ՝ որպես հայկական բանակ:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՄ. Դա առաջին հերթին, բայց մենք չունենք գումար, մենք չենք կարող Փարիզում ստանալ 10 000 000 դոլլար մեր պրոպագանդայի համար: Դա է ամբողջը: Ես կարծում եմ այստեղ՝ Միացյալ Նահանգներում՝ ազատ Ամերիկայում, հնարավոր կլինի այս դժբախտ երկրին մի փոքր օգնություն

ցուցաբերել՝ այն առանց հապաղելու փրկելու համար:

Մենատոր ՈՒՒԼԹԱՄՍ. Դուք ցանկանում եք, որ մենք պարզենք ամերիկյան դրոշը և հայերին համախմբենք՝ նրա շուրջ:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՍ. Այդպես շատ լավ կլինի: Այժմ, երկրորդ հարցի վերաբերյալ, ես մի փոքր հայտարարություն ունեմ ձեզ համար: Ես խնդրում եմ ձեզ թույլ տալ ինձ՝ համագործակցել ձեր հանձնաժողովի հետ: *Ես այստեղ եմ համագործակցելու համար, եթե դուք ցանկանաք*⁸³

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՍ. Ինչ վերաբերում է առաջին և անհապաղ անելիքին, ես նույն կարծիքին եմ, ինչ կապիտան Թուլինը. այն է՝ առանց հետաձգելու բավարար գորքեր ուղարկել Հայաստան գիծը (երկաթուղին – Ա. Ղ.) պահելու համար, քանի որ առանց հաղորդակցման այս միջոցների պահպանման օգնությունը չի կարող հասնել հայերին: Եթե այն հայերը, ով այստեղ են... Մենք ունենք 120 000 հոգի Ամերիկայում, որոնցից գրեթե 40 000-ն ամուրի տղամարդիկ են՝ 20-45 տարեկան, և Կանադայում և այլ վայրերում իմ ճամփորդությունների ժամանակ ես տեսել եմ հայերի, բազմաթիվ հայերի, ովքեր պատրաստ են գնալ Հայաստան: Միակ խնդիրը կազմավորման հարցն է և գումարի հարցը:

Մենատոր ՈՒՒԼԹԱՄՍ. Ես ասում եմ ձեզ՝ ինչ անել: Դուք կարող եք գրավոր կատարել ձեր ցանկացած հայտարարությունը, և դուք, պրն Սվազլի թարգմանեք այն անգլերեն նրա համար,

որպեսզի նա հանձնի դա սղագրողին: Դա բավարար է, այնպես չէ՞, պրն նախագահ:

Մենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Այո:

Մենատոր ՆՅՈՒ. Այստեղ նաև գեներալի կողմից հանձնաժողովի իրազեկության համար արված գաղտնի գեկուցումն է: Ես առաջարկում եմ, որ այն հանձնաժողովի արձանագրության մաս դարձվի, բայց, այնուամենայնիվ, չհրապարակվի: Ես կարծում եմ, այն պետք է գաղտնի պահվի:

Եվ հետո, այստեղ նաև գաղտնի պայմանագրեր կան՝ կնքված Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև՝ Ասիական Թուրքիայում ազդեցության գոտիների վերաբերյալ, և ես կարծում եմ, որ կոմիտեն պետք է դրանք ունենա:

Մենատոր ՈՒՒԼԹԱՄՍ. Ես կարծում եմ, որ դա բացահայտվել է նախ Ռուսաստանի անկման, և երկրորդ, Ֆրանսիայի հրաժարականի միջոցով:

(Վերջին նշված փաստաթղթերը ներկայացվել են հանձնաժողովի գրագրին)⁸⁴:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՍ. Ես կավարտեմ մեկ բառով: Մենք կարող ենք գորքի մեկ դիմիզիա ստեղծել Միացյալ Նահանգներում, մեկ րրիզադ՝ Կանադայում: Երբ ես այստեղ էի, նրանք եկան ինձ մոտ և դիմեցին Հայաստան գնալու խնդրանքով: Նրանք զորացրված սպաներ էին: Այժմ մենք ունենք գրեթե երեք դիմիզիա Կովկասում, Բալկաններում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Միքիայում և Եգիպտոսում: Եթե մենք ունենանք չորս դիմիզիա՝ այդ մարդկանցից կազմված, մենք կկազմավորենք 80 000 մարդ և կկարողանանք գրավել բոլոր հայկական տարածքները, և կլինենք ազատ դաշնակից՝ ազատ փոքր երկիր, և մենք դրա համար պարտական կլինենք Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին, և դուք

⁸³ Մեր կողմից շեղատառով առանձնացրած այս նախադասությունը բնագրում չունի վերջակետ: Մեր կարծիքով՝ այն անավարտ է: Այստեղ, հավանաբար, որպես շարունակություն պետք է տեղ գտներ մեր կողմից արդեն ընդգծված, սույն աշխատության էջ 149-ում փոքրատառով սկսվող և տվյալ տեղում բովանդակությանը չհամապատասխանող հետևյալ պարբերությունը. *թույլ տալ ինձ մի փոքր գրասենյակ ունենալ և մի մարդ, ով կարող է թարգմանել իմ նախագիծը, մենք կարող ենք կազմավորել այստեղ մեկ դիմիզիա կազմված երեք գնդից:*

այլևս ոչինչ չէր լսի կոտորածների մասին: Այլևս չեն լինի քրդեր, վրացիներ, կոտորածներ: Երբ քրդերն իմանան, որ մենք դիվիզիա ունենք, նրանք կդառնան մեր բարեկամները, և թաթարները նույնպես: Մենք բարբարոս ազգ չենք: Մենք շատ վայրերում մեծ թվով թուրք բնակչություն ունենք, բայց եթե մենք ունենանք 10 000-ոց կամ 5000-ոց զորք, այլևս կոտորածներ չեն լինի: Մենք խնդրում ենք ամերիկյան պետությանը՝ հնարավորություն տալ մեզ սեփական զործերը վերահսկելու: Անհրաժեշտ է գումար և կազմակերպում:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Եվ զենք ու զինամթերք:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՍ. Այո:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ինչպես հասկանում եմ՝ բացի այդ բանակի կազմավորման թույլտվությունից այս երկրում, դուք ցանկանում եք, որ այն ֆինանսավորվի այստեղ:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՍ. Այո:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ո՞ւմ կողմից:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՍ. Ես կարծում եմ՝ պետությունը, ամերիկյան կառավարությունը, կազմավորելու համար մեզ բավարար չափով գումար կտա, ինչպես հարավսլավացիներին⁸⁵, ինչպես չեխերին⁸⁶: Ինչո՞ւ ոչ, նույնը՝ հայերի դեպքում: Եթե մենք զինագրավենք մեր տարածքները, մենք կարող ենք բավարար անվտանգություն երաշխավորել գումարի համար:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Սա հենց այն կետն է, ինչին ցանկանում եմ հասնել՝ արդյո՞ք դուք ձգտում եք, որ ամերիկյան կառավարությունը ֆինանսավորի ձեր ձեռնարկումը, թե՞ ցանկանում եք թույլտվություն ստանալ՝ դրա համար ֆինանսավորում գտնելու Հայաստանի բարեկամների շրջանում:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՍ. Իմ սիրելի՛ նախագահ, կա երկու

եղանակ: Թող ամերիկյան կառավարությունն անի դա և մենք կապահովենք այն ամենը, ինչի կարիքն ունենք այս բանակի կազմավորման համար, թերևս հարյուր միլիոն դոլլար կամ երկու հարյուր միլիոն դոլլար, և մենք հայկական տարածքում լիարժեք անվտանգություն կունենանք, կամ, եթե յուրաքանչյուր ամերիկացի, յուրաքանչյուր կապիտալիստ տրամադրի անհրաժեշտ գումարը: Բայց, ամեն դեպքում, ես կարծում եմ՝ Ամերիկայում ուղի կգտնվի:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Իհարկե, Հայաստանի Հանրապետությունը չի կարողանա թողարկել կամ բաց թողնել որևէ պարտատու, մինչև չձևավորվի և չճանաչվի աշխարհի կողմից: Ոչ մի կապիտալիստ ներդրում, չի անի նորաշայտ, չճանաչված երկրի պարտատուներում:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՍ. Առաջին գործը, որ պետք է արվի, բանակի կազմավորումն է:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Այո, դա ակնհայտ է: Այսպիսով, պրն նախագահ, այս ըմբռնմամբ, որ զենեքալը կկարողանա պատրաստել իր զեկուցումը ֆրանսերեն կամ հայերեն, որը կթարգմանվի անգլերեն և կհանձնվի սղագրողին ավելի ուշ, կարծում եմ՝ մենք կարող ենք ընդմիջել:

ԳԵՆ. ԹՈՐԳՈՍ. Ես այստեղ եմ, բայց ես չգիտեմ ձեր լեզուն, և իրողությունն այն է, որ ես ունեմ բոլոր փաստաթղթերը և կրերեմ, ինչն անհրաժեշտ է ձեզ համար: Ես հույս ունեմ դուք ինձ հնարավորություն կտաք աշխատելու ձեզ հետ՝ Հայաստանի համար: Ինձ պետք է մի փոքր զրասենյակ և երկու կամ երեք աշխատակից:

(12:10 կեսօրին ենթահանձնաժողովը ցրվեց մինչև 1919 թ. հոկտեմբերի 10-ը՝ ուրբաթ առավոտյան 10:30):

(Նշված զեկուցումը չի ներկայացվել զենեքալ Թորգոմի

⁸⁵ Բնագրում՝ Jugo-Slavs:

⁸⁶ Բնագրում՝ Czecho-Slavs:

կողմից)⁸⁷:

(Հայաստանի անկախության հռչակման մասին փաստաթղթի անգլերեն թարգմանությունը՝ ներկայացված գեներալ Թորգոմի կողմից արձանագրության համար, ամբողջությամբ տպագրվել է արձանագրության մեջ՝ ինչպես ներկայացված է ստորև)⁸⁸:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿԱԳԻ
ԿԱՐԻՆ (ԷՐԶՐՈՒՄ), 31 ՀՈՒՆՎԱՐԻ (13 ՓԵՏՐՎԱՐԻ), 1918 թ.,
ԶՈՐՔԻ, ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ
ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ⁸⁹**

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական ժողովրդական առասպելը, որն այնքան թանկ է մեր սրտերին, ներկայացնում է Բաբելոնյան աշտարակաշինության ժամանակաշրջանը՝ որպես մեր ազգի առաջացման և առաջին անկախության ժամանակաշրջան:

Հայկը, ում անունը մենք կրում ենք, չկամեցավ ենթարկվել գոռոզ Բելին և հեռացավ Բաբելոնից: Ու երբ այս բռնակալ

⁸⁷ Փակագծերում տեղ գտած տեղեկությունը բնագրի տեքստ է՝ մեր կողմից ներկայացված բացատրություն չէ:

⁸⁸ Փակագծերում տեղ գտած տեղեկությունը բնագրի տեքստի հատված է՝ մեր կողմից ներկայացված բացատրություն չէ:

⁸⁹ Ա. Թորգոմի և Հայաստանի անկախության էրզրումի հռչակագրի մասին տես՝ **Ղամբարյան Ա.**, Հայաստանի անկախության էրզրումի հռչակագիրը // «Պատմաբանասիրական հանդես», 2018, թիվ 3, էջ 258-263; **Ghambaryan A.**, The Erzurum Proclamation of Independence of Armenia (February, 1918) in the US Senate (October, 1919) // «Բանբեր հայագիտության», 2019, թիվ 1, էջ 5-17:

տիրակալը հետապնդեց «Նահապետին», Հայկը խիզախորեն նրան ընդառաջ գնաց և սպանեց նրան Վանա լճի մերձակայքում՝ Հայերի հովիտ (Հայոց Ձոր)⁹⁰ կոչվող շրջանում:

Այսպիսով, ազատության և արդարության գաղափարն է ուղղորդել մեր ժողովրդի ծագումը, և այս գաղափարը հարթանակեց:

Բայց պայքարի միջոցով էր, որ հին հայերը ձեռք բերեցին իրենց անկախությունը: Եվ կրկին պայքարի միջոցով է, որ ավելի քան քսան դարերի ընթացքում Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը, իսկ ավելի ուշ Կիլիկյան Հայաստանը, որն այնքան փառահեղ էջեր է պարգևել խաչակիրների պատմությանը, ինքնակազմակերպվել և զարգացել են:

Հայ ազգի գոյությունն ամփոփված է մեկ բառում՝ *Գոյամարտ*⁹¹: Մշտական չդադարող պայքար, հաճախ հաղթական, ավելի հաճախ անհավասար և վշտալի, քանի որ բոլոր թշնամիները Հայաստանի շուրջ բազմաթիվ են: Մակայն հաջողության փուլերի ընթացքում, ինչպես նաև ամենասարսափելի անհաջողությունների շրջաններում, երբ ամեն ինչ թվում է կորած, հավատը չի լքում հայերին, և հայերը չեն հրաժարվում պայքարից:

Այսպես է դարերի վայրկյանները ճեղքելով աշխարհի ամենահինագույն ազգերից մեկը վերապրել շատ այլ հզոր ազգերի, որոնք պայքարել էին նրա դեմ:

1375 թ. ապրիլի 16-ին Կիլիկիան՝ Հայկական տիրապետությունների զարդը և մեր անկախության ապաստանը, ընկավ թշնամու հարվածներից:

Ենթարկվելով կոպիտ ուժին, բայց երբեք չհնազանդվելով՝

⁹⁰ Փակագծերը՝ համապատասխան բնագրի (Haiotsz Tzor):

⁹¹ Շեղատառը տեքստում որպես ընդգծում մեր կողմից չէ՝ այն համապատասխանում է բնագրին:

հայ ժողովուրդը երբեք չպատվազրկեց իրեն:

Հպարտ իրենց բարոյական անկախությամբ և վստահ իրենց ապագայի հանդեպ՝ հայերը հինգուկես դարերի ընթացքում շարունակել են իրենց պայքարը հանուն ազատության:

Այս պայքարի վերջին փուլն ստիպեց ամբողջ աշխարհին ցնցվել սարսափից և հուզվել հիացմունքից:

Ոչ մի գրիչ, ոչ մի բառ չէր կարող նկարագրել հայերի սահմոկեցնող նահատակությունն այս վերջին քառասուն տարիների ընթացքում: Որպես անմեղ զոհ, հայ ժողովուրդը հառաչել և տառապել է կառավարման այդ ամենաբարբարոս ձևի թուրքական վարչակարգի տակ:

Մի հրեշավոր կառավարություն, որը ստանձնել էր պարբերական կոտորածների և զանգվածային տեղահանությունների միջոցով մեր ազգի ոչնչացումը:

Բոսֆորի ափերից մինչև Կովկասի սահմանագիծ և Սև ծովից մինչև Միջերկրական՝ հայ արյունը թափվել է հեղեղի պես:

Չորս տարի է, ինչ Գերմանիան հրահրեց համընդհանուր պատերազմ՝ աշխարհի գերիշխանությունը որոշելու համար, և ինչպես Բելգիան, Լեհաստանը, Սերբիան, Մոնտենեգրոն իրենց կամքից անկախ նետվել էին արյունալից ասպարեզ, նույն կերպ Հայաստանն արժանացավ դաժան վերաբերմունքի:

Մեր եղբայրներից և քույրերից հարյուր հազարավորները ստորաբար կոտորվել են, այլք դանդաղ մահ են գտել Սիրիայի և Միջագետքի անապատներում:

Հայաստան երկիրը՝ ժամանակին այնպես ծաղկուն, այժմ վերածվել է ավերակների և ավերածությունների երկրի:

Ինչպես ծաղկուն անտառ, որը վանդալները երազում էին հատել, հայ ազգն անխճոռեն ոչնչացվել է:

Այս ազգը տեսել է իր շուրջն ընկնող զավակների սարսափելի քանակը: Բայց անտառի կոճղերից նոր շիվեր են ծլել:

որոնք արդեն բարձրացրել են դեպի երկինք իրենց դալար ճյուղերը՝ լի կյանքով:

Հայ ազգը, չնայած իր կրած ամբողջ անարդարությանը, չնայած բոլոր կոտորածներին, բոլոր դավաճանություններին, կատարյալ լքվածությանը, չէր ցանկանում մահանալ:

Այդ ազգը կապրի:

Չնայած մեր սրտերը կծկվեցին Ռուսաստանի հսկայական ողբերգությունից, ինչը կաթվածահար արեց մեր ուժը, մենք՝ հայերս, այնուամենայնիվ, նետվեցինք առաջ, թեկուզ և քիչ բոլոր կողմերից, դեպի մեր հին հայրենիքը՝ պաշտպանելու մեր ժողովրդի խղճահար մնացորդները, այն ժողովրդի, որը չի հուսահատվի, և սպասել է հինգուկես դարերի ընթացքում տառապելով և արյան մեջ լողալով, իր վերջնական ազատագրման ժամին:

Այսօր այդ ժամը, ի վերջո, եկել է:

Հայ ժողովրդի անունից, բոլոր նահատակների անունից, ովքեր տառապել են մեր երկրում, արդարության, իրավունքի և ազատության ամենասուրբ սկզբունքների անունից ես՝ զնդապետ Թորգոմս, հայկական կորպուսի հրամանատարս և Կարինի (Երզրումի)⁹² կայագորի պետս, այսօր ձեր առաջնորդը, վաղը՝ ձեզ հավասարը, հռչակում եմ Հայաստանի անկախությունը:

Կեցցե՛, ազատ Հայաստանը:

Կեցցե՛, հայկական բանակը:

Կեցցե՛ հայ ազգը:

Կեցցե՛ մեր մեծ և ազնիվ Դաշնակիցները:

Կեցցե՛ նրանց փառավոր զինուժը:

Վա՛յ նրանց, ովքեր կհամարձակվեն ձեռք բարձրացնել մեր ծնվող ազատության վրա:

⁹² Փակագծերը՝ համապատասխան բնագրին:

Կարին (Էրզրում), 31 հունվարի (13 փետրվարի), 1918 թ.
Գնդապետ Թորգոմ

Այս փաստաթղթի ընթերցման արարողությունից հետո իմ
հայկական կորպուսի սիրելի զինվորներն ինձ ողջունեցին որպես
«Հայաստանի առաջին զենեքալ»:

Ես ընդունեցի այս կոչումն ուրախությամբ և
հպարտությամբ:

ԳԵՆԵՐԱԼ ԹՈՐԳՈՄ

Այստեղ հաջորդում են ստորագրությունները⁹³.

Ա. Արշագունի

Կարնո համայնքի հայ քահանա

Ս. Անանյան

Կարինում Հայաստանի պաշտպանության խորհրդի նախագահ

Օ. Արիսդազեայան

Ս. Քեքիկյան

Կ. Թուրիզյան

Ս. Աբդալյան

Բ. Ախիկյան

Ն. Մելիքյան

Հայաստանի պաշտպանության խորհրդի և նահանգային

պատվիրակությունների անդամներ

Ն. Բուլոսյան

Ռ. Նիքաիլյան

Դ. Աղասի

Ն. Փիրումյան

⁹³ Ստորագրություններն ամրապնդող ազգանուններն ընդգրկված են
զենեքալ Թորգոմի ներկայացրած հռչակագրի տեքստում: Շարադրանքի
շեղագիր հատվածները համապատասխանում են բնագրին:

*Հայկական տարբեր կոմիտեների և նահանգային
պատվիրակությունների անդամներ*

Հաքքի Փաշա

Քաղաքային խորհրդի փոխնախագահ

Համդի Էֆենդի

Քաղաքային խորհրդի անդամ

Թուրք բնակչության ամենավեհ անդամներ

Հայերեն օրիգինալի վավերացված իսկական պատճենը

Փոխգնդապետ Դ. Դավիդյան

Հայկական ռազմական առաքելության գրասենյակի պետ

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՈՒՐԲԱԹ, ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 10, 1919

ՄԻԱՑՑԱԼ ՆԱՀԱՐԱՐՆԵՐԻ ՄԵՆԱՏ,
ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆԹԱՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ
Վաշինգտոն Գ. Շ.

Ենթահանձնաժողովը՝ համաձայն հետաձգմանը հանդիպեց 10:30-ին, Կապիտոլիումում՝ Ֆիլիպինների հարցերով հանձնաժողովի սենյակում, սենատոր Ուորեն Գ. Հարդինգի նախագահությամբ:

Ներկաներ. սենատորներ Հարդինգ (նախագահ) և Ուիլյամս:

ՆԱԽԱԳԱՀ. Այժմ մենք կլսենք պրն Սմիթին:

ՊԵՆ ՈՒՈԼԹԵՐ ՋՈՐՋ ՄՍԻԹԻ⁹⁴ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Խնդրում եմ սղագրողին ասեք ձեր անունն ու առնչությունը և այլ տվյալներ:

Պրն ՄՍԻԹ. Իմ անունն Ուոլթեր Ջորջ Սմիթ է: Ես Ֆիլադելֆիայի փաստաբանների կոլեգիայի անդամ եմ և Մերձավոր Արևելքում օգնության հանձնակատարներից:

⁹⁴ Բնագրում՝ Walter George Smith:

Սենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Դուք Ամերիկայի Փաստաբանների ասոցիացիայի նախկին նախագահն եք, կարող եք դա նա ավելացնել:

Պրն ՄՍԻԹ. Լավ, դուք կարող եք դա փակագծերի մեջ առնել, դա նախագահն ասաց, ոչ թե ես:

Սենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Ո՞րն է ձեր պաշտոնական առնչությունը:

Պրն ՄՍԻԹ. Ես Մերձավոր Արևելքում օգնության հանձնակատարներից եմ: Վերջերս, Մերձավոր Արևելքում օգնության կոմիտեն⁹⁵ Կոնգրեսի ակտով վերակազմավորվել է՝ «Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց»⁹⁶ անվան տակ:

Նրա պաշտոնական կազմավորումը կնշվի Նյու Յորքում, հաջորդ չորեքշաբթի կայանալիք ժողովում, ուր, մինևույն ժամանակ, Մերձավոր Արևելքում նպաստամատույցի հանձնակատարները, ովքեր ներկայացնում էին Մերձավոր Արևելքում օգնության կոմիտեն, կկատարեին իրենց գործունեությունը:

Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի հանձնաժողովը կազմված է հետևյալ անդամներից՝ ղոկտոր Ջեյմս Մ. Բարթոն՝ Բոստոնից, ղոկտոր Ջ. Հ. Ս. Մեյն՝ Գրինելի քոլեջի նախագահ՝ Այովայից, պրն Հարոլդ Հաթչ՝ Նյու Յորքից, պրոֆ. Էդվարդ Ք. Մուր՝ Քեմբրիջից, Մաս., ղոկտոր Ու. Ու. Փիթ՝ Կոնստանդնուպոլսից, Պատվելի, ղոկտոր Սթենլի Ուայթ՝ Նյու Յորքից, պրն Արթուր Բարտիզ Ջեյմս՝ Նյու Յորքից⁹⁷ և ես: Բոլորին նշեցի՝, պրն Ջեքուիթ:

Պրն ՋԵԶՈՒԻԹ. Այո, պարոն:

⁹⁵ Բնագրում՝ The Committee for the Relief of the Near East: Տե՛ս «Օսմանյան ժողովուրդներ» բաժնում:

⁹⁶ Բնագրում՝ Near East Relief: Տե՛ս «Օսմանյան ժողովուրդներ» բաժնում:

⁹⁷ Հստ քննարկ՝ Dr. James M. Barton, of Boston; Dr. J.H.T. Main, president of Grinnell College, Iowa; Mr. Harold Hatch, of New York; Prof. Edward C. Moore, of Cambridge, Mass.; Dr. W.W. Peet of Constantinople; Rev. Dr. Stanley White, of New York; Mr. Arthur Curtis James, of New York:

Պրն ՄՄԻՔ. Այս հանձնակատարներն ուղարկվե-
որպեսզի ղեկավարեն ամերիկյան ժողովրդի ներկայացուցիչ
հանգանակության բաշխումը նրանց, ովքեր կրել էին թուրքական
հալածանքները՝ անկախ ազգությունից և դավանանքից:
Հանձնակատարներից հինգը, այն է՝ բոլորը բացի ինձնից և
դոկտոր Ստենլի Ուայթից, ճանապարհվեցին հունվարին, և
Կոստանդնուպոլիս հասնելուն պես դոկտոր Մեյնը ուղարկվեց
Թիֆլիս՝ Վրաստան, որպեսզի ստանձնի օգնության իրավա-
նացման պարտականությունը Կովկաս կոչված տարածա-
շրջանում: Պրոֆեսոր Մուրը գնաց Դերինջե⁹⁸, որտեղ նախկինում
եղել էր սարքավորումների գերմանական պահեստ, և գտնվում է
Իզմիրի ծոցում⁹⁹: Կոստանդնուպոլսից 40 մղոն հեռավորության
վրա: Այնտեղ, Միացյալ Նահանգներից օգնության պարագաներ
բերող նավերը բեռնաթափվում էին, և դրանց պարունակությունը
ստեղծափոխվում էր պահեստներ: Պրն Հաթչը ֆինանսական մասով
պատասխանատուն է: Դոկտոր Փիթը հատուկ ուշադրություն էր
դարձնում Կոստանդնուպոլսի և հարակից մասերի գործերին: Պրն
Ջեյմսը մնացել էր Փարիզում, որպես հանձնաժամրի
ներկայացուցիչ:

Մարտի կեսերին դոկտոր Սթենլի Ուայթն ու նրա կինը և
ես՝ իմ քրոջ ուղեկցությամբ, հասանք Կոստանդնուպոլիս: Մենք
իմացանք, որ դոկտոր Բարթոնը մեկնել էր ներքին շրջաններ:
Դոկտոր Փիթը և դոկտոր Մուրը, ովքեր պատահաբար եկել էին
Դերինջեյից, և ես շարունակեցինք օգնության աշխատանքների
կազմակերպումը:

Դոկտոր Մեյնը ջանում էր՝ բացարձակ անհամա-

⁹⁸ Դերինջե (բնագրում՝ Derindje)՝ քաղաք-նավահանգիստ Քոջաեյի իլում
(Վիլայեթ), Թուրքիայի հյուսիս-արևմուտքում:

⁹⁹ Իզմիրի ծոց (The Gulf of Ismet)՝ գտնվում է Թուրքիայի հյուսիս-
արևմուտքում: Մարմարա ծովի մաս կազմող ծոցի խորքում Իզմիր (Ismet)
քաղաքն է՝ Քոջաեյի իլի (Վիլայեթ) կենտրոնը:

պատասխան ուժով, իրականացնել հանձնաժողովի աշխատանք-
ները Կովկասում: Կովկասն առանցքային կետ էր օգնության
տեսանկյունից, չնայած թուրքական կայսրությունում, մասնա-
վորապես Անատոլիայում և Սիրիայում, օգնության կարիք ավելի
շատ կար:

Ես պետք է շեղվեմ այս պահին ու ասեմ, որ 100 տարի
շարունակ Միացյալ Նահանգների կաթոլիկ եկեղեցու
միախոնները, և ավելի ուշ, պրեսբիթերական միսիոներները,
թուրքական կայսրության տարբեր մասերում կայաններ էին
հիմնել: Սրանք աստիճանաբար զարգացել էին ու ներկայացնում
էին ընդհուպ մինչև միլիոնավոր դոլլարների ներդրումներ: Մեծ
քոլեջներ կան Բեյրութում, Մարզվանում և այլ կետերում՝
թուրքական կայսրության ամբողջ տարածքում:

Երբ ամերիկյան ժողովուրդը իմացավ թուրքական
կոտորածների հասցրած ավերածությունների և տանջանքների
մասին, այս ջենթլմենները, ովքեր հատկապես հետաքրքրված էին,
կազմավորեցին Հայ-սիրիական նպաստամատույց ամերիկյան
կոմիտեն: Նրանք կոչ արեցին հանրությանը, և մոտավորապես \$
10 000 000 հանգանակություն հավաքեցին, որը բաժանեցին
սուժածներին:

Հետագայում՝ հիմնականում խուսափելու համար
հնարավոր ցանկացած ենթադրությունից այն մասին, որ այս
օգնությունն օգտագործվում էր կամ կարող էր օգտագործվել
հոգեորսության նպատակներով, Մերձավոր Արևելքում
ձևավորվել է Օգնության կոմիտեն և նրա տնօրենների խորհուրդն
ընդգրկել է ներկայացուցիչներ բոլոր կրոնական կազմակերպու-
թյուններից՝ կաթոլիկներ, բողոքականներ, հրեաներ և
գործադրվել էին բոլոր հնարավոր ջանքերը, որպեսզի ցույց
տրվեր, որ կոմիտեի նպատակը եղել է զուտ մարդասիրական, այլ
ոչ թե կրոնական կամ քաղաքական:

Երկու հարյուր հիսուն տղամարդիկ և կանայք՝ բժիշկներ, բուժքույրեր, ինժեներներ, և այլք, ում ծառայությունների կարիքը կլիներ, մենկնեցին Կոստանդնուպոլիս և ժամանեցին այնտեղ մարտ ամսին: Նրանք բաժանվեցին խմբերի և նշանակվեցին տարբեր կայաններ, և որքան հնարավոր է շտապ, երկրի խաթարված և տեղափոխման հնարավորությունների պակասի պայմաններում, նրանք ուղարկվեցին ներքին շրջաններ: Այդ ընթացքում, այնուամենայնիվ, նրանք Դերինջեյում զբաղված էին մատակարարման հարցերով և խանութների վերանորոգմամբ:

Օգնության բոլոր պարագաները բերվում էին նավերով, որոնք հատկացվում էին Միացյալ Նահանգների կառավարության կողմից անվճար՝ ռազմական և ռազմածովային դեպարտամենտների միջոցով:

Միևնույն ժամանակ, ամբողջ երկիրը լավ կազմակերպված էր՝ Նյու Յորքի գլխամասերից սկսած ամբողջ Միությունով¹⁰⁰ մեկ, նահանգներից յուրաքանչյուրում հանգանակության կոչեր էին արվում: Վստահորեն կասեմ, որ \$ 30 000 000-ից ոչ պակասը հավաքվեց այս ջանքերի շնորհիվ, ներառյալ կիրակնօրյա դպրոցի սաների տասցենտանոց հանգանակությունները և Նյու Յորքի հարուստ «Հայաստանի բարեկամների» 100 000 դոլլար հանգանակությունը:

Այս ֆոնդին որպես հավելում, պրն Հերբերտ Հուվերի վարչությունը՝ Կոնգրեսի թույլտվությամբ, իր տրամադրության տակ գտնվող ֆոնդից բաժին էր հանել տուժածներին որպես օգնություն և այս տարվա մարտ ամսից սկսած, ամեն ամիս հինգ տոննա այլուր է դուրս գրել և փոխադրել Կովկաս: Նրա գործող օգնականներից մեկը, պրն Հոուարդ Հեյնցը, հունվարին ուղարկվեց Կոստանդնուպոլիս, որտեղ նա՝ Ամերիկայի

¹⁰⁰ Պրն Սմիթն ասելով «ամբողջ Միությունով մեկ» (բնագրում՝ «throughout Union») նկատի է ունեցել ԱՄՆ-ը:

ղեսպանատանը հիմնեց շտաբեր՝ ծովակալ Մարկ Լ. Բրիստոլի սրտացավ աջակցությամբ, ով հիմա Ամերիկայի գլխավոր հանձնակատարն է այնտեղ: Պրն Գ. Բ. Ռավնդալը¹⁰¹, գլխավոր հյուպատոսը, ով այդ ժամանակ հանձնակատար էր, իր ուժերի ներածին չափով աջակցություն ցույց տվեց հանձնախմբին: Հենց որ հնարավոր եղավ ապահովել փոխադրումը, որը կազմակերպվեց ծովակալ Բրիստոլի կողմից, դոկտոր Սթենլի Ռայթը մի խումբ աշխատակիցների հետ մեկնեց Միրիա:

Ես հիմա կցանկանամ ենթահանձնաժողովի ուշադրությունը բևեռել մասնավորապես Կովկասում տիրող իրավիճակի վրա: «Կովկաս» տերմինն ընդգրկում է այն բարձրավանդակը, որն ընկած է հարավից Տավրոսյան լեռների և հյուսիսից Կովկասյան լեռնաշղթայի միջև, ձգվում է Սև ծովից դեպի Կասպից ծով, և իր Սև ծովից դեպի Կասպից ծով սահմաններում ընդգրկում է անկանոն զուգահեռաչափի տեսքով Վրաստանի՝ նոր Հանրապետությունը, որի մայրաքաղաքը Թիֆլիսն է: Հայաստանի ժամանակավոր կառավարությունը¹⁰², որոնց ներկայացուցիչներն այստեղ են, անվանապես վերահսկում է Վրաստանից հարավ ընկած երկրի մի մասը, որն արևելքից սահմանակից է Պարսկաստանին, Ադրբեջանի թաթարական հանրապետությանը և արևմուտքից Տրապիզոնի նահանգին ու թաթարների մեկ այլ կազմավորմանը, որի անունը ներկա պահին մոռացել եմ: Ներկայիս դիրքով այն ոչ մի ելք չունի դեպի ինչպես Միջերկրական ծով, այնպես էլ Սև ծով:

Երկիրը լեռնային է և արոտավայրային: Մակայն բերրի դաշտեր ևս կան: Ռուսների կողմից կառուցված միակ երկաթուղին ձգվում է Բաթումից, որը Սև ծովի նավահանգիստն է, դեպի Բաքու՝ Կասպից ծով և անցնում է Վրաստանի մայրաքաղաք

¹⁰¹ Բնագրում՝ G.B. Ravndal, տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

¹⁰² Բնագրում՝ The provisional government of Armenia:

Թիֆլիսի միջով: Թիֆլիսից մի ճյուղը հարավ-արևմուտք էրիվանի և Ալեքսանդրապոլի միջով հասնում է Կարս:

Տավրոսյան լեռների մյուս կողմում վեց վիլայեթներն են սա թուրքական անվանումն է՝ տրված առանձին նահանգային քաղաքական իշխանություններին՝ թուրք կառավարիչներով: 1916 թ. այս վեց վիլայեթներում բնակչություն կար՝ տարբեր հաշվարկներով 1 000 000 հայեր: Պատերազմի սկզբին այս հայերին ասվեց, որ թուրքերի հետ մեկ միավորում կազմեն ընդդեմ դաշնակիցների: Նրանց պատասխանը եղավ այն, որ նրանք օսմանյան հպատակներ են, և պատրաստ են որպես այդպիսին կատարել իրենց պարտականությունները, սակայն հավանություն չեն տալիս որպես կազմակերպություն միավորվելու առաջարկին¹⁰³: Անմիջապես սկսվեցին կոտորածները և նրանցից 700 000-ը սպանվեց: Հաշվվում է, որ 200 000 մարդ փրկվեց այս վեց վիլայեթներում, որոնք պատմականորեն և աշխարհագրորեն Հայաստանի մասն էին կազմում: Այս վեց վիլայեթներին արևելքից¹⁰⁴ հարակից գտնվում է նաև հինավուրց Կիլիկիան, որը ձգվում էր մինչև Միջերկրական ծով և որտեղ ևս նշանակալի քանակությամբ հայ բնակչություն կար:

Ռուսահայաստանը, որի մայրաքաղաքն այժմ Էրիվանն է, ուր ժամանակավոր կառավարություն է գործում, սարսափելի հյուծված է պատերազմից՝ 1915 թվականից ընթացող գործողությունների արդյունքում: Գյուղերն ավերված են, պահեստները պայթեցվել են ու պահեստավորված ամբողջ պարենը, որ կարող էր ծառայել հետագայում ժամանող մարդկանց

¹⁰³ Պրն Սմիթի ներկայացրած տեղեկությունը լիովին համապատասխանում է 1914 թ. հուլիսին տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններին:

¹⁰⁴ Բնագրում՝ eastward: Հայտնի է, որ Կիլիկիան աշխարհագրական իր դիրքով գտնվում է հայկական վեց վիլայեթներից դեպի արևմուտք և ոչ դեպի արևելք: Ուստի, բնագրում տեղ գտած eastward՝ արևելք բառը վրիպակ է՝ կամ պրն Սմիթի խոսքում, կամ աղագրողի կողմից:

աղագրողման համար կամ ոչնչացված է, կամ թալանված թուրքերի կողմից: 1915 թ. հետո՝ տարբեր ժամանակահատվածներում, այդ դատարկ տարածքը լցվեց թուրքական հաղածանքներից և կոտորածներից փրկվածների խմբերով: Նրանց կերակրելու համար ուղղակի ոչինչ չկար: Ձմռան եղանակ էր: Նրանք ձգվեցին երկաթուղիների երկայնքով և տարբեր կայարաններում՝ ընդհուպ մինչև Թիֆլիս, և հատկապես կուտակվել էին Էրիվանում, Էջմիածնում՝ գրեթե 15 մղոն նեոավորությամբ Էրիվանից, Հայաստանի հինավուրց մայրաքաղաքում, որտեղ ազգային կրոնի առաջնորդի՝ կաթողիկոսի, նստավայրն է, և որտեղ հինավուրց մայրտաճարն է, և դեպի ավելի արևմուտք՝ Իգդիրում՝ Արարատ լեռան հարթավայրում: Այնտեղ էին կուտակվել այս փախստականները՝ ցնցոտիապատ և բառացիորեն գրեթե առանց որևէ սննդի:

Դոկտոր Մեյեր կպատմի իր սեփական պատմությունը, երբ ես վերջացնեմ իմ վկայությունը և կնկարագրի այն պայմանները, որոնցում ես գտել է նրանց այս տարվա մարտին:

Կոնստանդնուպոլսում կազմակերպության աշխատանքին պատշաճ ուշադրություն հատկացնելուց հետո, պրն Հովարդ Հեյնցի հրավերով՝ ծովակալ Բրիստոլի սիրալիրության շնորհիվ, Ջատկի կիրակի օրը ես Կոնստանդնուպոլսից՝ վերանորոգած «Նոմա» զբոսանավով, մեկնեցի Բաթում, իսկ այնուհետև՝ Թիֆլիս, Էրիվան, Ալեքսանդրապոլ, Էջմիածին և Իգդիր: Մինչ այդ զարնանային եղանակը մեղմացրել էր ցրտի խստությունները, խոտը կանաչել էր դաշտերում և այդ թշվառ մարդկանց համար որոշ հնարավորություն էր ստեղծվել սնունդ հայթայթելու՝ արմատներից և խոտաբույսերից, որոնք՝ ինչպես ես տեսա, նրանք հավաքում էին դաշտերից: Այնուամենայնիվ, նույնիսկ այդ ժամանակ ես տեսնում էի Էրիվանի և Ալեքսանդրապոլի փողոցներում մահացող մարդկանց: Իգդիրում

ես տեսա հաղթահարելու համար չափազանց ցնցող՝ իրավա-
հանիքալիզմի փաստեր, և այդ ժամանակ որևէ մասնավոր կա-
նույնիսկ հասարակական կազմակերպություն բացարձակապես
ի վիճակի չէր փրկել այս մարդկանցից՝ առավել թույլերից
շատերին:

Թիֆլիսում պրն Ուիլյուգհբի Սմիթը¹⁰⁵՝ Միացյալ
Նահանգների հյուպատոսը նախքան պատերազմը, և երկու
երիտասարդ ամերիկացիներ՝ կապիտան Արրոլը և կապիտան
Էլդերը, ովքեր մնացել էին Պարսկաստանում պատերազմի
ընթացքում, իրենց իրավասության տակ էին առել որոշ
դրամական միջոցներ, որոնք առատորեն տրամադրվում էին
տարբեր աղբյուրներից՝ Թիֆլիսում օգնության աշխատանքների
համար: Ես զարմացած և անչափ գոհ էի տեսնելով, թե ինչքան
արդյունավետ էր այդ աշխատանքը: Կային բրդյա և բամբակյա
ապրանքների գործարաններ կանանց և երիտասարդների
աշխատանքի վերցնելու համար: Կային որբանոցներ երեխաների
համար, որտեղ ես հարյուրավորների տեսա՝ լավ կերակրված և
խնամված: Կային հիվանդանոցներ վարակիչ և ոչ վարակիչ
հիվանդությունների համար, լավ կազմակերպված, շտաբներ
դոկտոր Մեյնի ղեկավարության ներքո, և ամեն ինչ գորակցություն
ապահովելու համար:

Ալեքսանդրապոլում մեր կայանը դեռ նոր էր ձևավորվում
և իրավիճակը դեռևս ողբալի էր:

Էրիվանում հայկական կառավարությունը քառսից կարգ
էր հաստատել: Նրանք ունեին լավ մարզված և լավ
կազմակերպված զինվորների ուժ, ում հանդերձանքը
արտադրված էր Մերձավոր Արևելքի կողմից կազմակերպված

խորհրդակցական աշխատանքի արդյունքում: Կազմավորվել էին
դպրոցներ և այլ օգնության հաստատություններ, բացի
ճաշարաններից: Այժմ ես խոսում եմ Էրիվանի, այլ ոչ
Ալեքսանդրապոլի մասին:

Իզդիբում հայկական կառավարությունը հիմնել էր որբերի
թոնաններ, բայց դրանց աղքատությունն ու ծանր իրավիճակն
այնպիսին էր, որ նրանք չէին կարողանում դրանք պահել, և
հետագայում դրանք անցան մեր նպաստամատույցի
խնամակալության ներքո:

Այս աշխատանքների խիստ մանրամասն զննումից հետո,
հաշվի առնելով ժամանակի սղությունը և Էրիվանի
ժամանակավոր կառավարության հետ ժամեր տևած
խորհրդակցությունից հետո, ես և պրն Հեյնցը ետ վերադարձանք՝
համոզված, որ նպաստամատույցի աշխատանքների շատ լավ
սկիզբ է դրված, բայց այդ բեռն ապշեցուցիչ էր ցանկացած
մասնավոր կազմակերպության համար: Պրն Հեյնցի զլխավոր
նպատակը հայկական կառավարությունից հավաստիացումներ
ապահովելն էր, որ՝ երբ և եթե նրանք ճանաչվեն, նրանք ետ
կվճարեն Միացյալ Նահանգների կառավարության կողմից
օգնության համար ծախսված ամբողջ գումարը, և որ մթերքը
կարող էր փոխադրվել և բաշխվել:

Վերադառնալով Կոնստանդնուպոլիս այս գործուղումից և
Ղերինջեյում մեր պահեստների այցելությունից ու
Կոնստանդնուպոլսում տեղական օգնություն կազմակերպելու
համար զգալի ջանքերից հետո, ես համոզվեցի, որ պետք է գնամ
Սիրիա և Փոքր Ասիա՝ այնտեղ կոմիտեի շահերին հետևելու
համար, Լիբանան լեռան¹⁰⁶ կաթուղի բնակչությանն ուղղված
հասույկ հանձնարարականով:

Ես պետք է ասեմ, որ լավագույն վիճակագրությունը, որն ի

¹⁰⁵ Ուիլյուգհբի Սմիթի (Willoughby Smith) մասին տե՛ս
«Օստրապոլություններ» բաժնում:

¹⁰⁶ Բազում՝ Mount Lebanon.

վիճակի են եղել ապահովել ներկայումս ապրող հայերի մասին հանգում է շուրջ 1 500 000 մարդու Կովկասի տարածաշրջանում և 2 500 000 մարդու, որը թերևս առավելագույն թիվն է ամբողջ թուրքական կայսրության տարբեր մասերում, մասնավորապես Անգորայում, Հալեպում, Բեյրութում և Դամասկոսում: 1896 թ. սկսված կանխամտածված և կազմակերպված կոտորածները և սովը նվազեցրել են թուրքական կայսրության հայ բնակչությունը շուրջ 2 000 000-ով: Նրանք, ում կոտորել էին Աբդուլ Համիդի օրոք Ուրֆայում, Ադանայում և այլ վայրերում, շուրջ 1 000 000 էին¹⁰⁷: Նրանք, ովքեր մահացել են կամ կանխամտածված սպանության արդյունքում, կամ նրանք, ովքեր ընկել են ճանապարհին և մահացել ուժասպառումից, կամ սովից՝ տարհանումների ժամանակ, տարբեր կերպ ներկայացվում են 800 000-ից - 1 000 000-ի սահմանում:

Բրիտանական ռազմական իշխանությունները հաշվարկում են, որ Թուրքիայի վեց վիլայեթներից շուրջ 500.000 փախստականներ Կովկասում են:

Պրն ՄՎԱՋԼԻ. Որքա՞ն:

Պրն ՍՄԻԹ. Հինգ հարյուր հազար: Վերջին վիճակագրությունը, որը ես ի վիճակի էի ապահովել, նշում էր, որ այս մարդկանցից շուրջ 200 000-ը սովամահության եզրին էր, չնայած այն բոլոր ջանքերին, որ արվել էին նրանց կերակրելու համար:

Երբ Միջագետքում սկսվեց բրիտանական արշավանքը և նրանց զորամասերն սկսեցին առաջանալ դեպի Բաքու, նրանք տեղակայեցին զինվորներին, որոնցից շատերը հնդիկ զինվորներ էին, Բաթումից Բաքու երկաթգծի երկայնքով և ենթասպաների հրամանատարության ներքո գտնվող փոքր ջոկատներ տեղակայեցին երկաթուղու մոտ գտնվող յուրաքանչյուր կետում՝

¹⁰⁷ Բնագրում տեղ գտած այս 1 000 000 թիվը չի համապատասխանում իրականությանը:

երկաթգծի երկայնքով:

Վրաց բնակչությունը խիստ փոփոխամիտ է և խիստ ներծծված բոլշևիզմով: Միայն բրիտանական զորամասերի ներկայությունն էր, որ հնարավոր դարձրեց օգնության զննարկների՝ Բաքվից Էրիվան հասնելը և նույնիսկ այդ դեպքում հաճախ լուրջ բախումներ էին լինում:

Մեկ հայացքը քարտեզին հանձնաժողովին ցույց կտա, որ ներկայումս երկաթուղով Հայաստանի ժամանակավոր հանրապետություն հասնելու ոչ մի ճանապարհ չկա, բացի Բաթումից: Ես տեղեկացրի, որ ներդրություն են խնդրում հանձնաժողովից, եթե թեմայից շեղվողի տպավորություն գործեն, - պլանավորել էի իջնել Փոքր Ասիա: Ես ուղևորվեցի հունիսի սկզբին, երբ Բժիշկ Ք. Դ. Աշերը¹⁰⁸՝ Էրիվանում մեր աշխատանքների համար պատասխանատու բժշկական միսիոները, ժամանել էր Կոնստանդնուպոլիս՝ փախստական հայերի հայրենադարձման ծրագրով: Նա խորհրդակցել էր քուրդ առաջնորդների հետ: Ես պետք է ասեմ, որ թուրքերից հարավ՝ դեպի արևելք և հարավ-արևելք, քրդերն ու թաթարներն են, և Հայաստանի Հանրապետությունից դեպի արևմուտք՝ այլ թաթարներ են, և դեպի հյուսիս՝ վրացիները: Քրդերը, թուրքերն ու թաթարները հայերի կատաղի թշնամիներն են: Վրացիները պարզապես նախանձ, եսասեր և չարական են, բայց իրականում ոչ կանխամտածված կերպով թշնամական:

Բժիշկ Աշերը կարծում էր, որ որոշ քուրդ առաջնորդների և թուրք քաղաքական հեղինակությունների հետ համաձայնեցման դեպքում այդ մարդկանց համար հայրենադարձման խաղաղ մեթոդ կարելի էր գտնել: Նա մի պլան էր մշակել, որը շատ մեծ արժեք ուներ և Կոնստանդնուպոլսում բրիտանական դիվանագիտական հեղինակությունների կողմից, ում նա դա

¹⁰⁸ Ք. Դ. Աշերի (C. D. Ussher) մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

ներկայացրել էր՝ համարվել էր նշանակալից:

Այդ ծրագրի շուրջ խորհելով և իմ գործընկերներ դոկտոր Բարթոնի, ով մինչ այդ վերադարձել էր ներքին շրջաններից և ծանր հիվանդ պառկած էր Կոնստանդնուպոլսի մի հիվանդանոցում, և դոկտոր Փիթի խորհրդով, եզրակացրի, որ իրավիճակի հրատապությունն այնքան մեծ էր, որ ես բժիշկ Աշերի հետ պետք է գնայի Փարիզ՝ տեսնելու, թե արդյո՞ք հնարավոր չէր ինչ-որ բան անել ինքնահոսի քաղաքականությունն արգելելու համար, որն արագորեն կամ աստիճանաբար և հաստատուն կերպով խնդիրը լուծում էր այնպես, ինչպես թուրքերն էին ցանկանում այն լուծել, և դա հայերի սովամահության միջոցով էր:

Հունիսի 15-ին լքելով Կոնստանդնուպոլիսը՝ ես հնարավորինս արագ ճանապարհորդեցի իմ քրոջ և բժիշկ Աշերի հետ: Ծովակալի սիրալիրության շնորհիվ և կապիտանի թույլտվությամբ մենք մեկնեցինք «Բարնի» ականակիր նավով, որը ղեկավարում էր «Արիզոնա» գրահանավը, Կոստանդնուպոլսի նավահանգստից ընդհուպ մինչև Մալթա, այնուհետև գնացինք Նեապոլ, ուր նստեցինք գնացք դեպի Փարիզ և ժամանեցինք Փարիզ հունիսի 22-ին: Այնտեղ՝ իրավիճակի վերաբերյալ խորհրդակցության ժամանակ ես հանդիպեցի պրն Հենրի Մորգենթաուին, պրն Հերբերթ Հուվերին, պրն Ք. Լ. Վիքերիին՝ նպաստամատույց հանձնաժողովի քարտուղարին, պրն Շ. Ք. Ջեքուիթին՝ քարտուղարի օգնականին և պրն Հեմֆիլին՝ կոմիտեի գանձապահին¹⁰⁹: Իմ գործընկեր՝ դոկտոր Մուրը վատ առողջության պատճառով պաշտոնաթող էր եղել Կոնստանդնուպոլսում ու անցել Փարիզով համեմատաբար վերջերս և շահագրգիռ պարոններին ներկայացրել էր իրավիճակին առնչվող իր անհանգստությունները:

¹⁰⁹ Բնագրում անձանունները համապատասխանաբար՝ Henry Morgenthau, Herbert Hoover, C.L. Vickery, M.C. Jaquith, Mr. Hemphill:

Դոկտոր Մեյնը ստիպված էր եղել, իր քուլեջի գործերի կապակցությամբ Գրինել՝ Այովա, մեկնել Կովկասից: Դուք ո՞ր օրը մեկնեցիք, բժի՛շկ:

Պրն Մեջև. Մայիսի 17-ին:

Պրն ՍՄԻԹ. (շարունակելով)¹¹⁰: Նա արդեն գնացել էր Ամերիկա, երբ ես ժամանեցի Փարիզ: Նրան փոխարինեց պրն Էրնեսթ Յարրոուն¹¹¹, հանձնաժողովի անձնակազմի շատ ընդունակ անդամ՝ Կովկասի գործերի պատասխանատուն:

Պրն Մորգենթաուն և մյուսներն ու ես խորհրդակցություն ունեցանք պրն Հերբերթ Հուվերի հետ, և արդյունքում գնդապետ Ուիլյամ Մ. Հասկելը՝ Միացյալ Նահանգների բանակից, ով աչքի ընկնող հեղինակություն է շահել Ռումինիայում և այլուր Բալկաններում, իր արդյունավետ ծառայությունների համար պրն Հուվերի անձնակազմում, նշանակվեց Կովկաս: Նրան տրվեց Մերձավոր Արևելքում նպաստամատույց կոմիտեի ամբողջ իշխանությունը և, ի հավելումն դրա, դաշնակից կառավարությունների ներկայացուցիչները Փարիզում նստաշրջանի ժամանակ տվեցին նրան լրիվ դիվանագիտական իշխանություն, որքան նրանք կարող էին դա անել, և այս կերպ զինված նա մեկնեց Կովկաս այնքան շտապ, որքան հնարավոր էր ու այժմ հաստատվել է այնտեղ օգնության աշխատանքների լիակատար վերահսկողությամբ՝ թե՛ սննդի վարչության, և թե՛ Մերձավոր Արևելքում նպաստամատույց կոմիտեի, ինչպես նաև անձնակազմի լիակատար վերահսկողությամբ:

Միննույն ժամանակ, գեներալ Ջոն Գ. Հարբորդին, ով ամենանախանձելի հեղինակություն էր ձեռք բերել պատերազմի ընթացքում՝ որպես գեներալ Պերշինգի անձնակազմի հրամանատար, առաջարկ արվեց, որ ցանկալի կլիներ, եթե նա գնար

¹¹⁰ Փակագծերը համապատասխանում են բնագրին:

¹¹¹ Բնագրում՝ Mr. Ernest Yarrow, տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

Կովկաս և ներառված բոլոր հարցերի մանրամասները վերաբերյալ ուսումնասիրություն կատարեր: Ես պատիվ ունեցա խորհրդակցելու գեներալ Հարբորդի հետ, և նա ինձ ցույց տվեց այն ծրագիրը, որին նա մտադիր էր հետևել, և այն հարցերի գրաֆիկը, որոնք նա մտադիր էր հետազոտել: Դրանք ընդգրկում էին ամենը, ինչ կցանկանար իմանալ հարցով հետաքրքրված ցանկացած որևէ մարդասիրական, և՛ կոմերցիոն, և՛ քաղաքական տեսանկյունից:

Գեներալ Հարբորդը, ինչպես ես հետո իմացա, ձևավորեց բանակի սպաներից հմտորեն ընտրված անձնակազմ, ընդհանուր թվով՝ հավանաբար քառասունից ավելի, և նրանց հետ շարժվեց դեպի Կովկաս ու այժմ այնտեղ է: Առավոտյան թերթերը նշում են, որ նրա վրա կրակել են՝ հավանաբար ավազակները, Կարսի մոտակայքում, որը հեռագրի գեկուցման մեջ նշվում է «Խարսոն»¹¹²: Նա այս պատահարի ժամանակ Հայաստանի հարավարևմտյան մասում էր:

Այժմ՝ պետք է մոտ հուլիսի 15-ը լիներ, և իրավիճակը շատ բարենպաստ էր թվում: Բրիտանական զորամասերը կարգ էին պահպանում Կովկասում: Ամենաարդյունավետ կազմակերպվածությունը դրսևորվեց նպաստամատույցի աշխատանքների նկատմամբ: Մենք Դերինջեյում ունեինք անհրաժեշտ դեղամիջոցների, հագուստի և փախստականների համար այլ

¹¹² Խարսոն (բնագրում՝ Kharsan)՝ հայկական գյուղ Խարս: Արևմտյան Հայաստանում երկու Խարս կա: Մեկը՝ Խարս (Խարձ, Խարձք) գյուղը Բիթլիսի վիլայեթի Մշո գավառում էր և գտնվում էր Մուշ քաղաքից 30 կմ արևելք, Մուշ-Բիթլիս ճանապարհի ձախ կողմում: Մյուսը՝ Խարս (Կարս, Հարս, Ղարս) գյուղը երզրումի վիլայեթի Թորթումի գավառակում էր և գտնվում էր Օլթի քաղաքից 34 կմ հյուսիս-արևմուտք, Թորթում լիճը թափվող մի գետակի վրա: Ելնելով այն հանգամանքից, որ բնագրում նշվում է Կարսը և միևնույն ժամանակ անդրադարձ է կատարվում Հայաստանի հարավարևմտյան մասին, դժվար է եզրահանգել թե բնագրում որ Խարսի մասին է խոսքը:

անհրաժեշտ պարագաների մեծ պաշար: Նյու Յորքում՝ բարեգործական աղբյուրներից ոգևորիչ կերպով աճում էին մեր եկամուտները: Մենք մանրամասնորեն վերակազմավորեցինք մեր վերահսկողական աշխատանքները Կոնստանդնուպոլսում՝ այրն Արթուր Քարտիս Ջեյմսի գործակալության միջոցով ներգրավելով Միացյալ Նահանգների բանակի մայոր Դեվիս Գ. Արնոլդին, որը մեծ պատվով ծառայել էր պատերազմի ընթացքում՝ որպես «Միաձան»¹¹³ դիվիզիայի անդամ, և անձամբ ևս՝ չնայած շատ անհանգիստ էի, բայց խիստ ոգևորված, որոշեցի՝ հինգ ամսվա հաստատուն ու շարունակական, պրպտող աշխատանքից հետո, արձակուրդ վերցնել և այցելել որոշ ընկերների Ֆրանսիայի հարավում՝ սպասելով իմ շոգենավին՝ կամ դեպի Ամերիկա մեկնելու, եթե դեպքերն այդպես պահանջեին, կամ ավարտելու իմ հետազոտությունները՝ ետ վերադառնալով Միրիա:

Ես Փարիզ վերադարձա մուսավորապես օգոստոսի 1-ին: Ես պարզեցի, որ պրն Հենրի Մորգենթաուն գնացել էր Լեհաստան՝ որպես հատուկ հանձնակատար, հետազոտելու այնտեղի պայմանները, որ պրն Վիքորին՝ Մերձավոր Արևելքի օգնության քարտուղարը, պրն Ջեքուիթը Փարիզում էին, և որ օրեցօր, և զրեթե ժամ առ ժամ հեռագրեր էին ստացվում Թիֆլիսում Միացյալ Նահանգների դեսպանից, բանակի հետախուզության սպաներից, ովքեր ուղարկվել էին կառավարության համապատասխան վարչությանը գեկույցներ հաղորդելու համար, և մեր աշխատակիցներից, այն մասին, որ շնորհիվ այն փաստի, որ բրիտանական կաբինետը պաշտոնական հայտարարություն էր արել, թե իր զորամասերը դուրս են բերվելու Կովկասից օգոստոսի 15-ին, թուրքերի, քրդերի, թաթարների կազմակերպված

¹¹³ «Միաձան» դիվիզիա (բնագրում՝ Rainbow Division) տե՛ս «Մանթազրություններ» բաժնում:

ռազմական միավորումներ հավաքվում են Հայաստանի սահմանի ռազմավարական կետերում, որ կոտորածներն արդեն սկսվել են, և հենց որ բրիտանական զորամասերը դուրս բերվեն, խեղճ բնակչությունը կջախջախվի և օգնության աշխատողներն անհրաժեշտաբար ետ կկանչվեն: Դուք կարող եք պատկերացնել դրության անհանգստությունը, պարոնա՛յր: Այն ամենի հիման վրա ինչ էս ձեզ ասացի և գիտեի իմ սեփական դիտարկումների միջոցով՝ վտանգն է, և էս գիտեի նաև, առանց որևէ մեկին կամ որևէ կազմակերպության քննադատելու, որ խաղաղության վեհաժողովը գիտեր մարտի 15-ից սկսած, որ սա անխուսափելի է, քանի որ բրիտանական կառավարությունն իր գործընկերներին նախազգուշացրել էր, որ իրենք դուրս են բերելու զորքերը հունիսի 15-ին:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Հենց այդ մասին, դուք այդ վաղ նահանջի դրդապատճառի մասին որևէ տեղեկություն ունե՞ի՞ք:

Պրն ՍՄԻԹ. Ես կանդրադառնամ դրան, սը՛ր, բայց կարող եմ միայն կարծիք հայտնել: Բրիտանացիները շարունակեցին իրենց զորամասերը պահել, այնուամենայնիվ, մինչև օգոստոսի 1-ը, քանի որ հնարավոր է, խաղաղության վեհաժողովն էր առաջարկել և իտալական կառավարությունը բարյացակամորեն էր վերաբերվում իտալական զորամասեր ուղարկելուն՝ բրիտանացիների տեղը երկաթուղու այս գծերի երկայնքով զրավելու համար: Այդ ժամանակ Փարիզում Միացյալ Նահանգների պատվիրակներն էին պրն Փոլքը¹¹⁴, գեներալ Բլիսսը¹¹⁵ և պրն Հենրի Ուայթը¹¹⁶: Նրանք բոլորը՝ իրենց

անձնակազմի հետ միասին մնում էին «Քրիլլոն»¹¹⁷ հյուրանոցում: Ես շատ անձնական զրույցներ եմ ունեցել պրն Ուայթի և գեներալ Բլիսսի և մյուս պարոնների հետ, ովքեր ծանոթ էին Մերձավոր Արևելքի գործերին, սակայն ինձ չհաջողվեց տեսնել պրն Փոլքին: Ես սպասեցի Նուբար Փաշային, ով հայերի դիվանագիտական ներկայացուցիչն է¹¹⁸, որպես գործընկեր ունենալով պրն Ջ. Հ. Մալքոմին¹¹⁹ և պրոֆ. Հակոբյանին¹²⁰, Ռոբերթս քոլեջից:

Այդ ժամանակ Լուցերնում ընթանում էր լեյբորիստների կոնֆերանսը: Ենթադրություն կար, որ լեյբորիստական առաջնորդների կողմից բրիտանական կաբինետի վրա ճնշում էր գործադրվում՝ ետ քաշելու բրիտանական զորքերը բոլոր օտար կետերից: Ուսումնասիրելով էս պարզեցի, որ դա այդպես չէ՝ այբանով, որքանով վերաբերում էր Հայաստանին, քանի որ լեյբորիստների կոնֆերանսն ընդունեց խիստ բանաձև՝ պահանջով, որպեսզի բրիտանական կաբինետը թողնի իր զորքերն այնտեղ:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Այսինքն, նրանց Կովկասում պահելը՝ և համար:

Պրն ՍՄԻԹ. Նրանց Կովկասում պահելու համար առայժմ: Ես տարբեր պարոնների հանդիպեցի, ում հետ քննարկեցի իրավիճակը, ում անուններն անհրաժեշտություն չկա հնչեցնելու, բայց էս պարզեցի, որ անհնար է որևէ բան ձեռք բերել պաշտոնապես, և որոշեցի դիմել աշխարհի խղճին այս հարցով:

¹¹⁷ Բնագրում՝ Hotel Crillon:

¹¹⁸ Նուբար Փաշայի (Nubar Pasha) գործունեության մասին սույն ձևակերպումը համապատասխանում է բնագրին: Նրա մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

¹¹⁹ Ջ. Հ. Մալքոմի (J. H. Malcom) անունը սույն արձանագրության մեջ հանդիպում է նաև՝ Ջ. Ա. Մալքոմ (J. A. Malcom) տարբերակով: Նրա մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

¹²⁰ Բնագրում՝ Prof. Agopian: Խոսքը պրոֆեսոր Աբրահամ Տեր-Հակոբյանի մասին է: Նրա մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

¹¹⁴ Փոլքի (F. L. Polk) մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

¹¹⁵ Գեներալ Բլիսսի (Gen. T. Bliss) մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

¹¹⁶ Հենրի Ուայթի (Henry White) մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

Իրավիճակը չափազանց անավար էր ինձ համար՝ դադար տալու և վարվելակարգի որևէ հարցի շուրջ մտածելու համար: Ես տեսնում էի մարդկանց փողոցներում և գյուղերում մահանալիս, խոտ հավաքելիս և այն նստած եփելիս, և գիտեի, որ Հայկական հարցը մոտենում էր ավարտին, եթե ոչ մի բան չարվեր, և չարվեր արագորեն:

Էնվեր բեյի, Թալեաթ փաշայի և Ջեմալ փաշայի կողմից առաջնորդվող երիտթուրքերը, ովքեր վերահսկում էին թուրքական քաղաքական մեքենան նախքան Կոնստանդնուպոլսի անկումը, և գործում էին ավստրիական և գերմանական կառավարությունների բացարձակ իմացությամբ, վստահությամբ և հավանությամբ պլանավորել էին Թուրքիայում հայ ազգի լիակատար բնաջնջումը, և եթե բրիտանական զորամասերը դուրս բերվեին, նրանց պլաններն ամբողջությամբ կիրականանային, չնայած նրանք թաքնվում էին արդարադատությունից:

Այս եզրակացության արդյունքում ես գրեցի հանրությանն ուղղված՝ բողոքի բնույթի դիմում, որը «Նյու Յորք Հերալդ»-ը տպագրեց օգոստոսի 13-ին և «Ընդշիեյտիդ Փրես»-ը հեռագրով համառոտակի ուղարկեց Միացյալ Նահանգներ: Այնուհետև ես գնացի Լոնդոն ու հանդիպեցի բրիտանական և խորհրդարանի, և կաբինետի տարբեր անդամների, ինչպես նաև «Լոնդոն Թայմս»-ի խմբագրին: «Թայմս»-ի, «Մանչեսթեր Գարդիան»-ի և Անգլիայի այլ լրագրերի կողմից իրադրության արժևորման և կարեկցանքի հետևանքով ես վերջապես ոչ պաշտոնական հավաստիացում ստացա, որ ներկայումս գործերը դուրս չեն բերվի:

Այժմ, պրն նախագահ, արձագանքելով ձեր առաջին հարցին, ես կասեմ, որ փորձեցի պարզել, թե որն էր բրիտանական զորամասերի դուրս բերման ակնհայտ շտապողականության շարժառիթը: Ես, իհարկե, բացարձակապես պաշտոնական անձ չեի: Հանձնաժողովը, ինչպես ես փորձեցի պարզել, ոչ մի

քաղաքական նպատակ չուներ, և որպես հանձնաժողով՝ այս մարդկանց օգնելու որևէ քաղաքական ծրագիր չուներ, սակայն նրանց պաշտպանելու համար ուղղակի անհրաժեշտ էր ընդգրկվել քաղաքականության մեջ. այնպես որ, ես փորձեցի, ինչպես ասացի, պարզել, թե որն էր զորամասերի դուրս բերման ակնհայտ շտապողականության պատճառը: Կարծես թե բրիտանացիները, ինչպես մենք բոլորս գիտենք՝ այժմ դա համատարած տեղեկություն է, շատ բարդ ֆինանսական դրության մեջ են: Նրանք ֆրանսիացիների հետ միասին կրել են այս պատերազմի ծանրությունը: Նրանց զինվորների մեկ միլիոն յոթ հարյուր հիսուն հազարը սպանվել է: Նրանց նավատորմը փրկել է աշխարհի քաղաքակրթությունը գերմանացիներից: Նրանք հոգնած են և պատերազմից հյուծված ու պարտքերի մեջ խրված: Օրական նրանք ծախսում են իրենց եկամուտները գերազանցող երկու միլիոն ֆունտ:

Հետևաբար, բնական է, որ նրանք կդիմեն աշխարհի մյուս հասովածներին և կասեն. «Ահա մի գուտ բարեգործական ձեռնարկում: Մենք Հայաստանի կարիքը չունենք, մենք Միջագետքն ունենք, անհրաժեշտ չէ պաշտպանել մեր ճանապարհը դեպի Հնդկաստան: Եվ ինչո՞ւ այն բանից հետո, երբ մենք պաշտպանում էինք այդ երկիրը մարտ ամսից ի վեր, պետք է մնանք այնտեղ՝ չգիտեմ նույնիսկ թե ամսական քանի հազար ֆունտի դիմաց: Ի՞նչ է անելու Ամերիկան»:

Իմ պատասխանն այդ ջենթլմեններին հետևյալն էր. «Դուք գիտեք Միացյալ Նահանգներում կառավարման մեր սահմանադրական կարգը: Դուք գիտեք, որ Ամերիկան՝ այլ կերպ քան Կոնգրեսի միջոցով, որևէ բան անել չի կարող, և դուք գիտեք, որ Կոնգրեսն արձագանքում է մարդկանց կարծիքին: Ամերիկյան ժողովուրդը տեղյակ չէ այս իրադրությանը: Նրանց հետաքրքրվածությունը Հայաստանի նկատմամբ ակնհայտ է

իրենց 100-ամյա առաքելական նախաձեռնությունից և վերջին մի քանի տարիների ընթացքում նրանց ցուցաբերած հսկայական առատաձեռնությունից:» Ես ասացի. «Ես չեմ մեղադրում որևէ մեկին, ես չգիտեմ դրա թաքնված պատճառները, բայց փաստն այն է, որ Փարիզի վեհաժողովը, որը ճշգրտում էր աշխարհի պատերազմին մասնակցած պետությունների սահմանները, արդեն գրեթե մեկ տարի է բարձրացրել է այս թուրքական հարցը¹²¹: Թուրքերը ծնկի էին բերվել և պատրաստ էին ընդունելու ամեն ինչ պատերազմի ավարտին: Նրանք չզինաթափվեցին: Նրանք ամբողջությամբ տիրապետում են երկրի ներքին շրջաններին, բացառությամբ Միջագետքի, Պաղեստինի, Զմյուռնիայի՝ որտեղ հույներն են, և Կոնստանդնուպոլսի, որն այստեղ և այնտեղ առանձին վայրերում, զրավված է բրիտանական, իտալական և ֆրանսիական գործադիրությունների կողմից:

Այս հարցը որոշելու համար՝ առ այն թե ի՞նչ է կարող Ամերիկյան անել, ժամանակ է պետք, որպեսզի ամերիկյան ժողովուրդը ծանոթանա իրավիճակին: Ես պետք է ասեմ, առանց եսասիրության, այժմ խոսում եմ բրիտանական կաբինետի անդամի կամ խորհրդարանի անդամի հետ, «որ՝ մինչ իմ կողմից այս հաղորդագրումների հասնելը, ամերիկացիները ոչինչ չգիտեին իրավիճակի հրատապության մասին: Նրանք գիտեին, որ հայերը սովահար են լինում, բայց նրանք չգիտեին, որ բրիտանացիները դուրս են բերում իրենց զորքերը»: «Բայց, – արձագանքեց ինձ բրիտանական կաբինետի անդամը, – մենք ծանուցել ենք գաղնանը, և դա հայտարարվել է խորհրդարանում»: «Այո՛, բայց դուք չեք բացատրել՝ դա չի հասկացել ամեն դեպքում, ամերիկյան ժողովուրդը, ոչ էլ բրիտանական ժողովրդի խղճմտանքին է դա ներկայացվել: Այժմ, մենք առաջին անգամ ենք

դա իմանում»: « – Որքա՞ն դա կտևի»: Ես ասացի. «Առնվազն երեք ամիս, իսկ դա կարճ ժամանակ է Կոնգրեսի գործելու համար, եթե Կոնգրեսը գործի: Ես ոչ մի իրավունք չունեմ ասելու, որ Կոնգրեսը կգործի: Ես գիտեմ պահպանողականության խանդոտ զգացումը մեր միջազգային հարաբերությունների կամ աշխարհի հեռավոր հատվածներում մեր կարգավորումների տարածման նկատմամբ»:

Այս հանգամանքներում պարզելով, որ գործադիրությունները միանգամից դուրս չեն բերվելու և զգալով, որ իմ առաքելությունն այդ առումով ավարտված է, նաև ելնելով նրանից, որ աշխատաշրջանի վերջն էր և որոշ չափով անորոշության մեջ էի, ես եզրակացրի, որ ինձ համար ավելի լավ է վերադառնալ Միացյալ Նահանգներ, քան Միրիա, և ես ժամանեցի Նյու Յորք սեպտեմբերի 13-ին:

Այժմ, պրն նախագահ, դուք ձեր առջև ունեք սենատոր Ուիլյամսի կողմից ներկայացված մի բանաձև, և համարձակվելով խոսել ձեզ չափազանց ծանոթ թեմայի մասին, ես ցանկանում եմ ձեր ուշադրությունը հրավիրել այն բանին, թե ի՞նչ է այն նախատեսում:

Պրն ՆԱԽԱԳԱՀ. Դուք ունե՞ք վերանայված կրկնօրինակը:

Պրն ՍՄԻԹ. Ես ունեմ սեպտեմբերի 9-ով թվագրված կրկնօրինակը:

Պրն ՆԱԽԱԳԱՀ. Այո:

Պրն ՍՄԻԹ. Եվ այն ցույց է տալիս, թե ինչ նկատի ունեք սենատոր Ուիլյամսը, երբ հանձնարարեց պրն Հիչքոքին¹²² ներկայացնել բանաձևը: Ես կցանկանայի կարդալ այն՝ արձանագրության մեջ ընդգրկելու համար, եթե թույլ կտաք:

Սենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Թույլ տվեք նայել մի պահ: Ենթահանձնաժողովի քննարկմանը փոփոխված բանաձևն է

¹²¹ Բնագրում՝ this Turkish question:

¹²² Հիչքոքի (G. M. Hitchcock) մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

ներկայացված: Այո, սա փոփոխված բանաձևն է:

Պրն ՍՄԻԹ. Այո, սը: Այժմ, ես ընդունում եմ, որ այն ամենը, ինչ ձեզ ասացի այդքան հոգնեցուցիչ տեսականությամբ, իրականում մթնոլորտը ձեզ ներկայացնելու համար էր, և ներողություն եմ խնդրում այսքան ժամանակ խլելու և չարաշահելու համար, բայց դուք պետք է ներողամիտ լինեք: Ձեր առջև երբևէ չի եղել և ոչ էլ կլինի որևէ հարց, պարոնա՛յք, նույնքան նշանակալի, որքան այս հարցն է: Ես դա ասում եմ ամենայն անկեղծությամբ, և երանի ես կարողանայի դա ասել Միացյալ Նահանգների ամբողջ ժողովրդին:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք դա ասում եք այնպիսի շեշտադրմամբ և այնպիսի տպավորիչ բառերով, դուք խոսում եք քաղաքակա՛ն, թե՛ մարդասիրական տեսանկյունից:

Պրն ՍՄԻԹ. Ես մասնավորապես նկատի ունեմ մարդասիրական տեսանկյունը, և, ի վերջո, սենատո՛ր, չնայած դուք՝ պարոնա՛յք, անշուշտ՝ և ես խոսում եմ տարրական բաների մասին, կապված եք Միացյալ Նահանգների Սահմանադրությանն աջակցելու և ամեն ինչ ձեր երդումներով սահմանադրական եղանակով անելու հետ, մնացած ամեն ինչը պարզապես բյուրոկրատական քաշքշուկներ են՝ որ պետք է պոկվեն և դեն նետվեն, այնպիսի մի հարցի կողքին, ինչպիսին դուք հիմա ունեք ձեր առջև, և երբ ամերիկյան ժողովրդի խիղճն արթնանա այս հարցի հանդեպ, դրան ընդդիմացող ցանկացած ոք կմերժվի:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք նկատի ունեք ամեն ինչ, բացի մեր սահմանադրական պարտականությունների՞ց:

Պրն ՍՄԻԹ. Այո, ամեն ինչ, բացի ձեր սահմանադրական պարտականություններից: Դուք կհասկանաք դա: Ես կկարդամ սենատոր Ուիլյամսի բանաձևը: [Կարդում է.]¹²³

Նկատի ունենալով, որ բրիտանական զորքերի դուրս բերումը Կովկասից և Հայաստանից հայ ժողովրդին անօգնական կթուլնի քրդերի և թուրքերի հարձակումների դեպքում —

Սա կատարյալ ճշմարտություն է, ինչպես իմ գործընկերը՝ դոկտոր Մեյնը կվկայի բուպեններ անց —

և քանի որ ամերիկյան ժողովուրդը խորապես և անկեղծորեն համակրում է հայ ժողովրդի ազատության, խաղաղության և առաջադիմության ձգտումները —

Սա բացարձակ ճշմարտություն է, Սենատո՛ր, բացարձակ ճշմարտություն, ինչպես ցույց է տալիս 35 000 000 \$-ի շոշափելի նվերը՝ միանգամայն անկախ ամեն ինչից —

Ուստի՝

*Գոնգրեսում հավաքված Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Սենատի և Ներկայացուցիչների Պալատի կողմից որոշվեց, որ*¹²⁴ Սենատի կարծիքով Հայաստանը (ներառյալ Թուրքահայաստանի վեց վիլայեթները և Կիլիկիան), Ռուսահայաստանը, Ադրբեջան նահանգի հյուսիսային հատվածն ու Տրապիզոնը —¹²⁵

կայանում էին խնդրո առարկա լուծումները Սենատի ենթահանձնաժողովի կողմից: Լուծումների արձանագրությունները սկսվում են հենց այդ բանաձևի տեքստով (բնագրում՝ էջ 3): Մեր կողմից ներկայացրած սույն աշխատության շարադրանքում բանաձևը տեղ է գտել 29-30 էջերում, ուր նաև տրվում է բանաձևի կարուցվացքի՝ ենթաբաժանումների վերաբերյալ բացատրական տողա տակ (թիվ 3):

¹²⁴ Շեղագիրը համապատասխանում է բնագրին:

¹²⁵ Սենատոր Ուիլյամսի կողմից ընդառնվելուց հետո պրն Սմիթը շարունակում է ընթերցել բանաձևի տեքստը և կրկնում է արդեն ընթերցած

¹²³ Պրն Սմիթը ստորև ընթերցում է սենատոր Ուիլյամսի ներկայացրած բանաձևի բովանդակությունը, որի՝ քննարկման և ընդունման հարցի շուրջ

Սենատոր ՌԻԿՅԱՄՍ. Շենց այդտեղ, դա չպե՞տք է ջնջվի:

Պրն ՍՄԻԹ. Դրա վերաբերյալ կարծիքները տարբեր են արդյո՞ք այդ նահանգը, որտեղ 300 000 հայեր են բնակվում, պետք է ազատագրվի հայերի կողմից և չկազմի Հայաստանի Հանրապետության մաս: Կարծիք պետք է հայտնեն այս հայ պարոնները, ովքեր տեղյակ են դրանից:

Սենատոր ՎԻԼԹԱՄՍ. Շատ լավ:

Պրն ՍՄԻԹ. (շարունակելով կարդալ):

Կոնգրեսում հավաքված Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Սենատի և Ներկայացուցիչների Պալատի կողմից որոշվեց¹²⁶, որ Սենատի կարծիքով Հայաստանը (ներառյալ Թուրքահայաստանի վեց վիլայեթները և Կիլիկիան), Ռուսահայաստանը, Ադրբեջան նահանգի հյուսիսային հատվածն ու Տրապիզոնը պետք է լինեն անկախ, և որ Սենատը լիազորված է, որ Խաղաղության վեհաժողովը միջոցներ կձեռնարկի՝ օգնելու Հայաստանին անկախ հանրապետություն հիմնադրելու:

Մաս 2. Միացյալ Նահանգների նախագահն այսու իրավասու է օգտագործել Միացյալ Նահանգների ռազմական և ծովային այնքան ուժ, որքան իր կարծիքով նպատակահարմար կլինի Հայաստանում խաղաղության և հանդարտության պահպանման համար, մինչև այդ երկրի գործերի կարգավորումն ավարտվի պետությունների միջև պայմանագրով:

Այժմ, նկատեք, ենթահանձնաժողովի պարոնայք, որ այդ կետի ընդունումը Միացյալ Նահանգներին չի պարտավորեցնում

սույն պարբերությունը: Կրկնությունը տեղ է գտել նաև արձանագրություններում:

¹²⁶ Շեղագիրը համապատասխանում է բնագրին:

որևէ այլ բանի, բացի առժամանակ խաղաղության և կայունության ձեռք բերման: Ես կվերադառնամ դրան: [Շարունակելով կարդալ]:

Մաս 3. Նախագահն այսու իրավասու է առկախելու օտարերկրյա զինվորագրման օրենքն այնքան ժամանակ, որքան այն անհրաժեշտ է Միացյալ Նահանգների հայերին՝ դրամ և զենք ու զինամթերք հայթայթելու և իբրև զինված ուժեր Փոքր Ասիայի իրենց հայրենակիցներին օգնության հասնելու համար:

Ես կվերադառնամ դրան մեկ րոպեից: [Շարունակելով կարդալ]:

Մաս 4. Սույնով հատկացվում է զանձապետարանի ցանկացած պաշարներից, և ոչ այլ կերպ, \$ —ի¹²⁷ չափով գումար՝ նախագահին՝ թույլ տալու իրագործել վերոհիշյալ բանաձևը:

Այժմ, պարոնայք, ինչպես միշտ հաշվի առնելով մեր Մահմանադրության սահմանափակումները, ձեզանից և ձեր գործընկերներից և Ներկայացուցիչների պալատից է այս պահին կախված այն հարցը, թե արդյո՞ք աշխարհի ամենախիզախ, ամենանախաձեռնող, ամենախելացի ազգից 1 500 000-ը պետք է ոչնչանա, թե ոչ: Թույլ տվեք ներկայացնել այդ առաջարկը: Հայի մասին միջին ամերիկացու սովորական կարծիքը՝ խելացի, գերխելացի, առևտրական մարդն է: Ենթադրվում է, և բոլորթրքամետ թշնամիների կողմից նրանց մեղադրանք է ներկայացվում առ այն, որ նրանք ձրիակերներ են և արևախումբներ ու պատճառը, որ նրանց ատում և հալածում են թուրքերը, իրենց կրոնն է և այն, որ ուր էլ նրանք գնում են, այնքան

¹²⁷ Բնագրում որևէ թիվ նշված չէ:

են հալածում խեղճ թուրքերին, մինչև մարդասպանությունն ու սպանությունը անհրաժեշտություն է դառնում: Այժմ, հայերի գրեթե 85 տոկոսը գյուղատնտեսությամբ զբաղվող մարդիկ են: Այս մարդկանց ընդամենը 15 տոկոսն է, որ արհեստավորներ և մասնագետներ են: Ճիշտ է այն, որ թուրքերը՝ մեծ հետևողականությամբ և անկողմնակալությամբ, չեն խնայել նրանցից ոչ մեկին: Ամենանուրբ, կատարյալ և քնքուշ տիկնայք ուղարկվել են անապատ և թալանվել ու թալանվել¹²⁸ այն աստիճանի, որ մագործի դանակը բարեգութ կլիներ այն մահվան դիմաց, որին նրանք բախվեցին:

Ես գիտեմ մի դեպք՝ կապված 34 կաթուղիկ միանձնուհիների հետ, ում հետ այնպես էին վարվել, որ նրանցից մնացել էին միայն երկուսը: Ես պատմություն եմ լսել շուրթերից մի հայ աղջկա, ում դեմքը կտրատած և խոր վերքերով պատված էր, ով կանգնած էր շարքում և ում առաջարկվեց կյանք՝ եթե նա մուսուլման դառնար, և երբ նա մերժեց, հարվածն իջավ՝ սխալ ուղղությամբ: Նա ընկավ սպանվածների կույտի մեջ և նրան ուղեկցող քույրը, փնտրելով նրան, նկատեց նրա ոտքերի ցնցվելը և նրան դուրս քաշեց: Հավասար, միատոն, անզգացմունքային ձայնով նա պատմում է պատմությունը: Նա 17 տարեկան է: Նա գնում է իր աշխատանքին¹²⁹:

Ես լսել եմ մի ամերիկացի միսիոներ տիկնոջ պատմությունը, ով տարիներ շարունակ եղել է այնտեղ: Այդ փախստականներին ուղեկցելու նրա պատմությունը տեղեկացնում էր, որ իրեն նույնպես՝ հյուծված, ցեխոտ և վերջին աստիճանի ուժասպառ եղած, թուրքերն արգելել են դուրս գալ կայսրու-

¹²⁸ Սույն նախադասության՝ մեր կողմից շեղատառով առանձնացված հատվածը բնագրում ներկայացված է հետևյալ կերպ՝ ... ladies have been sent out into the desert and plundered and plundered... :

¹²⁹ Տվյալ պարբերության վերջին նախադասությունները ներկայացվում են համապատասխան բնագրի՝ ներկա անորոշ ժամանակով:

թյունից:

Մենատոր ՈՒՐԼՅԱՄՍ. Ինչո՞ւ:

Պրն ՍՄԻԹ. Բանի որ նա գիտի ճշմարտությունը:

Չնայած այդ ամենին, այժմ Ամերիկայում, և՛ Լոնդոնում, և՛ Կոնստանդնուպոլսում, և՛ ամենուր ազդեցիկ ուժեր են գործի դրվել՝ թուրքիային մեկ այլ հնարավորություն ընձեռելու համար:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ես ցանկանում եմ հարցնել սա:

Դուք շատ զարմացնող հայտարարություն արեցիք մի փոքր առաջ թուրքիայի իշխող իշխանությունների և այն երկրների կառավարությունների մասին, որոնք հավանություն էին տվել թուրքիայի կողմից կատարվող կոտորածներին:

Պրն ՍՄԻԹ. Այո:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դրա վրա հրավիրվել է խաղաղության հանձնաժողովի ուշադրությունը:

Պրն ՍՄԻԹ. Խաղաղության կոմիտեն, պարոն նախագահ, գիտի այն ամենը, ինչ դուկտոր Մեյնը և մեր գործընկերները գիտեն, և անհամեմատ ավելին: Միացյալ Նահանգների խելացի, ընդունակ երիտասարդ սպաները՝ եռանդուն, հիանալի երիտասարդներ, ում ես հանդիպել եմ ամենուր, անցել են ամբողջ այդ երկրով և զեկուցումներ գրել դրա մասին: Բրիտանացի սպաներն արել են նույնը:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այդ դեպքում, ինչպե՞ս է հնարավոր, որ խաղաղության հանձնաժողովը չի նկատել այդ իրադրությունը:

Պրն ՍՄԻԹ. Դա առեղծված է, պրն նախագահ, որը ես չեմ փորձի բացահայտել:

Մենատոր ՈՒՐԼՅԱՄՍ. Դուք չե՞ք կարծում, որ դա գլխավորապես այն բանի պատճառով է, որ նրանք անելու այնքան շատ բան ունեին, որ ինչ-որ մի բան պետք է թողնվեր վերջում:

Պրն ՍՄԻԹ. Դա այն է, ինչ ես ասել եմ իմ հրատարակած հոդվածներում և ինչը, ես կարծում եմ, ի վերջո —

Մենատոր ՀԱՄԴԻՆԴ. Մարդկանց կոտորածի հարցը վերջում չի թողնվում սովորաբար:

Պրն ՄՄԻԹ. Դա մի հարց է, որի վերաբերյալ ես ունեմ իմ սեփական տեսակետը, բայց կարծիք չեմ հայտնի: Սակայն ցանկանում եմ սա հասցնել յուրաքանչյուրի գիտակցությանը, ով հետաքրքրված է այս պատմությամբ: Պատճառը, թե ինչու են հայ քրիստոնյաները հալածված Թուրքիայում, երկակի է: Առաջին, նրանք զուսպ են, նրանք աշխատասեր են, նրանք տնտեսող են, և ուր որ հնարավոր է, նրանք բարգավաճում են:

Երկրորդ, 1000-1300 տարի նրանք չեն հրաժարվել իրենց կրոնից: Միակ բանը, որ նրանք պետք է անեին, դա թուրք մուսուլման դառնալն էր, և այս ամենը հեռու կլինեք նրանցից:

Մենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Դա թաթարների հարձակումների պատճառն էր:

Պրն ՄՄԻԹ. Թաթարները թալանել են նրանց:

Մենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Իսկ քրդերի հարձակումները:

Պրն ՄՄԻԹ. Քրդերը նույն կերպ: Ո՛չ թաթարները, ո՛չ քրդերը, դուք հասկանում եք, որ ճիշտ չէր լինի իմ դոգմատիկ լինելն այնտեղ կարճատև այցելությունից հետո, սակայն ֆանատիզմը թուրքերի կողմից է, ոչ քրդերի կամ թաթարների: Բայց հասկանալու նախնական բանն այն է, որ թուրքի դեպքում մուսուլմանական կրոնն այնքան անբաժանելի է միահյուսված իր քաղաքական համակարգի հետ, որ այն չի կարող առանձնացվել: Ինչպես մի հայ ինձ հայտնեց՝ ասացվացքը հետևյալն է. «Մուլթանն Աստծո ստվերն է երկրի վրա» և երբ նա կամ երեքը, ում անունները ես տվեցի¹³⁰, նրա անունից հրաման են տալիս, թուրքը կսպանի իր ամենամտերիմ և սիրելի ընկերոջը և կփրկի իր հոգին դա անելով: Արեւմուտքի մարդկանց համար դժվար է դա հասկանալը, սակայն

¹³⁰ Պրն Մմիթը, հավանաբար, նկատի է ունեցել իր կողմից վերոնշյալ Մեծ տերությունները:

դա է փաստը: Ինչպես նաև փաստ է այն, ինչ ինձ բացատրեց իմ արևելյան ընկերը, ում բացարձակ անաչառության վրա ես չնչին կասկած անգամ չունեմ, որ որևէ մեկի հրաժարվելը մուսուլմանական կրոնից դա թուրքական պետության դեմ գլխավոր հանցագործությունն է: Նրան կարող են կախաղան բարձրացնել դրա համար, և մարդկանց կախում են դրա համար: Այդ պայմաններում, ունենալ չափազանց խելացի մարդկանց միասնություն Բաղդադի տարածաշրջանում՝ իսկ ծրագիրը մշակվել էր Բեռլինում, Վիեննայում և Կոնստանդնուպոլսում, քաղաքական վտանգ էր, որը նրանք մտադիր չէին հանդուրժել: Ես ասեցի, որ այդ պետությունների կատարյալ իմացությամբ և թողտվությամբ են այս կոտորածները տեղի ունեցել: Մա շատ լուրջ հայտարարություն է անելու համար, սակայն թույլ տվեք ձեզ ուղղորդել դեպի պրն Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը, որտեղ նա դա ցույց է տալիս՝ քայլ առ քայլ: Երբ նա դեսպան էր Կոնստանդնուպոլսում՝ արել է այն ամենը, ինչ կարող էր՝ դիմելով թուրքական կառավարությանը դադարեցնելու համար այդ բաները: Եվ դոկտոր Յոհանես Լեփսիուսի¹³¹՝ գերմանական կաթինետի թույլտվությամբ հրատարակված վերջին հրապարակումները ցույց են տալիս, որ՝ գերմանացի սպաներից ոմանք բողոքել են, նախքան այս ամենի սկսվելը:

Այժմ, ես ասում եմ, որ գործը՝ խնդիրը, որ դուք, պարոնա՛յք, պետք է լուծեք՝ ելնելով այն հենքից, որ ես փորձեցի շատ համառոտ, ուրվագծային և ոչ համապատասխան ձևով ձեզ ներկայացնել, հետևյալն է. հնարավո՞ր է արդյոք ձեր կողմից սահմանադրության շրջանակներում և հաշվի առնելով այն փաստը, որ դուք ներկայացնում եք ամերիկյան ժողովրդի զգացմունքները՝ Հայաստանում խաղաղություն և հանգստություն

¹³¹ Յոհանես Լեփսիուսի (քնագրում՝ Johann Lepsius) մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

պահպանելու հարցի վերաբերյալ, ինչպես նաև նպատակահարմար է արդյոք ձեռք համար՝ Միացյալ Նահանգների կողմից պայմանագրով երկրի այս հարցերի կարգավորումից հետո, զորամիավորումներ ուղարկել բրիտանական զորքերի տեղը զբաղեցնելու համար կամ ոչնէ՞ քան անել՝ ամերիկյան շահերը փրկելու համար: Այնպես որ, սա տարրական օրենք է —

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ի միջի այլոց, հենց առավոտյան ես մի նամակ էի կարդում, որտեղ առաջարկվում էր, որ թերևս մենք այս բանաձևում՝ այն ընդունելու դեպքում, պետք է ներառենք. «Մեր վերջին դաշնակիցների կամ զործակիցների զորամասերի հետ համագործակցությամբ», այլ խոսքերով, փորձել ապահովել միջազգային զորք զուտ ամերիկյան զորքի փոխարեն: Ես կարծում եմ, որ կարիք չկա այդ մասին նշել բանաձևում:

Պրն ՍՄԻԹ. Բհարկե ո՞չ:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Քանի որ բանակցությունների միջոցով, եթե մենք ցանկանանք այնտեղ ուղարկել մեկ դիվիզիա կամ ինչ էլ որ ուղարկենք, մենք կարող ենք անել այնպես, որ ֆրանսիացիները կամ իտալացիները, կամ բրիտանացիները որոշ զորք ուղարկեին մեզ հետ մեկտեղ:

Պրն ՍՄԻԹ. Միանշանակ:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ես բավականին լավ եմ հասկանում, թե այս պահին ժողովուրդն ինչ է մտածում Բրիտանիայում: Նրանք մտածում են, որ Մեծ Բրիտանիան պարտադրված է ֆինանսապես և այլ առումներով, ու ստիպված է պահպանել աշխարհի կարգուկանոնը, և նրանք մտածում են, որ այդ հսկողությունը պետք է համատեղ լինի՝ բացի որոշ տեղերից, ուր որևէ մեկը ևս բացառություն կկազմի: Սակայն ես չեմ ընդգրկել դա բանաձևում, քանի որ ինձ թվաց, ձեռք այդպես չի՞ թվում, սենատորնե՛ր, որ դա անօգուտ կլիներ:

Մենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Դա կարող է արվել դեպարտամենտի¹³² կողմից:

Պրն ՍՄԻԹ. Դա ավելորդություն է:

Մենատոր ՀԱՄԴԻՆԳ. Պրն Սմիթի վկայությունը շատ հետաքրքիր է, սակայն մեր ժամանակը սահմանափակ է. ելնելով մյուս վկաների նկատմամբ ունեցած հարգանքից, որոնք սպասում են, թե երբ ենք նրանց ունկնդրելու, պետք է խնդրենք ձեռք լինել որքան հնարավոր է հակիրճ:

Պրն ՍՄԻԹ. Ես ցանկանում էի ձեր ուշադրությունը հրավիրել այս բանաձևի երրորդ հոդվածի կիրառելիության վրա՝ մասնավորապես այս երկրում հայկական բանակ հավաքագրելուն, զինելուն և ֆինանսավորելուն՝ կամավոր ինքարկե: Դա ես պետք է թողնեմ այն հայ ջենթլմենների հայեցողությանը, ովքեր այստեղ են: Ես հարցրի ժամանակավոր հանրապետության¹³³ ռազմական նախարարին¹³⁴, ում անունն այս պահին չեմ հիշում, թե որքան էր Ռուսահայաստանի աշխատուժն այն ժամանակ, երբ ես այնտեղ էի: Նա ասաց, որ դա մոտավորապես 30 000 էր: Ես ցանկանում եմ ասել, որ առաջին հարցերից մեկը, որ կարող է հնչել խիզախ ամերիկացու շուրթերից, ում այս ամենը պատմում են՝ հետևյալն է. «Ի՞նչ տեսակի մարդիկ են դրանք, որ կանգնում և թույլ են տալիս իրենց ոչնչացնել, ինչպես հորթեր՝ առանց դիմադրելու: Նրանք պետք է որ խեղճ, վախկոտ ազգ լինեն»: Փաստն այն է, որ թուրքերը շատ զգույշ են եղել նրանց զինաթափելու հարցում: Նրանք (հայերը — Ա. Ղ.) հնարավորություն չեն ունեցել բացառությամբ Ռուսահայաստանում: Նրանք այժմ միավորված են մի գեներալի

¹³² Խոսքն ԱՄՆ-ի արտաքին գործերի վարչության (նախարարության) պետական դեպարտամենտի մասին է:

¹³³ Պարոն Սմիթը նկատի է ունեցել Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը:

¹³⁴ Բնագրում՝ secretary of the war:

հրամանատարության ներքո, որն այժմ Լոնդոնում է և լինելու է Միացյալ Նահանգներում: Նրանք ունեն 18 000-ից մինչև 20 000-անոց բանակ՝ երկրի այդ շրջանի լավագույն երիտասարդ տղամարդկանցից: Նրանք հրաշալի մարտիկներ են՝ երբ պատշաճ զինված են:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ոչ միայն դա, այլև գեներալ Ալենբին է բարձր գնահատել նրանց այն բանի համար, ինչ նրանք արեցին Հայաստանում և Պաղեստինում՝ հետ պահելով թուրքական ուժերին, որոնք կարող էին կանգնեցնել բրիտանացիներին Եփրատի մոտ:

Պրն ՍՄԻԹ. Այս ժողովուրդը տառապել է ավելի, քան ուրե՛կ այլ ժողովուրդ աշխարհում: Եվ նրանք կրավորական դիրքում չեն եղել, նրանք պարզապես չեն նստել ու սպասել հավաժվելուն: Նրանց բնակչության հավանաբար 30 տոկոսը թուրքայիում սպանվել է պատերազմի պատճառով, բայց չնայած դրան, նրանք հսկայական նշանակություն են ունեցել ռազմական գործողությունների համար, ինչպես նշեց գեներալ Ալենբին:

Մեկ բան ևս՝ և ես, ցավոք, ավարտում եմ: Եվ պատճառը, որ ես «ցավոք» պետք է ավարտեմ, այն է, որ հենց որ ես վերջացնեմ ու գնամ այստեղից, ես անմիջապես կսկսեմ հիշել բաներ, որոնք պարտավոր էի ասել, բայց ես մեկ այլ հնարավորություն չեմ ունենա:

Եվս մի բան: Որքա՞ն գանձ պետք է ծախսվի, որքա՞ն է Միացյալ Նահանգները կամենում կորցնել կամ ներդնել այս երկրում: Ես ցանկանում եմ խուսափել բոլոր այն բարդություններից, որոնցից կարող եմ: Ես չգիտեմ, թե խաղաղության վեհաժողովն ինչ կորոշի, իմ կարծիքը հետևյալն է, եթե Հայաստանի Հանրապետությունը հիմնադրվի Սև ծով ելքով և Կիլիկիայի գավառ ելքով, այս երկու գավառները կվճարեն 250 000 000 դոլլար վարկի տոկոսները: Դա հնարավորություն կտա

ժամանակավոր կառավարությանը մինչև վերջ մարելու այնտեղ ներդրված յուրաքանչյուր դոլլարը: Դա ոչ թե բարեգործական նվեր է, որն անհրաժեշտ է կատարել, այլ պարզապես օգնություն է մարդկանց՝ դուրս գալու այդ վիճակից:

Այժմ՝ մյուս կողմից, ինչ վերաբերում է սահմանադրական հարցին, ես չեմ ասում, որ դա նախատեղի, ծաղրելի կամ հեզնելի է, բայց՝ փաստ է, որ մենք դժվարություն չենք ստեղծում մեր զորքերը տեղակայելու Կոստա Ռիկայում և Հարավային Ամերիկայի այլ կետերում՝ պահպանելու շաքարի պլանտացիաները: Մենք հիմա զորքեր ունենք Հաիթիում: 200 մարդ բարեգործական առաքելությամբ աշխատում է Հայաստանում և միլիոնավոր ամերիկյան գումարներ են ներդրվել այնտեղ, պարզապես այդ հիմքի վրա: Հայաստանի հեռավոր սարերում ես տեսել եմ պատանի բրիտանացի ենթասպայի՝ երկու կամ երեք հնդիկ զինվորների ուղեկցությամբ, բարոյական ազդեցությունը: Այս մարդիկ նահանջում են: Նրանք բավական վայրագ են, բայց վախենում են արևմտյան զինվորից: Ուստի ամենավոքք ուժն ունի հսկայական ազդեցություն: Եթե մի ռազմանավ կարողանար գալ Կոնստանդնուպոլսից և երևար այս ափերի մոտ և ուղարկեին օդանավեր երկինքն ի վեր, այնպես որ դրանք տեսանելի լինեն այդ ցեղերին՝ բարոյական ազդեցությունը հսկայական կլինի:

Թույլ տվեք ընթերցել, թե ինչպիսին է իրավիճակն այսօր և ես կավարտեմ: Սա գնդապետ Հասկելից է: Սա հեռագիր է Թիֆլիսից՝ Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի գրասենյակ Նյու Յորքում: Այն ստացվել է հոկտեմբերի 5-ին: [Կարդում է.]

ԹԻՖԼԻՍ, հոկտեմբերի 5, 1919 թ.

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ, Նյու Յորք

Թիվ 182. Մտորն ներկայացվում է մինչ օրս կատարված աշխա-

տանքների ամփոփ նկարագիրը: Մերձավոր Արևելքում Ամերիկյան օգնության կոմիտեի գործառույթները ստանձնվում է սեպտեմբերի 5-ին: Բանակի անձնակազմը ժամանել է 15-ին: Գույքագրվում են գույքային ֆոնդերը: Վերակազմակերպումը ներառում է կենտրոնական գրասենյակի բաժանումը հետևյալ հինգ սեկցիաների. (1) վարչություն, (2) փաստացի պայմանների, կարիքների հետաքննություն, (3) որբանոցների, հիվանդանոցների և արտադրական աշխատանքների կազմակերպում, (4) զնումներ, պահեստավորում, բեռնափոխադրում, բաշխում, (5) բյուջեի, հատկացումների, առդիտի և դրամափոխանակության կազմակերպում: Ըստ շրջանների և ենթաշրջանների՝ նշանակված ուղորտները գործելու էին Թիֆլիսից, Բաթումից, Կարսից, Էրիվանից, Ալեքսանդրապոլից և Ղարաքիլիսայից: Ութ հարյուր հազար չքավորների, 250 000 անտունների տրամադրվել է հնարավոր ամեն օգնություն՝ բաշխելով հաց, ալյուր, ցորեն և անվճար ճաշարան: Այժմ կա 2510 (?)¹³⁵ տոննա ցորեն, Կիքափու Դիմիտրի¹³⁶ նախկին բեռնափոխադրումները կարող են շուտափույթ ապահովել Կուբանից, կասկածելի է, եթե ընդհանուր 8100 տոննայի մնացորդն այս թիվն է, ներառելով կամավոր բանակի կարիքները: Բեռնափոխադրումը մեծապես բարդացել է ինքնին Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի փաստով: Ամբողջ շարժակազմը լավագույն դեպքում անհամապատասխան է: Վրաստանի արտակարգ կարևորությունը դարձրեց նրան իրականում գործակալ, որը, փաստորեն, այստեղից բոլոր արտահանումների արգելքն է, հետաձգելով Հայաստանին մարդասիրական օգնության առաքումը: Հայաստանը նաև մերժում է կերակրել հայ զանդականներին, որոնք հիմա գտնվում են Ախալքալաքում, Բորժոմիում¹³⁷ և Ռուսահայաստանի պայմանական սահմաններից դուրս այլ շրջաններում՝ խաղաղության վեհաժողովի որոշումներով այս տարածքները հավանաբար զիջվում են այլ պետությունների: Դենիկինի կողմից Հյուսիսային Կովկասից դեպի հարավ սննդամթերքի բռնագրավումներն ու առաքումների արգելքները, բարձրացնում են տեղական գները, մեծապես սահմանափակում հասանելի մատակարարումները: Բեռնափո-

խաղրումներից ամենաապահովը գնացքներն են: Կողոպուտները հաճախակիացել են՝ բոլոր բրիտանացիների՝ բացառությամբ Բաթումի, դուրսբերման ավարտից ի վեր, գնացքների հսկիչների պակասությունը, տարածված ընդհանուր անօրինականությունը մշտապես վտանգում են հումանիտար օգնության մեր մատակարարումների առաքումը հեռավոր շրջաններ և ստիպում մեզ կազմակերպել գնացքների հսկողություն և այլ¹³⁸ ծառայություններ: Բաթումի կայարանի անհարմարությունները լրացուցիչ խոչընդոտ են: Այս դժվարություններն արագորեն հաղթահարվում են: Արդեն տեղաբաշխված սննդամթերքի խիստ հսկողությունը հնարավոր դարձրեց ապահովել վերջինիս տրամադրվելիք բաժնի ավելացում: Կազմակերպումը հիմա ավարտված է, գործողություններն օրօրի ընդլայնվում են, բեռնաթափումների կենտրոնական բաշխումը կատարում է Ալեքսանդրապոլը, որտեղ հույս կա ապահովել որոշ պահեստավորում անկանխատեսելիությունների նպատակով, նաև Հայաստանի կառավարությունից ձեռք են բերվել զինվորական մեծ բարաքներ, ուր կկենտրոնացվեն հիսուսից վաթսու հազար գաղթականներ, ովքեր կաշխատեն ճանապարհների վրա, կկատարեն հանրային աշխատանքներ, նվազեցնելով ապահովման ծախսերը: Ռուսահայաստանի ամբողջ տարածքում գործող 49 որբանոցների տասներեք հազար երկու հարյուր քսանհինգ որբեր կանանց հետ միասին ներկայումս զբաղված են թեթև արդյունաբերական աշխատանքներում, որը՝ հույս ունեն շուտով կդառնա ինքնաֆինանսավորվող, քանի որ մեկնարկում է արտադրանքի արտահանումը Անդրկովկասից: Տասնչորս հիվանդանոց 1800 զբաղված մահճակալներով արդեն գործում են, մյուսները նախատեսվում են: Մեր աշխատանքի նպատակը՝ հարյուր տոկոս օգնությունն է: Ձեռքբերումների հավանականությունը ներկա կազմակերպության ընդլայնումն է:

ՀԱՄԿԵԼ

Սա է իրավիճակը, պարոն նախագահ: Ահա մեկ այլ

¹³⁵ Փակագծերն ու հարցական նշանը՝ համապատասխանում է բնագրին:

¹³⁶ Բնագրում՝ ex-cargoes Kickapoo Dimitri.

¹³⁷ Բնագրում՝ Borgom.

¹³⁸ Բնագրում՝ R.T.O. service (հապավումը՝ Railway Transportation Organization):

հեռագիր՝ գնդապետ Լոգանից¹³⁹, հենց նոր ստացված [կարդում է]:
ՓԱՐԴՁ, 1919 թ., հոկտեմբերի 1, երեկոյան ժամը 10:47,
հետևյալ հաղորդագրությունը ստացվել է Հասկելից

ԹԻՖԼԻՍ, սեպտեմբերի 27

«Հենց նոր ավարտել եմ ստուգումները Հայաստանում: Նպաստամատույցի իրավիճակը բարդացել է այն փաստի հետևանքով, որ Հայաստանի կառավարությունը համակրում է Դենիկինին, մինչդեռ Վրաստանը և Ադրբեջանը միավորվել են ընդդեմ Դենիկինի: Թուրքերի կողմից օգնություն և աջակցություն ստացած թաթարները ստիպել են հայ բնակչությանը լքել Իգդիրը և ճնշում են գործադրում Կարսի և Էրիվանի վրա: Այս իրավիճակը մեծապես ավելացնում է փախստականների թիվը և Կուրանից փոխադրումը դարձնում անուրջ: Կուրանում ձեռք բերված Կիթափու կարգոյով փոխադրված ցորենի մի մասը դեռ տեղ չի հասել: Նախիջևանից Պարսկաստան երկաթուղին շրջ ժամանակով ընդհատվել է և կմնա այդպես մինչև պայմանները չբարելավվեն, այս պայմաններում միակ վստահելի մատակարարման աղբյուրներ են Միացյալ Նահանգները կամ այլ արտաքին աղբյուրներ: Ձեռքի տակ եղած պաշարները բավարար են մինչև դեկտեմբերի 1-ը: Շուրջ 800 000 հայ չքավոր են, որոնցից շատերն օգնության կարիք կունենան մինչև հաջորդ տարվա աշնան բերքահավաքը: Մենք ամսական մոտ 7000 տոննա ցորենի այուրի կարիք ունենք սկսած դեկտեմբերի 1-ից: Ի հավելումն, մանկական սննդի մեկ բեռնատար կծամանի դեկտեմբերի 1-ին, հաջորդ երեք ամիսների ընթացքում 150 000 երեխաների սննդակարգն ապահովելու համար: Կովկասն ունի խառը բեռնափոխադրումների՝ հասարակ գործիքների, գյուղատնտեսական սարքավորումների, կոշիկների, ամանեղենի, խոհանոցային սպասքի, ապակե սպասքի, օձառի, պատուհանի ապակու, շինարարական մեխերի, էլեկտրական լամպերի, բրդյա և բամբակյա հագուստի, ներքնաշորերի և խիսինի ու այլ հասարակ դեղամիջոցների շտապ

կարիք: Գոյություն ունեցող պայմաններում այս ապրանքները կարող են փոխանակվել ծխախոտով և գորգերով, բայց ոչ սննդամթերքով: Դեկտեմբերի 1-ից Կովկասը՝ ի հավելումն թվարկված ապրանքների կունենա ամսական 500 000 դոլլարի կարիք՝ օգնության ծրագրի ընդարձակման և երկաթուղու վերահսկման ու ընդլայնված անձնակազմի համար: Ուղարկեք 100 ամերիկացի՝ անձնակազմի համար, հիմնական ապրանքների պաշարներ երեք ամսվա համար՝ սկսած դեկտեմբերի 1-ից: Նովոռոսիյսկում¹⁴⁰ պահպանված Կիթափու կարգոյով փոխադրելիք ընդդեմի մոտ կեսն արդեն առաքվել է Բաթում և մնացորդը կարծես թե ճանապարհին է:

ԼՈԳԱՆ

Ահա պարոն Ջեյմս Ա. Մալքոլմի¹⁴¹ հեռագիրը, ով Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչն է Լոնդոնում [կարդում է]:

Լոնդոն, հոկտեմբերի 5, 1919 թ.

ՍՎԱՋԼԻ,

751 Օլդ Սաութ Բիլդինգ, Բոսթոն, Մասս.

Փոխանցել եմ ձեր հեռագիրը Նուրբահին: Գեներալ Անդրանիկն այստեղ հայերի շրջանում միջոցներ է հավաքում և հագուստ գնում ու ուղարկում Անդրկովկաս՝ հույս ունենալով, որ հնարավորինս շատ հայեր՝ տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ, կկարողանան փրկվել: Նրանք այժմ ակնհայտորեն լքված են իրենց քրիստոնյա բարեկամների կողմից և չունեն գեներալ զինամթերք իրենց պաշտպանելու համար: Հալածվում և հետապնդվում են՝ մտահոգիչ, վտանգավոր վիճակներում են հայտնվել նրանք, ովքեր փրկվել են մուսուլման, թուրք և թաթար թշնամիների վայրագությունից, ովքեր այժմ կրկին սպառնում են նրանց բոլոր

¹⁴⁰ Բազմում՝ Navorissisk:

¹⁴¹ Ջեյմս Ա. Մալքոլմի (James A. Malcolm) մասին տե՛ս «Օանոթագրություններ» բաժնում:

¹³⁹ Գնդապետ Լոգանի (Col. James Logan) մասին տե՛ս «Օանոթագրություններ» բաժնում:

կողմերից: Մոտավորապես խստություններն ավելացնում են վտանգը: Անդրանիկը կարծում է, որ շատ չափավոր օտար ուժը կբավարարի գրավելու և Հայաստանում խաղաղություն հաստատելու համար և երկու տարվա գրավումը բավարար կլինի հայերին շուրջ քաջելու ժամանակ տալու համար՝ վերաբնակվելու և ինքնապաշտպանվելու ու իրենց երկիրը պաշտպանելու բավականաչափ ուժեղ ռազմական ուժ ստեղծելու համար: Գրավումից վեց ամիս անց այդ օտար ուժի մեկ երրորդը կարող է դուրս բերվել, մեկ տարի անց ևս մեկ երրորդը և երկու տարի անց մյուս երրորդ մասը: Եթե շատ ուշ չլինի և բախումները թույլ տան, Անդրանիկը Նուբարի խորհրդով կնախարհի Ամերիկա և հանդես կգա Մենատյի հանձնաժողովի առջև:

ՋԵՅՄՍ Ա. ՄԱԼՔՈԼՄ

Իսկ այժմ, հայցելով ձեր ներողամտությունն այսքան շատախոս լինելու համար և ամենայն անկեղծությամբ կոչ անելով ձեզ, պարոնայք, չհետաձգել այն, ինչ դուք անում եք, քանզի, եթե ինչ-որ բան չձեռնարկվի, այս ամենը կիրականցվի նույնքան հաստատ, ինչպես այն, որ մենք հիմա նստած ենք այստեղ, միջոցներ ձեռք առնելը ես թողնում եմ ձեր ողջամտությանն ու կարեկցանքին:

Մենատյո չԱՐԴԻՆՔ. Շատ հետաքրքիր բացահայտում էր: Այժմ մենք կլսենք դոկտոր Մեյնին:

ԳՐԻՆԵԼ ՔՈԼԵՋԻ ՏՆՕՐԵՆ ՊՐՆ Ջ. Հ. Թ. ՄԵՅՆԻ¹⁴² ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մենատյո չԱՐԴԻՆՔ. Դոկտոր, ասացե՛ք մեզ ձեր անունը, ձեր զբաղվածությունը, իսկ ձեր զեկուցումը ներկայացրե՛ք այնպես, ինչպես կամենում եք:

Պրն ՄԵՅՆ. Ջ. Հ. Թ. Մեյն, Գրինել Քոլեջի տնօրեն, Մերձավոր Արևելքում Ամերիկյան նպաստամատույցի կոմիտեի կողմից ուղարկված հանձնաժողովի անդամ, փետրվարին նշանակվել եմ հանձնաժողովի հատուկ անդամ Կովկաս գնալու համար:

1919 թ. փետրվարի վերջին ես մեկնեցի Կոնստանդնուպոլիսից և ժամանեցի Բաթում մարտի 1-ին, և այդ ժամանակաշրջանից մինչև մայիսի 17-ը Կովկասում էի՝ հետազոտելով իրավիճակը և փորձելով ապահովել այլ՝ հատկապես Հուլիերի կազմակերպության հետ համագործակցությունը՝ մեր օգնությունը Ռուսահայաստան կոչվող շրջանում ընդլայնելու նպատակով: Նախապես ես կցանկանայի ասել, որ ցանկանում եմ վերահաստատել հնարավոր բոլոր շեշտադրումներով, բոլոր մանրամասներով, ինչ-որ ասաց պրն Ուոլթեր Ջորջ Միլթը: Ես Կովկասում էի երկուսուկես ամսից մի քիչ ավելի: Ես շատ մանրակրկիտ հետազոտել եմ այնտեղ տիրող իրավիճակի յուրաքանչյուր փուլը: Ես գնացել էի այնտեղ այդ իրավիճակը հետազոտելու նպատակով: Ես չէի գնացել այնտեղ իրավիճակը կազմակերպելու և կառավարելու համար: Ես գնացել էի այն հետազոտելու նպատակով և անելու ինչ կարող էի՝ աշխարհի ուշադրությունը հրավիրելու այս իրավիճակի վրա, ինչպես որ այն փաստացի գոյություն ուներ:

Այժմ, կարծում եմ, ինձ համար կարևոր է նշել, որ ես

¹⁴² Ջ. Հ. Թ. Մեյնի (John Hanson Thomas Main) մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

Բայթում էի գնացել երկու ամերիկացի երիտասարդների՝ որպես օգնականների հետ: Երբ ես հասա Թիֆլիս, իմացա, որ այնտեղ և էրիվանում աշխատանքի համար պատասխանատու էին երեք ամերիկացի: Վեց կամ յոթ շաբաթ, ես և այդ մի քանի ամերիկացիներն առերեսվում էինք այնտեղ տիրող սարսափելի իրավիճակին, մասնավորապես, մոտավորապես 500 000 սովահար մարդկանց՝ առանց որևէ համագործակցության, առանց որևէ օգնության, առանց՝ Կոստանդնուպոլսի իշխանությունների կողմից կամ որևէ այլ տեղից ինձ օգնելու, իրավիճակի մասին հոգ տանելու կամ զորք հավաքելու փորձի նշույլի, ինչը համապատասխանաբար կբավարարեր իրավիճակի կարգավորմանը: Ինձ թվում է, որ առնվազն այդ վեց շաբաթների ընթացքում, երբ ես այնտեղ էի, հայտնվել էի անհնարին մի իրավիճակում, քանզի՝ առնվազն վեց շաբաթվա ընթացքում, երբ ես այնտեղ էի, կոչված էի կարգավորել մի իրավիճակ, որը վեր էր մարդկային ներուժից:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Նկատի ունեք ձեր տնօրինության տակ գտնվող միջոցները:

Պրն ՄԵՅԼ. Իմ տնօրինության տակ գտնվող միջոցները և ինձ հետ ուղարկված անձնակազմը: Ինձ հետ անձնակազմ չի ուղարկվել: Երկու ամերիկացի երիտասարդներ էին ինձ հետ եկել այնտեղ: Նրանք քոլեջի ուսանողներ էին՝ ընդունակ, առույգ, ոգևորված, բայց առանց փորձի, և, իհարկե, մենք այնպիսի հանգամանքներում էինք գտնվում, որ չէինք կարող զբաղվել իրավիճակով:

Ես ժամանեցի Թիֆլիս մարտի 9-ին և փորձեցի կազմակերպել օգնության աշխատանքներն այնքան, որքան ես ի վիճակի էի անել ինձ հետ եկած երկու տղաների և արդեն այնտեղ եղած երեք տղամարդկանց հետ: Այդ մարդկանցից մեկը, անմիջապես իմ ժամանումից հետո, հիվանդացավ տիֆով՝

արդյունքում մենք ունեինք չորս մարդ, որոնք կարող էին զբաղվել լինելով առողջ: Այնուամենայնիվ, ես որոշեցի փորձել և զեկուցել Փարիզի և Կոստանդնուպոլսի ղեկավարությանը իրավիճակի մասին:

Կարծում եմ, մարտի 10-ին էր, որ ես ուղարկեցի երկու հեռագիր՝ Արթուր Քուրտիս Ջեյմսին և պրն Հեյնցին: Ես չունեմ այդ հեռագրերի պատճենները: Ես ցավով եմ այստեղ ասում, որ ես ուղարկեցի հեռագրերը Փարիզի և Կոստանդնուպոլսի իշխանություններին՝ հորդորելով նրանց մասնակցել համապատասխան աջակցության դրսևորմանը Թիֆլիսում և Կովկասում:

Դրանից քիչ ժամանակ անց, ամսի 19-ին, ես գնացի Էրիվան, Ալեքսանդրապոլ, Ղարաքիլիսա և սովյալ տարածաշրջանի այլ քաղաքներ: Ես ժամանեցի Ալեքսանդրապոլ մարտի 20-ին: Ի՞նչ տեսա ես այնտեղ: Ես գտա այնտեղ 60 000 հայ զաղթականներ՝ հիմնականում կանայք, երեխաներ և ծերեր: Երբ մարտի 20-ի առավոտյան ես դուրս եկա և փողոցով քայլեցի մեկ թաղամաս, իմ տեսադաշտում սովից մահացած չորս մարդ էր ընկած: Նրանք ընկած էին փողոցներում և տեղացի աշխատողներից կազմված պատասխանատու կոմիտեն ինձ զեկուցեց, որ այն առավոտ՝ մինչ մեր ժամանելը փողոցներից հավաքվել էր 190 դիակ: Դա ցույց էր տալիս այն իրավիճակը, որը տիրում էր ամբողջ Ռուսահայաստանում: Դա, պարզապես, այն էր, ինչ առկա էր ամենուրեք՝ մյուս քաղաքներում: Ալեքսանդրապոլը՝ հավանաբար 35 000 բնակչություն ունեցող քաղաք է: Այդ առավոտյան, երբ ես ժամանեցի այնտեղ, հավանաբար 100 000 մարդ կար՝ Թուրքահայաստանից փախստականների մեծ թվի պատճառով, որոնք սպասում էին իրենց երկիր հայրենադարձվելուն:

Ես կցանկանաի հրավիրել ձեր ուշադրությունը ևս մեկ

բանի վրա, և դա այս քաղաքների ավերումն է թուրքերի կողմից: Թուրքերը գրավել էին Ալեքսանդրապոլը և չէին հեռացել երբ կնքվել է զինադադարը, չէին հեռացել նաև երբ Թուրքիայի կառավարությունը պատերազմը շարունակել չկարողանալու պատճառով կազմալուծվել էր: Երբ 1918 թ. դեկտեմբերի 26-ին նրանք հեռացան Ալեքսանդրապոլից, ականապատեցին քաղաքի կարևոր կետերը: Երկաթուղային տերմինալները և տրանսպորտային միջոցներն ամբողջությամբ ականապատված էին, և երբ 1918 թ. դեկտեմբերի 26-ին նրանք հեռացան քաղաքից, ժամային պայթյաթուղեր տեղադրեցին ականների վրա և շուրջ կարևոր պետական կառույցները, հատկապես քաղաքի տրանսպորտային միջոցներն ավերվեցին: Հիշեք, որ դա զինադադարից հետո էր, և թուրքերն արդեն դուրս էին եկել պատերազմից: Դա իրականացվել է Գերմանիայի իշխանությունների թողովությանը, ովքեր նրանց հետ էին, ու նաև շատ այլ գերմանացիներ այդ ժամանակ Թիֆլիսում էին և տեղյակ էին այդ իրավիճակին:

Ալեքսանդրապոլից ես գնացի Էրիվան, որը Հայաստանի կառավարության նստավայրն է, և որպես հատուկ հանձնարարական ինձ համար, որքան կարողացա, ուսումնասիրեցի Հայաստանի կառավարությունը, և պետք է ասեմ, որ՝ Վրաստանի կառավարությունն արդեն իսկ մի փոքր ուսումնասիրելուց հետո և որքան կարողացել էի նաև ծանոթանալ թաթարների ղեկավարության ներքո գտնվող Բաքվի իրավիճակին, կովկասյան տարածաշրջանում հաստատված կառավարություններից միակը, որ հաջողության որևէ աստիճան ուներ, Հայաստանի կառավարությունն էր: Հայաստանի կառավարությունը հստակ պատկերացումներ ուներ այն ամենի մասին, թե ինչ էր ցանկանում անել: Նրանք որոշակի նպատակ ունեին, նրանք արդարամիտ նպատակ ունեին՝ ձևավորել կազմակերպված

հասարակություն՝ իրականացնելով բնականոն կառավարական գործառնություններ: Ես հատկապես ձգտում էի ուսումնասիրել իրավիճակը կառավարման տեսանկյունից, որովհետև համոզված էի, որ Հայաստանի Հանրապետությունն ընդամենը թղթե հանրապետություն էր, որ այն իրավասու չէր, որ այն ղեկավարող մարմին կաշառակեր էին, ովքեր մտածում էին միայն իրենց դիրքերի մասին և անում էին ամեն ինչ սեփական շահերից ելնելով ու որոնց չէր հետաքրքրում ժողովուրդը:

Որքանով ես կարողացա եզրահանգել նման բան այնտեղ չկար: Նրանք բավական եռանդուն աշխատանք էին կատարում, մշտապես աշխատանքի մեջ էին, մշտապես փորձում էին պաշտպանել իրենց շահերը և օգնել հայ փախստականներին, ովքեր փախչելով թուրքերից հայտնվել էին իրենց սահմաններում: Դուք պետք է հիշեք, որ Էրիվանի կառավարությունը հսկայական հանձնարարական ուներ: Նրանք ոչ միայն ստիպած էին կերակրել իրենց՝ իսկ նրանք ոչինչ չունեին իրենց կերակրելու համար, բայց և պետք է ինչ-որ կերպ ապահովեին փախստականներին Թուրքահայաստանից: Ես բոլոր հնարավոր շեշտադրումներով ցանկանում եմ ասել, որ երբ այնտեղ էի, Էրիվանի կառավարությունը, եթե ես կարող եմ նրան դատել ըստ արժանվույնի, անում էր Փոքր Ասիայում իրականացվող աշխատանքի լավագույն մասը:

Էրիվանից ես գնացի Էջմիածին և ուսումնասիրեցի տեղի իրավիճակը. այն Ալեքսանդրապոլում տիրող իրավիճակի փոքրածավալ կրկնությունն էր: Երբ մենք գնացինք Էջմիածին, ես կարծում եմ մարտի 21-ը կամ 22-ն էր, քաղաքի մոտ մենք անցանք փախստականների գերեզմանատան կողքով, գնացինք դեպի այն վայրը, ուր նրանք թաղում էին հանգուցյալներին, որոնք հավաքվել էին գյուղում: Էջմիածինը փոքր քաղաք է, գրեթե 7000 կամ 8000 բնակչությամբ: Նրանք թաղում էին հանգուցյալներին,

որոնց հավաքել էին փողոցներից անցած գիշեր՝ դրանք 35-ն էին, և նրանք փորում էին 10 ոստաչափ խորությամբ քառակուսի փոսեր և յուրաքանչյուր փոսում յոթ դիակ էին թաղում: Նրանք նետում էին դիակներն առանց տարբերակելու՝ տղամարդկանց, կանանց և երեխաների, և հետո հող էին լցնում նրանց վրա, և երբ մենք մոտեցանք այդ փոսերից մեկին, նրանք նոր սկսում էին ծածկել յոթ դիակները, որ նետել էին այնտեղ, և նրանց ձեռքերը և ոտքերը դուրս էին մնում, կարծես աղերսելով մարդկանց, ովքեր կտեսնեին իրենց, խղճալ Հայաստանը: Դա ամենահուզիչ տեսարաններից մեկն էր, որը ես երբևէ տեսել էի իմ ճամփորդությունների ժամանակ: Վերջին տեսարանը, որ ես տեսա մի կնոջ ձեռքն էր, որը դուրս էր ցցվել հողի տակից՝ կարծես խղճանք աղերսելով աշխարհի մարդկությունից:

Իրավիճակն ամենուր նույնն էր: Ավելի ուշ ես գնացի Իզդիր: Իզդիրում առկա էր մարդակերություն կամ ոչ մարդակերություն, որովհետև մարդակերությունը նշանակում է սպանել մարդկանց և ուտել նրանց: Այս մարդիկ քանդում էին գերեզմանները և հանում դիակները ու կտրելով փափուկ մասերն օգտագործում էին որպես սնունդ: Այդ իրողությունն անհամեմատ ավելի ահավոր է, քան մարդակերությունը, որը մենք կարող ենք դրակել քաղցը հագեցնելու սովորական, բնական, մարդկային մեթոդ:

Մենատոր ՀԱՂԻՆԳ. Որտե՞ղ էր դա:

Պրն ՄԵՑՆ. Իզդիրում:

Մենատոր ՌԻՒԼԹԱՄՍ. Գիշակեր մարդակերություն¹⁴³:

Պրն ՄԵՑՆ. Դա ավելի վատ էր, քան մարդակերությունը:

Պրն ՍՄԻԹ. Եթե ես կարող եմ դիտարկում անել, այն Մեյն, վերջին տեղեկությունները ցույց տվեցին, որ մեր մարդիկ դուրս են բերվել Իզդիրից, նախքան թաթարների ներխուժումը:

¹⁴³ Բնագրում՝ Carrion cannibalism:

Այն երիվանից ընդամենը 30 մղոն հեռավորության վրա է:

Պրն ՄԵՑՆ. Այո: Այս ամբողջ ժամանակ ես հեռագրեր և նամակներ էի ուղարկում, փորձելով սնեռել աշխարհի ուշա-
համակներ էի ուղարկում, փորձելով սնեռել աշխարհի ուշա-
հորությունը Ռուսահայաստանի վրա: Իմ առջև տառացիորեն
անիրական խնդիր էր: Ես գործ ունեի կամ փորձում էի գործ
ունենալ անհնար իրավիճակի հետ: Վերջապես, ապրիլի 4-ին թե
5-ին, այդ հեռագրերից մեկի արդյունքում պրն Հեյնզը եկավ և պրն
Ջերուիթի հետ իրականացրեց իր հետաքննությունը: Պրն Սմիթ,
դուք եկել էիք, այնպես չէ՝

Պրն ՍՄԻԹ. Այո, պարոն:

Պրն ՄԵՑՆ. Դուք այնտե՞ղ էիք ապրիլի առաջին շաբաթվա
ընթացքում:

Պրն ՍՄԻԹ. Այո: Մենք մեկնեցինք Կոստանդնուպոլիս

Զատիկի կիրակի օրը:

Պրն ՄԵՑՆ. Ինչպես տեսնում եք, ես եղել եմ Կովկասում
մեկ ամբողջ ամիս նախքան այս մարդկանց ժամանումը: Այս
մարդկանց հետ Ամերիկայից եկան երեսուն օգնական: Նրանցից
քսանը կանայք էին և տասը՝ տղամարդ: Կարճ ժամանակում մենք
ցրեցինք այս օգնականներին ամբողջ երկրով՝ փորձելով
օգտագործել նրանց ամենահրատապ իրավիճակների համար:
Նրանց ուղարկեցինք մասնավորապես Էրիվան, որովհետև դա
սովի կենտրոնն էր և բժշկական աշխատանքի համար ուղարկվեց
բժիշկ Աշերը, որին անդրադարձավ պրն Սմիթը:

Ապրիլի 10-ին՝ որպես պրն Հուվերի անմիջական
ներկայացուցիչ, եկավ կապիտան Թուլինը: Կապիտան Թուլինը
եկել էր ուղիղ Փարիզից: Ժամանելով Կոստանդնուպոլիս, Թուլինն
իր նախաձեռնությամբ՝ պրն Հուվերի ուղղորդմամբ պատրաստ-
վում էր գնալ Սիրիա, բայց պատահմամբ նրա ձեռքն ընկավ այն
նամակը, որը ես գրել էի հանձնակատար Փիթին¹⁴⁴, և այդ նամակն

¹⁴⁴ Ու. Ու. Փիթի (William Wheelock Peet) մարմին տե՛ս «Օսկոթագրություններ»

այնպես էր ներկայացնում Ռուսահայաստանի իրավիճակը, որ նա՝ հակառակ նախնական հրահանգների, փոխեց իր ծրագիրը և ու եկավ Թիֆլիս՝ Միրիա գնալու փոխարեն։ Նա ժամանեց Թիֆլիս ապրիլի 10-ին, իսկ 16-ին եւ Թուլինի հետ գնացի Կարս, Ալեքսանդրապոլ, Իզդիր և սովի մատնված շրջանների այլ քաղաքներ և դրա հիման վրա՝ օգտագործելով այդ ուղևորությունը որպես հիմք, նա պատրաստեց իր զեկույցը պրն Հուվերին և նաև պրն Հեյնցին։ Մայիսի 15-ին նրա զեկույցն ու հայտարարությունն իրավիճակի մասին, սկսեցին տալ պտուղներ, քանի որ մայիսի 15-ին՝ որպես կապիտան Թուլինի կազմած զեկույցի հետևանք, պրն Հուվերից հասան առաջին բեռները և այդ ժամանակից մինչև հիմա բեռները գալիս են Միացյալ Նահանգների օգնության վարչությունից։ Ես չգիտեմ, թե ինչպիսին է իրավիճակը ներկայումս։

Պրն ՄՄԻԹ. Դրանք դեռ առաքվում են, ըստ զեկույցների։

Պրն ՄԵՅՆ. Դրանք դեռևս գնում են և համապատասխան անձնակազմ է ուղարկվել։

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ո՞ր ամսաթվին էր դա։

Պրն ՄԵՅՆ. Մայիսի 15-ին։ Ինչպես տեսնում եք՝ ես Կովկաս էի հասել մարտի 1-ին։ Մայիսի 15-ն էր, որ սովի մատնված շրջանների վիճակի մասին քննարկումներին ուշադրություն դարձվեց։ Ինչպես ասացի, ես մնացի Կովկասում մինչև 15-ը և ամսի 15-ին էր, որ գնացի Բաթում, իսկ ամսի 1-ին Բաթումից մեկնեցի Կոստանդնուպոլիս։ Այժմ, ես պետք է արագ անցնեմ այս իրադարձությունների վրայով, որովհետև չեմ կարծում, որ անհրաժեշտ է թափանցել մանրամասնությունների մեջ, քանի որ պրն Սմիթը դա արեց, բայց ես կցանկանայի, որ դուք ինձ հարցեր տայիք՝ այդպիսով ես կկարողանայի ժամանակ խնայել։

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ձեզ մոտ կա՞ն այն զեկույցներից,

բաժնում։

որոնց դուք անդրադարձաք։

Պրն ՄԵՅՆ. Դրանք բոլորը՝ Նյու Յորքում Մերձավոր Արևելքում օգնության կոմիտեի գրասենյակում են՝ գործերի մեջ։ Կարծում եմ պրն Սմիթի մոտ կան դրանցից մի քանիսը։

Պրն ՄՄԻԹ. Եթե դուք կցանկանաք կարդալ դրանք արձանագրության մեջ, սրանք այստեղ ինձ մոտ են։ [Ցուցադրում է փաստաթղթերը։]

Պրն ՄԵՅՆ. Չեմ կարծում, որ դա անհրաժեշտ է։

Պրն ՄՄԻԹ. Սա ինձ ուղղված ձեր նամակն է։ [Ցույց է տալիս։]

Պրն ՄԵՅՆ. Այս հեռագիրը ես ուղարկել եմ մարտի 10-ին Թիֆլիսից։ Սա ուղղված է պրն Հեյնցին Կոստանդնուպոլիս։ Սա հեռագիր է ուղղված պրն Սմիթին։ Ես ասացի. «Հեռագիր եմ ուղարկում Հեյնցին և Ջեյմսին»։ Հեյնցը Կոստանդնուպոլսում էր այդ ժամանակ, Ջեյմսը՝ Փարիզում։ Այն վերաբերում էր այնտեղի իրավիճակին, որը պահանջում էր շտապ լուծում։

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Եթե դուք ցանկանում եք, որ դրանք ընդգրկվեն արձանագրության մեջ, պարզապես նշեք, թե որն եք ցանկանում և սղագրողը կներառի դրանք՝ բացի այն, որը ցանկանում եք կարդալ և մեկնաբանել։

Պրն ՄԵՅՆ. Ես կարծում եմ, ես պետք է կարդամ այս հեռագիրը։

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Շատ լավ։

Պրն ՄԵՅՆ. [Կարդում է]։

Ես հեռագրեր եմ ուղարկում Հաթչին և Ջեյմսին այստեղի վիճակի հետ կապված, որը պահանջում է շտապ լուծում։ Վստահ եմ՝ դուք կգործադրեք հնարավոր բոլոր ջանքերն ապահովելու մեծ գումար կոնցրետական հատկացումներից։ Այսօր վաճառվում է տասներկուսուկեսով՝ Բաթումում սննդի հարցերով բրիտանական հանձնա-կատարին։

Հետո, նույն օրը, ես մի երկար հեռագիր ուղարկեցի Նյու Յորք՝ Քլիվլենդ Դոդջին ու ես մի հեռագիր մարտի 29-ին պետական քարտուղարին:

Պրն ՍՄԻԹ. Դա պետք է մտնի արձանագրության մեջ:

Պրն ՄԵՅՆ. Ես կիսնդրեմ սղագրողին ընդգրկել դա արձանագրության մեջ: Դա երկար հեռագիր է:

Մենատոր ՈՒՐԼՅԱՍՄ. Ամեն ինչ ճիշտ է: Թող այդ բոլորը լինեն արձանագրության մեջ: Փոխանցեք դա սղագրողին:

Պրն ՄԵՅՆ. Այս բոլորը կարող է ներառվել, այո: (Զեկուցումը և հեռագիրը, որին հղում էր կատարվել, ամբողջությամբ տպվել է արձանագրության մեջ հետևյալ կերպ):

ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ԱՍԵՐԻԿՅԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
Թիֆլիս, 30 ապրիլի 1919 թ.

Իմ հարգելի պրն Սմիթ, ցանկանում եմ ձեր քննարկմանը ներկայացնել հետևյալ հուշագիրը՝ Մերձավոր Արևելքում Ամերիկյան օգնության կոմիտեի կողմասյան մասնաճյուղի աշխատանքների առնչությամբ:

1. Ես ժամանել եմ Բաթում մարտի 1-ին և անմիջապես սկսել եմ Կովկասում պայմանների հետազոտությունը: Հինգ օր անց ես ժամանեցի Թիֆլիս և սկսեցի ամբողջ Կովկասի իրավիճակի համակարգված ուսումնասիրությունը՝ ղիտարկելով այն Թիֆլիսից:

Ես պարզեցի, որ գրասենյակային հարմարություններն անհամապատասխան են: Կոմիտեն զբաղեցնում է մի քանի սենյակ Ամերիկայի հյուպատոս պրն Ֆ. Ուիլոգրի Սմիթի տանը: Խառնաշփոթն ու անկարգությունները, որոնք հարմարությունների անհամապատասխանության հետևանք էին, ընդհանուր առմամբ լրջորեն ազդում էին աշխատանքի արդյունավետության վրա ինչպես գրասենյակում, այնպես էլ տեղերում: Ես անմիջապես որոշեցի, որ գրասենյակի պայմանների փոփոխությունը պետք է կատարվի որքան հնարավոր է շուտ:

Փևտրատմներն արդյունք չտվեցին մինչև ապրիլի 1-ը, երբ հնարավոր եղավ զբաղեցնել ներկայիս գրասենյակը: Այժմ՝ ապրիլի 30-ին, Կոմիտեն ակնկալում է, որ մոտ ապագայում համապատասխան գրասենյակային պայմաններ կունենա:

2. Վարչական կարգավորումների հակիրճ ուսումնասիրությունից հետո ես որոշեցի, որ պրն Արրոլը խառնվածքով չէր համապատասխանում կովկասյան աշխատանքների գլխավոր տնօրեն լինելուն: Ես այնքան խիստ էի համոզված դրանում, որ ապրիլի 13-ին Կոնստանդնուպոլսում մեր հանձնակատարներից մեկին՝ պրն Հ. Ա. Հաթչին, նամակ գրեցի, որից մեջբերում եմ հետևյալը.

«Պրն Արրոլը ղեկավարում է գրասենյակը և եռանդով ու կարողություններով մարդ է: Իմ առաջին տպավորությունն այն է, որ նա այս տեղի համար չէ: Ես համոզված եմ, որ Նյու Յորքի գործադիր կոմիտեն նրան չի հաստատի այս պաշտոնում: Ես հույս ունեմ, որ մի քանի շաբաթվա ընթացքում լրացուցիչ աշխատակիցներ կհասնեն Թիֆլիս, այնպես որ ես հնարավորություն կունենամ լավ ուսումնասիրել նրանց, որպեսզի նրանցից մեկը նշանակվի Թիֆլիսում և Կովկասում աշխատանքի լիարժեք պատասխանատու կամ դառնա այդ գործում Արրոլի գործընկերը»:

Դժբախտաբար ապրիլի 4-ին ժամանած աշխատողների թվում ոչ մեկը չուներ այն որակավորումը, որը պահանջվում է վարչական ղեկավարի համար:

3. Ես գրեթե անմիջապես պարզեցի, որ անբարենաճ պաշտոնական հարաբերություններ գոյություն ունեն Ամերիկայի հյուպատոսի՝ պրն Սմիթի և կոմիտեի միջև, և մարտի 19-ի թվակիր մի նամակ գրեցի այդ թեմայով պրն Քլիվլենդ Հ. Դոդջին: Մեջբերում եմ այդ նամակից.

«Իրավիճակի մասին իմ կարծիքն ինձ հանգեցնում է այն մտքին, որ հյուպատոսի և օգնության կոմիտեի միջև սերտ հարաբերություններ չեն կայացել: Ես կցանկանայի մանրամասն խոսել ձեզ հետ այս հարցի շուրջ, երբ վերադառնամ Նյու Յորք: Մինչ այդ՝ վստահ եմ, որ դուք թույլ չեք տա Նյու Յորքի կոմիտեին պահպանել ներկայիս գոյություն ունեցող հարաբերությունները հյուպատոսի և կոմիտեի միջև, երբ նոր հյուպատոսը ժամանի: Ես հասկանում եմ՝ դա կլինի շուտով»:

Այս նամակից անմիջապես հետո, ես սկսեցի քաղաքականության ընդհանուր ձևափոխումը գրասենյակում՝ ձգտելով ամբողջությամբ հեռացնել հյուպատոսին պաշտոնական գերակայությունից, որը նա ուներ կոմիտեի նկատմամբ: Քաղաքականության այս փոփոխությունն ընթացավ հաջողությամբ և հանգիստ կերպով առանց տհաճ մեկնաբանության: Մի քանի օր ատաղ նոր հյուպատոս պրն Վուդի¹⁴⁵ ժամանումը դյուրին ձևով կապահովի լրացուցիչ փոփոխությունները քաղաքականության ասպարեզում:

4. Ես անմիջապես փորձեցի ապահովել կոմիտեի գործարքների ամբողջական ֆինանսական քաղվածք, բայց հասկացա, որ դա անհնար է: Ես հասկացա, որ այնտեղ չկա միասնական հաշվապահական համակարգ: Ես որոշեցի շտկել այս լուրջ սխալը կոմիտեի աշխատանքի մեջ՝ զանազան նշանակելով պրն Հ. Ա. Մեյնարդին¹⁴⁶ և հանձնարարեցի նրան հավաքել հնարավոր ամբողջ տեղեկությունը՝ կապված ստացված և ծախսված գումարների հետ և հնարավոր ամենակարճ ժամկետում պատրաստել կոմիտեի ֆինանսական վիճակի ամբողջական հաշվետվություն: Նա անմիջապես սկսեց աշխատել այս խնդրի վրա: Իր հետազոտությունն սկսելուց կարճ ժամանակ անց նա հիվանդացավ տիֆով: Մա, իհարկե, խոչընդոտեց իմ նախատեսած ծրագրին: Աշխատակազմում ուրիշ ոչ ոք որակավորում չուներ կատարելու պրն Մեյնարդին հանձնարարված աշխատանքը: Պրն Մեյնարդն այժմ ապաքինվում է, սակայն միայն որոշ ժամանակ անց նա ի վիճակի կլինի վերադառնալ ակտիվ ծառայության որպես կոմիտեի անդամ: Մինևույն ժամանակ, ես խնդրել էի պրն Ուիլյամ Ա. Յոդերին¹⁴⁷ ստանձնել կոմիտեի հաշվապահությունը և որքան հնարավոր է կատարել մեր ֆինանսական գործունեության հետազոտությունը: Մա փոքր առաջադրանք չէ և գլխի ժամանակ է պահանջում ավարտելու համար: Հույս ունեմ, որ հենց պրն Մեյնարդը վերադառնա ակտիվ աշխատանքի, կունենանք հաշվետվություն, որը որոշակիորեն կբավարարի գործի պահանջները:

5. Ինձ համար անմիջապես ակնհայտ դարձավ Կովկասում

կատարվելիք աշխատանքի ծավալը և, որպես հետևություն, Կոստանդնուպոլսում մեր հանձնակատարների կազմած օգնության ծրագրի ոչ բավարար լինելը:

Ես համոզված էի, որ Ամերիկյան կոմիտեն անկարող կգտնվեր ատաղ տանելու իր համեստ ծրագիրը, որն ամերիկյան հասարակության կողմից կատարվող կամավոր նվիրաբերությունների հաշվին էր: Ես վստահ էի, որ այս հիմքով նշմարվում էր նպաստամատույցի գործնթացի վերջը: Ուստի ես զեկուցեցի Թիֆլիսում կոմիտեի անդամներին՝ ռեսուրսները պահպանելու անհրաժեշտության և հարաբերությունները զարգացնելու մասին և՛ Կովկասում, և՛ Ամերիկայում, ինչն օգնության ծրագրին կտա մշտական բնույթ մինչ այն ժամանակ, երբ կկարողանանք վերջինս հանձնել ձևավորված կառավարությանը: Այս նպատակով ես հետագրեր ուղարկեցի պրն Դոդջին՝ Նյու Յորքից, Կոստանդնուպոլիս՝ պրն Հաթչին և Փարիզ՝ պրն Ջեյմսին՝ ուշադրություն հրավիրելով «Կովկասում սարսափելի ու սպառնալից վիճակի վրա»: Ես նաև խնդրեցի, որ քայլեր ձեռնարկվեն պահպանելու «կոնգրեսական հատկացումների մեծ մասը»: Ես նաև մանրամասն գրեցի Կովկասում իրավիճակի մասին պրն Հաթչին, հորդորելով անհետաձգելի և ակտիվ ուշադրություն դարձնել Կովկասի կարիքներին: Այս կոչերը վերջապես քննարկվեցին: Պրն Հաթչին ներկայացնող մայոր Մթոնիլը¹⁴⁸ եկավ Թիֆլիս ապրիլի 4-ին նպաստամատույցի դրությունը հետաքննելու նպատակով: Ապրիլի 10-ին Փարիզից ժամանեց պրն Հուվերին՝ ներկայացնող կապիտան Թուլինը: Չորեքշաբթի օրը, 23-ին դուք եկաք պրն Հուվերի ներկայացուցիչ պրն Հովարդ Հեյնցի¹⁴⁹ հետ: Այս մարդկանցից բոլորը, ներառյալ դուք, կատարել են անհատական հետաքննություն, և բոլորը համաձայն են, որ Կովկասում սովի հրավիճակն արտակարգ լրջություն է: Նրանք արդեն հեռագրել են համառոտ զեկույցներ և ճիշտ ժամանակին կպատրաստեն՝ իրենց անձնական հաշվետվությունները:

6. Թիֆլիսում գրասենյակի ուժի անհամապատասխանությունը

¹⁴⁵ Բնագրում՝ Mr. Wood:

¹⁴⁶ Բնագրում՝ H. M. Maynard:

¹⁴⁷ Բնագրում՝ William A. Yoder:

¹⁴⁸ Բնագրում՝ Maj. Stoeber:

¹⁴⁹ Հովարդ Հեյնցի (Howard Heinz) մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

լուրջ խոչընդոտ էր օգնության աշխատանքի աղյուսակետության համար: Թիֆլիսը կովկասյան տարածաշրջանի «նյարդային» կենտրոնն է, Հարավային Կովկասի բոլոր երկաթգծերը կենտրոնանում են այստեղ: Երկաթգծի վարչությունը խոչընդոտվել է այն իրողությամբ, որ երկաթգծերը՝ շարունակվող ուղիներ լինելով հատում են երեք կառավարությունների սահմանները, մասնավորապես՝ Վրաստանի կառավարության սահմանները՝ Բաթումի և Թիֆլիսի միջև, և կրկին, Վրաստանի կառավարության սահմանները՝ Վրաստանի Հանրապետության և Ադրբեջանի Հանրապետության՝ Թիֆլիսի և Բաքվի միջև, և նորից՝ Թիֆլիսի հարավում նրանք անցնում են Վրաստանի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության սահմանը: Միշտ էլ՝ սահմանային հարցերում կառավարությունների միջև բարդություններ են եղել: Բեռնափոխադրման խնդիրները, որպես արդյունք, չափազանց նյարդայնացնող են և որոշ դեպքերում գրեթե անլուծելի: Ներկայումս իրավիճակը բարելավվում է և ես ուրախ եմ ասել, որ մեր մատակարարումները վերջին մեկ շաբաթվա կամ 10 օրվա ընթացքում առանց նյութական ընդհատումների հասնում են իրենց նպատակակետին: Նման ձեռքբերումներն ապահովվել են բազմաթիվ հարցազրույցների և փաստարկների ներկայացման արդյունքում: Վրաստանի կառավարությունը գտնում է, որ պատշաճ ուշադրության չի արժանացել Ամերիկյան օգնության կոմիտեի կողմից: Նրանք պնդում են՝ կապ չունի արդարացիորեն թե ոչ, որ իրենց տեղակայության պատճառով, իրենք պատասխանատվություն են կրում բեռնափոխադրումների համար, և որպես հետևություն, պետք է պատշաճ ուշադրության արժանանան, ինչը՝ մինչև վերջերս, Ամերիկյան կոմիտեն չի ապահովել:

7. Ապրիլի 4-ին Ամերիկայից ժամանող աշխատակիցները՝ 10 տղամարդ և 20 կին հասան Թիֆլիս: Մի քանի օր անց նրանք նշանակվեցին իրենց համապատասխան տեղերում: Անմիջապես պարզվեց, որ նրանց մեջ չէր թե՛ խառնվածքով, թե՛ փորձով համապատասխան որակավորումով անձ, որն այստեղ Թիֆլիսում կդառնար վարչական ղեկավար: Բժիշկ Աշերի թեկնածությունը դիտարկվում էր այս պաշտոնի համար, սակայն ուսումնասիրության արդյունքում բոլոր նրանց, ովքեր առնչվել էին Աշերի հետ,

համընդհանուր կարծիքն այնպիսին էր, որ նա հարմար չէ այդ հատուկ հանձնարարության համար: Նրա հատուկ որակավորումն ապահովում էր նրա՝ Կովկասի համար որպես բժշկական հարցերի գծով տնօրենի¹⁵⁰ նշանակման իրավունքը՝ Էրիվանում տեղակայված շտաբով: Մա այն նշանակումն է, որը քննարկվեց և հաստատվեց Կոստանդնուպոլսում՝ Նախքան բժիշկ Աշերի ժամանումն ու, նաև, Նախքան իմ մեկնումը Թիֆլիս: Հետևաբար, նրա նշանակումը վերահաստատվեց իմ կողմից մի քանի օր անց՝ Թիֆլիս նրա ժամանումից հետո: Որպես օգնական բժշկ Աշերն իր հետ վերցրեց տիկին Ուիլսոնին, ով նոր խմբի երկու սղագրուհիներից մեկն էր:

Նոր խմբի մյուս անդամները նշանակվեցին որքան հնարավոր էր արագ: Ես կատարեցի այս նշանակումներն ի պատասխան դիմումների, որոնք այլևս չէին կարող անտեսվել, և նրանք անձնակազմով՝ ինչպես և Նախկինում անհամապատասխան թվաքանակով, մեկնեցին Թիֆլիսից՝ բավարարելու Կովկասյան իրավիճակի պահանջները:

8. Ի հավելումն առօրյա երկրորդական խնդիրների, որոնք արձանակվեցին այս հուշագրերի շրջանակներում, իմ առջև ուրվագծվեցին երեք հիմնական խնդիրներ իրենց շեշտադրումներով:

Առաջինը՝ սննդի մատակարարում, կես միլիոն փախստականների կյանքերը փրկելու համար, որոնցից 200 000-ը սովամահ լինելու եզրին են առ այսօր:

Ավելացնեմ, որ այս թվերը որակավորված դիտորդների գնահատականն են, ովքեր ամիսներ շարունակ Կովկասում են եղել, ներառյալ Թիֆլիսի բրիտանական դիվիզիայի հետախուզական կազմի սպաները:

Երկրորդ՝ գաղթական մանկատների կազմակերպում և զարգացում: Ես եկա Թիֆլիս հստակ ձևավորված նախապաշարմունքով ընդդեմ մանկատների աշխատանքի, որովհետև զգում էի, ինչպես արդեն հաճախ ասել էի, որ դա գրավադնում էր ապագան և այնպիսի պարտականություններ էր դնում Ամերիկյան կոմիտեի վրա, որոնք այն գրեթե ի վիճակի չէր կատարել: Ամբողջ ոլորտն ուսումնասիրելուց հետո, ես արագ հանգեցի այն եզրակացության, որ հանձնաժողովի պարտքն է,

¹⁵⁰ Բնագրում՝ medical director for Caucasus:

հոգ տանել գաղթական որբերի համար, հաշվի չառնելով ապագա պարտականություններն ու դժվարությունները: Գաղթական խնդիրը ինձ համար դրան առջև թողած երեխայի խնդիրն էր, ով լացում է հարմարավետության և օգնության համար: Ուստի իմ առաջարկությամբ, ամերիկյան հանձնաժողովն ստանձնեց բոլոր այն գաղթական մանկատների հսկողությունը, որոնք մինչ այդ ժամը դեռևս մեր հսկողության տակ չէին: Հանձնաժողովը ստանձնում է այսպիսի պատասխանատվություն, զգալով, որ մարդկության սիրտը կարձագանքի մանկատների արած կոչին: Բհարկե, մեզնից յուրաքանչյուրը ենթադրում է, որ Կովկասում կստեղծվի լիիրավ իշխանությամբ օժտված ունակ կառավարություն, որը կաջակցի գաղթական երեխաների մանկատների ծառայությանը, այնքան երկար, որքան դրա կարիքը կլինի:

Երրորդ՝ հացահատկի սերմի գնում և տեղափոխում այն տարածքների համար, որտեղ բարենպաստ պայմաններ են և հայրենադարձությունը հնարավոր է: Այս կապակցությամբ հանձնաժողովը հնարավորինս անում է այն ամենն ինչ կարող է՝ որքանով դա թույլ է տալիս նրա սահմանափակ անձնակազմը:

9. Կովկասյան իրավիճակի համառոտ նկարագիրն այս հուշագրում ցույց է տալիս, որ կովկասյան իրավիճակը հրատապություն պահանջողներից է: Ես հապաղում էի այդ թեմայով գրել՝ թեպետև ցանկանում էի, որովհետև համոզված էի, որ այդ թեմայով գրելն անօգուտ կլինի (ինչը նախորդ տարի բազմիցս նկարագրվել էր այդ դաշտում առկա աշխատողների կողմից): Ձեր ներկայությունն այստեղ ինձ համար ավելորդ է դարձնում կովկասյան իրավիճակի մանրամասն նկարագրությունը: Ես պարզապես ընդհանուր նկարագիր եմ տալիս, որի հիման վրա դուք ինքներդ գեկույց կպատրաստեք՝ երբ վերադառնաք Կոստանդնուպոլիս և Միացյալ Նահանգներ: Կովկասյան իրավիճակի տեխնիկական գեկույցը, ինչպես ես այն դիտարկել եմ, զգալի ծավալ կպահանջի և ավելի շատ ժամանակ կպահանջի, որին ես տիրապետում եմ:

10. Անկասկած դուք տեղյակ եք, որ պրն Հեյնցը՝ Կոստանդնուպոլսում Հուլերի հանձնաժողովի ներկայացուցիչը, Կովկաս էր կանչել հինգ մարդ իր անձնակազմից և ութ մարդ, ովքեր

ծառայում էին Բելգիայի նպաստամատույցներում: Ես վստահ եմ՝ դուք համաձայն եք ինձ հետ, որ այդ մարդկանց գալը չի նվազեցնի մեր հանձնաժողովի պարտականությունները: Պրն Հեյնցի և պրն Հուլերի մարդիկ կակնկալեն իրենց ուշադրությունը բեռնել այնուրի բաշխման և բաշխման ամբողջ գործընթացում ընդգրկված ֆինանսական կարգավորումների վրա: Մեր հանձնաժողովի համար դեռևս կան արդյունաբերական աշխատանքների մեծ հնարավորություններ, մանկատների ծրագրի զարգացում՝ մանկատների հսկողությունն այժմ մեր գերակայության տակ է, դրանց ավելանալու են շուտով մյուսները: Մեր հանձնաժողովի համար է նախատեսվելու նպաստամատույցի աշխատանքների գլխավոր հիմնական ծրագիրը, իր անհամար մանրութներով և հետևանքներով: Շատ տեղացի մենեջերներ և օգնականներ պետք է փոխարինվեն ամերիկացիներով: Ամերիկյան անձնակազմի ընդլայնումը՝ համեմատած տեղացիների անձնակազմի հետ, նպաստամատույցի աշխատանքների ամենափափուկան պահանջներից է: Ամերիկացի օգնականների քանակը, որը կարող է օգտագործվել, շատ մեծ է և, հավանաբար, անմիջական ծառայության համար հասանելի չէ: Ես ձեզ խնդրում եմ հաշվի առնել և հնարավորություն ընձեռել, որքան հնարավոր է շտապ, քսան տղամարդ և որոշ թվով կանայք ուղարկելու համար: Կանանց մեջ, մասնավորապես, պետք է լինեն որակավորված գրասենյակային աշխատողներ: Ոչ մի տեղեկություն չունենալով արդեն կատարված նշանակումների մասին, ես չգիտեմ թե որքանով է հնարավոր ապահովել այս քանակը: Ես վստահ եմ, որ Փոքր Ասիայում և Եվրոպայում չկա այնպիսի մի տեղ, որն այժմ ավելի շատ օգնության կարիք ունի քան Կովկասը:

11. Այս հուշագրում ես արդեն նշել եմ Թիֆլիսի գրասենյակում համապատասխան հաշվապահական կազմակերպության կարևորության մասին, մի կազմակերպություն, որն իր գործունեության շրջանակում կընդգրկի ամբողջ Կովկասը: Հաշվապահության անձնակազմն իր կազմում պետք է ունենա մշտական տարրեր և գրասենյակի աշխատանքների արդյունավետության նպատակով ընտրվի, որքան հնարավոր է, ապացուցված ծառայողական ունակությունների հիման վրա: Նախկինում չի եղել բավարար հաշվապահություն – դա անհնար էր: Փողերն ստացվել և դուրս են տրվել, այստեղ չի եղել ոչ մի տեխնիկական

հաշվետարարություն, օգնության աշխատանքն ուղղակի պարզ ու մաքուր բարեգործություն է եղել, փաստացի առանց որևէ գործնական հսկողության: Մեթոդների այս սակավությունը կարելի է ներել այն պատճառով, որ մեր օգնության գործունեության սկզբնական շրջանը համընկել է հասարակության և կառավարության ընդհանուր անկազմակերպ իրավիճակի հետ: Այսօր, սակայն, ոչինչ չի կարելի ասել հոգուտ մեթոդների այս անբավարար շարունակելիության: Չնայած դրան, հասած արդյունքները արժանի են ամենաջերմ գովասանքի: Այժմ մենք մեր օգնության աշխատանքում մտնում ենք մի նոր փուլ և պետք է որդեգրենք մեթոդներ, որոնք կներդաշնակվեն գործառնության տեխնիկական չափանիշների հետ:

12. Ես գրեցի դոկտոր Փիթին Կոստանդնուպոլիս՝ մեր օգնության աշխատանքների կարիքների կազմակերպման վերաբերյալ: Այս կարիքների կանխատեսումն ընդգրկում էր որոշ բարդության խնդիրներ՝ այնպես, ինչպես դա կարող է լինել ցանկացած զարգացող կազմակերպությունում: Բայց թույլ տվեք ձեր և կոմիտեի այն անդամների, ովքեր կարող են լինել Կոստանդնուպոլսում, ուշադրությունը հրավիրել այն փաստին, որ կոմիտեի փոխադրման ծառայությունների հրատապ կարիք կա: Այդպիսի ծառայության կորիզ արդեն ձևավորվել է պրն Արքովի՝ ոլորտի տնօրենի նշանակումով: Նա ժամանակի մեծ մասը լինելու է ճանապարհներին՝ այցելելով օգնության տարբեր կենտրոններ: Նա պետք է ունենա առնվազն երկու կամ երեք օգնական, այնպես, որ Թիֆլիսի աշխատակազմից ինչ-որ մեկի կողմից ամիսը մեկ անգամ կամ ավելի հաճախ, եթե անհրաժեշտ է, հնարավոր լինի այցելությունն օգնության յուրաքանչյուր կենտրոն: Կովկասում չկա բանկային համակարգ, որը կտրամդրեր փոխանակման համապատասխան մեթոդ: Փողը հաճախ պետք է տեղափոխվի տեղից տեղ՝ Այս ծառայությունը պետք է հանձնարարել մեր սեփական փոխադրողներին և ոչ նրանց, ովքեր վարձվել են ծառայության համար բրիտանական ուժերի կողմից կամ մարդկանց, ովքեր կկամենան պարտավորեցնել Ամերիկյան կոմիտեին: Բավականին կարևոր է ինչպես՝ հաղորդագրությունների և գումարի փոխադրումը, այնպես էլ՝ անձնական հաղորդակցությունը Թիֆլիսի գրասենյակի և ոլորտում աշխատողների միջև:

13. Պետք է լինի բժշկական աշխատակազմ և հիմնական հիվանդանոց Թիֆլիսում կոմիտեի հսկողության ներքո: Ըստ առկա պայմանների՝ հնարավոր է կազմակերպել միայն մեկ բժշկական միավոր՝ մասնավորապես Էրիվանում՝ բժիշկ Աշերի խնամքի տակ: Մեկը բավական չէ՝ պետք է լինեն երեքը կամ չորսը: Ներկա պահին՝ լրացուցիչ միավորի ապահովման հույսի բացակայության պայմաններում, կոմիտեն պետք է անի ամենը, որպեսզի մեր աշխատակիցների տրամադրության տակ լինեն ախտահանիչների, օճառի, բեհեզի առատություն և հասարակ դեղորայք, ինչպիսիք են խինինը, ասպիրինը և գերչակի յուղը: Ներկա իրավիճակում զաղթականների հիվանդությունների բուժման հիմնական միջոցը մաքրությունն է: Վիրահատական պարագաների ապահովումը կարող է տևել մինչև ապագա գործընթացները:

14. Բեռնափոխադրման խնդիրն ամենաբարդ խնդիրներից է եղել, որի հետ մեր կոմիտեն գործ է ունեցել: Այժմ մեր լավ արդյունքները կապված են գնացքների մտահոգիչ ծառայության հետ:

Ի լրումն գնացքների ծառայությանը՝ մեր ավտոմոբիլային ծառայությունը իրազեկ ղեկավարության կարիք ունի: Ավտոմոբիլափոխադրումը պահանջում է ղեկավար՝ գրագետ մեխանիկների խմբով:

15. Պետք է անմիջապես ստեղծվի որբանոցի աշխատակազմ: Քսան հազար զաղթական որբեր (զուցե թիվը հասնի 25 000-ի) մեր կոմիտեի խնամքի տակ են լինելու մայիսի 1-ին: Թիֆլիսից մինչև Էրիվան և Կովկասում՝ կարևոր նշանակություն ունեցող բոլոր քաղաքներում, պետք է լինեն մեծ և փոքր որբանոցներ: Միայն Թիֆլիսում պետք է լինի 26 որբանոց:

Որբանոցների պատշաճ ղեկավարումը պահանջում է բարձրագույն կարգի վարչական և գործադիր կարողություն: Կանանց թիվը, որոնք անհրաժեշտ կլինեն որպես բուժքույրեր, հրահանգիչներ և օգնականներ, մեծ է լինելու: Բազմաթիվ ամերիկացի կանայք արդեն նվիրաբաժնում են և ուրախ կլինեն իրենց նվիրել այս ծառայությանը, նրանք միայն կարիք ունեն տեղեկատվության՝ կապված մեր նպատակների ու կարիքների հետ, որը կառաջնորդի նրանց ընդունել կոչը և արագ անցնել պարտականությունների կատարմանը: Որբանոցների հետ կապված

կառուցողական ծրագրի հնարավորություն կա, ինչը մյուս ոլորտները չեն՝ տրամադրում: Ճիշտ ղեկավարման դեպքում որբանոցները կհավերժացնեն իդեալները, որոնց վրա հիմնվում է մեր օգնության կոմիտեն և կովկասյան տարածաշրջանի ապագա կյանքում մշտական կդարձնեն այն սկզբունքները, որոնք ընկած են ամերիկյան հրահանգների հիմքում: Ամերիկյան կոմիտեն չի կարող իրեն թույլ տալ անտեսել այս հնարավորությունը:

16. Որբանոցների հետ սերտ կապերի մեջ զարգանում է արդյունաբերական ծրագիրը: «Որբերի տան» ավագ տղաներն ու աղջիկները հնարավորություն են ստանում արհեստներ սովորել մեր ֆաբրիկաներում՝ ի սկզբանե այս նպատակով հիմնված: Նրանք սովորում են գործել, մանել, ներկարարություն, ատաղձագործություն և այլ հիմնարար արհեստներ: Արդյունաբերական գործի զարգացման հնարավորությունը շատ մեծ է: Մենք դեռ նոր ենք սկսել: Այն հաջողությամբ առաջ է ընթանում և հաստատում զարգացման կարևորությունն ու ցանկալիությունն ավելի համակարգված ձևով: Այս նպատակով պետք է ունենալ արդյունաբերության տնօրեն: Կարելի է հավատալ, որ այս գործը կարելի է գործնականում կատարել ինքնասպասարկմամբ: Դրանից առավել կարևոր է այն փաստը, որ այն մատակարարում է բազմաթիվ պարագաներ օգնության կարիքները հոգալու համար:

17. Ես կապվել եմ դոկտոր Փիթի հետ չորս անգամ, նրան խնդրելով, ուղարկել պրն Յարրոուին Թիֆլիս: Նրա հետ կապված ինձ հասնող տեղեկատվությունից ելնելով, կարծում եմ, որ նա ունի Կովկասի Նպաստամատույցի աշխատանքների տնօրեն դառնալու որակավորումը: Հարմար տնօրեն գտնելը գերկարևոր խնդիր է: Միակ մարդը, ով այս պահին ընդունակ է դրան՝ պրն Յարրոուն է, ուստի ես վստահ եմ, որ դուք կգործադրեք ձեր ազդեցությունն ամեն կերպ ապահովելու նրա նշանակումը՝ մասնավորապես այս ծառայությանը: Սա կարողություններով և վարչական փորձ ունեցող ցանկացած մարդու համար մարտահրավեր է և կվերադարձնի ներդրված էներգիայի և նվիրումի հարյուրապատիկը:

18. Ընդհանուր առմամբ ծայրահեղ կարևոր է, որ Մերձավոր Արևելքում Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի հստակ

աշխատանքը չթուլանա Հուլիերի կազմակերպության ներկայացուցչի գալով՝ իրականում, այս փորձառու աշխատողների գալն ավելի է պարտավորեցնում մեր կոմիտեին շարունակելու սեփական ծառայությունները թարմացված եռանդով ու եվիրումով: Եթե մեր կոմիտեն ձախողի սրա իրականացումը՝ նա կվարկաբեկվի ամերիկյան ժողովրդի գնահատականի կողմից և կտապալի ամենամեծ մարդասիրական հնարավորության իրողությունը, որ մարդը երբևիցե կոչված է հանդիպել և ընդունել:

Ներկայացված է հարգանքներով:

Ջ. Հ. Թ. ՄԵՅՆ

Պրն ՄԵՅՆ. Որպես հավելում այս նամակին ես կցում եմ մի քանի հեռագրերի պատճեններ, որոնք ուղարկվել են իմ Թիֆլիս ժամանելուց կարճ ժամանակ անց:

[Հեռագիր Հեյնցին, Կոստանդնուպոլիս, մարտի 10, 1919 թ.]¹⁵¹

Ես հեռագրեր եմ ուղարկում Հայթին և Ջեյմսին այստեղի վիճակի հետ կապված, որը պահանջում է շտապ լուծում: Վստահ եմ՝ դուք կգործադրեք հնարավոր բոլոր ջանքերն ապահովելու մեծ գումար կոնգրեսական հատկացումներից: Այսուրը վաճառվում է տասներկուսուկեսով՝ Բաթումում սենդի հարցերով բրիտանական հանձնակատարին:

[Հեռագիր Քլիվլենդ Դոդջին, Նյու Յորք, մարտի 10, 1919 թ.]

Կովկասի պայմանները սարսափելի են ու սպառնալի:

¹⁵¹ Այս հեռագիրը պրն Մեյնի կողմից արդեն ընթերցված հեռագրի տեքստն է: Տե՛ս սույն աշխատության էջ 211-212:

Արագորեն վատանում են: Դա տարբեր շրջանների գաղթականները համար կենտրոնացման վայր է: Մարդիկ սովի են մատնված, մեռնում են: Մարդակերությունը հաստատվեց բրիտանացի պաշտոնյաների կողմից: Կանխիկ գումարի հրատապ կարիք կա: Մենք պետք է շտալ բաժին ունենանք կոնգրեսական հատկացումներից: Որպեսզի օգտակար լինի՝ դա պետք է շտապ հասնի: Հեռագրել եմ Ջեյմսին՝ խնդրել համագործակցություն: Դա մեծապես մեզ կօգնի իմանալ Կովկասի և Փոքր Ասիայի հավանական քաղաքական ապագան:

[Հեռագիր պետքարտուղարին, Վաշինգտոն, Վիբլերի համար, մայիսի 29, 1919 թ.]

Ես ուսումնասիրել եմ գաղթականության կենտրոնացման վայրերը՝ Ռուսահայաստանի և Թուրքահայաստանի միջև նախկին սահմանային գծի երկայնքով: Տիպիկ կենտրոններ են խոշոր Ալեքսանդրապոլը և փոքր Էջմիածինը: Մեկում 68 000 գաղթականներ կան ըստ փաստացի հաշվառման մեր հացի ու ապուրի կայաններում¹⁵²: Մյուսում՝ 7000: Գաղթականները հեղեղել են այս վայրերը՝ հուսալով հնարավորություն գտնել հատելու սահմանը դեպի իրենց նախկին տները Թուրքահայաստանում՝ Կարսի մոտակայքում: Կենտրոնացումն այդ երկու վայրում և բազմաթիվ այլ տեղերում առանց սննդի ու հագուստի և Կովկասում ու նրա սահմաններից դուրս ձմռան աքաղից հետո ստեղծել էր անկրկնելի սարսափի վիճակ՝ նմանը չունեցող մեծ պատերազմի վայրագությունների շարքում: Ալեքսանդրապոլի փողոցներում իմ ժամանման օրը 190 դիակ է հավաքվել: Մա շատ քիչ էր օրական միջինից: Յուրաքանչյուր ամիս մահանում էր գաղթականների մեկ երրորդը: Էջմիածնում ես ժամանակ գտա ներկա գտնվելու գաղթականների թաղմանը: Յոթ մարմին առանց տարբերակման, լեշի նման նետվել էին քառակուսի փուր և ծածկվել հողով առանց որևէ հոգատարության և խղճահարության: Մինչ նայում էի աշխատող բանվորներին ես տեսա հողի տակից դուրս ցցված մի ձեռք: Դա կնոջ ձեռք էր և թվում էր, թե ձգվել էր ի նշան համր բողոքի: Ինձ համար այս

¹⁵² Բնագրում՝ bread and soup stations:

սարսափելի փոսից դուրս ձգվող այդ ձեռքը խորհրդանշում էր սովահար Հայաստանը: Բանվորներն ինձ պատմեցին, որ այդ փոսի յոթ դիակն առաջիններն էին 35 բեռնվածից, որոնք բերվել էին գյուղից այդ առավոտ: Տրակտորը գնացել էր հետ՝ մեկ այլ բեռնավորման:

Գաղթականները չեն համարձակվում գնալ առաջ: Նրանք մնացել են իրենց տներին մոտ սահմանագծին: Թուրքերը, քրդերը և թաթարները տիրացել են իրենց հողերին և պահելու են դրանք զենքի ուժով: Գիծը, որը նման էր սևծովյան տարածաշրջանի ռազմաճակատի գծին՝ Հարավ-արևմտյան հանրապետությունից, իր մայրաքաղաք Կարսով¹⁵³, մինչև Կասպից ծով, որտեղ Ադրբեջանական հանրապետության մայրաքաղաք Բաքուն էր թուրքերի, քրդերի և թաթարների հետ միասին, պահում էր գաղթականներին այս երկու ծայրահեղությունների արանքում՝ այնտեղ, որտեղ նրանք գտնվում էին: Հնդհանուր քանակը ավելին է քան 330 000-ը: Դրան պետք է ավելացնել նաև տեղի բնակիչներին, ովքեր նույնպես տառապում էին աննկարագրելի դժվարություններից: Թուրքիայի կողմում դաշնակից ուժերը բավարար չէին իրավիճակին տիրապետելու համար: Միակ լուծումը մանդատը ստանձնած տերության նշանակալի թվով զորքերի օգտագործումն էր որպես հսկող ուժ: Շատ հայ զինվորներ ի վիճակի կլինեին այդպիսի ծառայության: Դժբախտաբար, այս ընթացքը պետք է սպասի Խաղաղության վեհաժողովի արդյունքներին և կառավարական մարմինների որոշումներին: Հետաձգման յուրաքանչյուր պահ նշանակում էր սարսափի ընդլայնում:

Ռուսական կողմում Հայաստանի Հանրապետությունը և մեր նպատակադրությամբ հանձնաժողովը միասին աշխատելով ի վիճակի չեն պատշաճ կերպով կերակրել գաղթականներին: Մինչդեռ սերմնացանի ժամանակն արդեն անցնում է: Սովի ևս մեկ սեզոնն անխուսափելի է, եթե անհապաղ քայլեր չձեռնարկվեն որևէ պարտադրող իշխանության կողմից: Ակնհայտ է, որ աշխարհը չի գիտակցում մարդկային անսահման կողմից: Ակնհայտ է, որ աշխարհը չի գիտակցում մարդկային անսահման աղետը, որը տեղի է ունենում Կովկասում: Թուրքերը և նրանց դաշնակիցները մեծ հաջողությամբ առաջ են մղում պատերազմի ժամանակ սովի եղանակով բնաջնջելու քաղաքականության արդյունա-

¹⁵³ Բնագրում՝ the Southwestern Republic with Kars as its capital:

վետությունը: Սովին գումարվում է տիֆն ու շոգ եղանակի պայմաններում վերածվում խալեբայի:

Կարո՞ղ է քրիստոնյա քաղաքակրթությունը, այս վերջին պահին, վերականգնելու և ապաքինելու համար որևէ բան անել: Նման ծայրահեղ իրավիճակում ես ասացի հայկական հանրապետության պաշտոնյաներին, որ մեր հանձնաժողովը կհոգա մանկատների մասին, մինչև որևէ տերություն՝ մանդատի իրավասությամբ, կաջակցի կարգուկանոն հաստատելուն և նշված ժողովուրդների ֆինանսական կայունության ապահովմանը: Ես կարծում եմ, այս քայլն իմ կողմից պայմանավորված էր իրավիճակով և մարդասիրական տարրական սկզբունքներով: Արդյո՞ք մեր կառավարությունը կհետաձգի այդ տառապող ժողովրդին օգնության ձեռք մեկնելը: Քաղաքական նպատակահարմարության հարցը պետք է մոռացվի այս համաշխարհային աղետի դեպքում: Այս մարդիկ նայում են Ամերիկային: Մեր կառավարությանը բարոյապես պարտավոր են արձագանքել: Լայն արձագանք տալ սրան: Հաղորդել Դոդջին և Շոուին:

ՄԵՅՆ.

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Քանի՞ հայ կա Հայաստանի Հանրապետությունում, որ ստեղծվել է այն տարածաշրջանում, որը հայտնի է որպես Ռուսական Հայաստան:

Պրն ՄԵՅՆ. Ընդհանուր հաշվարկով նրանք մոտ մեկ միլիոն են:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Եվ դուք կարծում եք, որ այդ մեկ միլիոնը սովամահ լինելու և իրեն շրջապատող թշնամու կողմից կործանվելու եզրին է:

Պրն ՄԵՅՆ. Երբ ես հեռացա այնտեղից, ուղղակի պարզ էր, որ Ռուսական Հայաստանում մոտ 500 000 գաղթական կա, որոնք սովամահ են լինում: Դա Բրիտանիայի հետախուզության գրասենյակի՝ զեներալ Բիչի հաշվարկն էր, և նա իր տեղեկությունը ստացել էր Ռուսական Հայաստանի տարբեր տեղերում գտնվող իր անձնակազմի անդամներից: Ես, որպես

ամերիկյան հանձնաժողովի ներկայացուցիչ, ընդունեցի նրա թվերը և որևէ փորձ չարեցի դրանք հաստատելու: Ինձ համար դա, փաստացի, անհնար կլինեք անել:

Ես ցանկանում եմ, մասնավորապես, ընդգծել իմ համոզմունքը, որ Փոքր Ասիայում իրավիճակը կայունացնելու միակ ճանապարհը՝ լավագույն ճանապարհը, հայկական հանրապետությանը որոշակի աջակցություն տրամադրելն է: Ես վստահ եմ դրանում: Ես բացարձակապես համոզված եմ, որ այդ դժբախտ երկիրը կայունացնելու համար հնարավոր է որևէ բան անել, եթե որոշվի, որ հայկական հանրապետությունը՝ այն վերաբերմունքի հետ, որ նա իրավունք ունի ստանալու, ստանա նաև Միացյալ Նահանգների կամ դաշնակից երկրների աջակցությունը:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Թույլ տվեք ինձ ընդհատել ձեզ հենց այստեղ, դոկտոր: Ինձ դուր է գալիս Հայաստանի Հանրապետության գաղափարը: Մենք ինչպե՞ս ենք պատրաստվում հասնել դրա հաստատմանը Ռուսաստանի կողմից:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Դա անհրաժեշտ չէ: Ռուսաստանի հաստատումն ապահովվել էր Լեհաստանի դեպքում:

Պրն ՄԵՅՆ. Իհարկե, դա միջազգային հարց է և դուրս է իմ կարողություններից և ցանկացած մեկի, քանի որ, ինձ թվում է՝ Ռուսաստան այլևս չկա:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ռուսաստանը ներկայացված չէ խաղաղության վեհաժողովին:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ներկա պահին չկա կառավարություն ամբողջ Ռուսաստանի համար ինչ-որ մեկի կողմից: Գործնական հարցն այնտեղ պետք է լինեք արդյոք դուք ստացել եք Վրաստանի համաձայնությունը: Դա Ռուսաստանը չի լինելու: Որոշ հարցեր կծագեն Վրաստանի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության սահմանների միջև:

Պրն ՄԵՅՆ. Ես ենթադրում եմ որ խաղաղության վեհաժողովը ի վիճակի է կարգավորել այս հարցերը, և որևէ միջազգային կազմակերպություն կնախաձեռնի դա:

Մենատոր ՈՒԻԼԶԱՄՍ. Այո:

Պրն ՄԵՅՆ. Բհարկե, Էրիվանի մասին կան նման բնույթի այլ հարցեր, և այլն:

Մենատոր ՈՒԻԼԶԱՄՍ. Բհարկե, այն մարդիկ, ովքեր բանակցում էին պայմանագրի շուրջ, արդեն վերցրել են Ռուսաստանի մի հատվածը՝ Ռուսական Լեհաստանն օրինակի համար, և դարձնում են դա Լեհաստանի մաս ու նրանք չէին սպասում Ռուսաստանի համաձայնությանը պարզապես այն պատճառով, որ այլևս չկար Ռուսաստան, որը կհամաձայներ: Դեռ դյուժին Ռուսաստաններ կային, Ուկրաինան ու լեւոտերը¹⁵⁴, և այսպես շարունակ՝ բոլորը բաժանված և տրոհված մինչ բոլշևիկները և վյուսները պայքարում էին:

Մենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Դոկտոր, ի՞նչ կարծիքի եք Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ռազմական իրավիճակը կայունացնելու համար, այս երկրում հավաքագրված, Ամերիկայի կառավարության կողմից զինված կամավոր բանակի հավանական արդյունավետության մասին:

Պրն ՄԵՅՆ. Ես կարծում եմ դա շատ արդյունավետ կլինի:

Մենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Կարծում եք դա բավարար կլինի:

Պրն ՄԱԼԶՈՍ. Դուք ասում եք հավաքագրված ռազմական ուժ: Դուք թիվ չեք առաջարկում:

Մենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Լավ, իհարկե, մի գորամասն այն է, ինչ անհրաժեշտ է: Այն, ինչ ես նկատի ունեմ՝ եթե կարող եմ դա պարզաբանել, դա խոչընդոտն է, որ մենք ունենք ամերիկյան զինված ուժերի ղեկավարման և կազմակերպման առումով: Ես չեմ հավատում, որ մենք կարող ենք անել դա գորակոչային բանակով:

¹⁵⁴ Բնագրում՝ The Letts: Խոսքը լատվիացիների մասին է:

Պրն ՄԵՅՆ. Ոչ, ես այդպես չեմ կարծում:

Մենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Բայց ենթադրենք, որ մենք հավաքագրել ենք հայերին դաշնակիցներից կամ որտեղ էլ որ նրանք լինեն, և թույլ ենք տալիս Ամերիկայում կամավորական բանակի հավաքագրումը, որը գործնականում կազմված է հայկական ծագում ունեցողներից, դա կլուծի՞ այս Հայաստանի Հանրապետության խնդիրը:

Պրն ՄԵՅՆ. Ես կարծում եմ, որ այո: Ամերիկյան ուժերի սոսկ ներկայությունն այնտեղ ամերիկյան իշխանությունների ներքո միանգամից կնպաստի —

Մենատոր ՈՒԻԼԶԱՄՍ. Դա ամերիկյան ուժ չի լինելու: Դա կամավորական բանակ է լինելու: Դա չի լինելու ուժ Ամերիկայի դրոշի ներքո:

Պրն ՄԵՅՆ. Դուք նկատի ունեք, դա չի լինելու մեր դրոշի ներքո ընդհանրապես:

Մենատոր ՈՒԻԼԶԱՄՍ. Դա լինելու է ոչ թե մեր դրոշի ներքո, այլ հայկական դրոշի, բայց կազմված կլինի ամերիկյան քաղաքացիություն ունեցողներից՝ մեծ մասամբ հայկական ծագումով:

Մենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Եվս մեկ հարց: Պրն Սմիթ, ես այսպես եմ կարծում: Նա խոսում էր ծովային հետևակայիներ և ռազմանավեր Հայթի ուղարկելու մասին և այլն: Ամերիկյան ռազմանավեր ծովայիներով Սև ծովի՝ Բաթումի նավահանգիստ ուղարկելը կհանգեցնի՞ այն արդյունքին, որի մասին դուք խոսում եք:

Պրն ՄԵՅՆ. Դա անմիջապես կնպաստի, այո, իրավիճակը կայունացնելուն:

Մենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Պատճառը, որ ես հարցնում եմ ձեզ, այն է, որ ըստ երևույթին, դա չի պահանջելու Կոնգրեսի որևէ ակտ՝ նմանատիպ օգտակար գործողություն կատարելու համար,

այնպես չէ՞:

Պրն ՄԵՅՆ. Լավ, բայց դա չի արվել:

Սենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Ես հիմնականում համաձայն եմ ձեզ հետ:

Պրն ՄԵՅՆ. Ինձ թվում է Հայաստանը բնաջնջման եզրին է, ես նաև զգում եմ, որ եթե մենք ցանկանում ենք փրկել Հայաստանն ընդհանրապես, պետք է շատ արագ ինչ-որ բան արվի, և ես այստեղ նրա համար չեմ, որ Սենատին ասեմ թե ինչպես պետք է դա արվի, բայց ինձ թվում է հաջորդ վեց ամիսների ընթացքում՝ եթե բրիտանական զորքերը դուրս բերվեն նախքան ինչ-որ բան արվի, շատ հայ մնացած չի լինի և, եթե թույլ տրվի, որ այդ բանը շարունակվի՝ դա մարդկության հանդեպ մեղք կլինի: Ես համոզված եմ դրանում:

Սենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Շատ ողջունելի են Սենատին արվող առաջարկները, որոնք օգտակար են, և ձեր կողմից վարկած չկար առաջարկության մեջ:

Պրն ՄԵՅՆ. Ոչ, որևէ նման բան իմ խոսքում չկա, ես համոզված եմ, ինչ էլ որ արվի, պետք է արվի շատ արագ, այլապես Հայաստանը կվախճանվի:

Սենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Ամենաշտապ արվող բաներից մեկը կլինի ծովայիններով ռազմանավ ուղարկելն ուղիղ այս նավահանգիստ:

Պրն ՄԵՅՆ. Ես դրան կողմ կլինեմ, վստահաբար: Ես խոսեցի ծովակալ Բրիստոլի և այնտեղ եղած մեկ այլ մարդու հետ, և ընդհանուր տպավորությունն այն է՝ ճիշտ այնպես, ինչպես յուրաքանչյուր որ հեշտությամբ խոսում է սոցիալական հարաբերությունների մասին, որ Ամերիկայի ռազմական նավերը և ամերիկյան ծովայիններն ու ամերիկյան զորքերը համապատասխան թվով մեծապես կնպաստեն խաղաղության և կարգության վերականգնմանը:

Սենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Մենք կարող էինք ուղարկել նրանց Բաթում նույն հիմունքներով, ինչ մենք հատկացրել էինք ուղարկելով նրանց Դալմացիայի ափ, կարելի՞ է չէ:

Պրն ՄԵՅՆ. Այո:

Պրն ՍՄԻԹ. Նրանք իսկապե՞ս Դալմացիայի ափին են:

Սենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Ես խոսում էի հեզնանքով: Ես ենթադրություն թույլ տվեցի:

Պրն ՍՄԻԹ. Մենք շահեր չունենք Դալմացիայի ափին:

Սենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Պարզաբանումներ ունե՞ք բժշկից, սենատոր Ուիլյամս:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՍ. Ոչ, միայն այս առաջարկությունը: Եթե նախքան ձեր հեռանալը դուք ինչ-որ բան, որ ունեք փաստաթղթային տարբերակով, անհրաժեշտ համարեք հայտնելու հանրությանը և սենատորներին, ես կցանկանայի, որ դուք փոխանցեիք այն սղագրողին՝ լսումների նյութում տպագրելու համար:

Պրն ՄԵՅՆ. Ահա այն փաստաթուղթը, որը հրապարակվել է՝ այն կարող է օգտակար լինել:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՍ. Շատ լավ, թող դա ներառվի արձանագրության մեջ:

(Փաստաթուղթը, որին հղում էր կատարվել, տպվում է արձանագրության մեջ ամբողջությամբ՝ հետևյալ կերպ)¹⁵⁵:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՊԱՐՏՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

[Դոկտոր Մեյնի այս փաստաթուղթն անառարկելի տրամաբանությամբ ցույց է տալիս, որ Ամերիկյան պետք է

¹⁵⁵ Փակագծերն ու տեղեկությունը ըստ բնագրի:

իրականացնի Հայաստանի ազատագրման
սրբազան առաքելությունը (Ջեյմս Ու. Ջերարդ)]

(Ստորև հղված քարտեզն այստեղ ներկայացված չէ)¹⁵⁶

Ամբողջական Հայաստանը, ինչպես այն կվերահայտնվի
քարտեզի վրա՝ ըստ 1919 թ. փետրվարի 26-ին Հայաստանի
պատվիրակության կողմից պաշտոնապես Փարիզի
խաղաղության վեհաժողովին ներկայացված հուշագրի,
պայմանների տարածք է. մակերեսը 125 000-135 000 քառակուսի
կիլոմետրի միջև է, բնակչությունը՝ 4 300 000 է, բաժանված
մոտավորապես հետևյալ կերպ. հայեր՝ 2 500 000 (աշխարհի այլ
մասերում կա մոտ 1 000 000 հայ), այլ քրիստոնյաներ՝ 500 000,
թուրքեր, չերքեզներ, արաբներ, պարսիկներ՝ 500 000, թաթարներ
300 000, քրդեր՝ 200 000, այլ կրոններ՝ 300 000:

*Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտե*¹⁵⁷
Գործադիր կոմիտե. Ջեյմս Ու. Ջերարդ՝ նախագահ, Չարլզ Էվանս
Հագին, Էլիհու Ռուֆ, Հենրի Քեբոթ Լոդջ, Ջոն Շարփ Ուիլյամս,
Ալֆրեդ Է. Սմիթ, Ֆրեդերիք Քոուրթլենդ Փենֆիլդ, Չարլզ Ու. Էլիոթ,
Քլիվլենդ Հ. Դոդջ¹⁵⁸:

Գերագույն կոմիտե. Չարլզ Էվանս Հագին՝ պատվավոր
նախագահ, Ջեյմս Ու. Ջերարդ՝ նախագահ, Վիլյամ Ջեննինգս
Բրայան, Ալթոն Բ. Փարքեր, Էլիհու Ռուֆ, Հենրի Քեբոթ Լոդջ, Ջոն
Շարփ Ուիլյամս, Չարլզ Ս. Թոմաս, Լիման Աբբոթ, նահանգապետ
Բարթելմեյ, Նյու Հեմփշիր, Ջեյմս Լ. Բարթոն, նահանգապետ

Բիքմեն, Ռոդ Այլենդ, Ալիս Սթոն Բլեքվելլ, Չարլզ Ջ. Բոնապարտ,
նահանգապետ Բոյլ, Նևադա, Նիքոլաս Մյուրրեյ Բաթլեր,
նահանգապետ Քեմփբել, Արիզոնա, նահանգապետ Քերի,
Վայոմինգ, նահանգապետ Քեթթս, Ֆլորիդա, նահանգապետ
Քուպեր, Հարավային Կարոլինա, նահանգապետ Սոքս՝ Օհայո,
Չարլզ Սթյուարթ Ղևիսոն, պատվելի Ջ. Հ. Դարլինգթոն, Քլիվլենդ
Հ. Դոդջ, նահանգապետ Դորսի, Ջորջիա, Չարլզ Ու. Էլիոթ,
պատվելի Ուիլիամ Ֆ. Ֆեյբլը, ծովակալ Բրեդլի Ա. Ֆիսքե, Լինդլի
Մ. Գարիսոն, կարդինալ Ջեյմս Գիբբոնս, Մարթին Հ. Գլին,
Սամուել Գոմփերս, Մեդիսոն Գրանթ, Լյոդ Բ. Գրիսթոմ,
նահանգապետ Հարդինգ, Այովա, նահանգապետ Հարրինգթոն,
Մերիլենդ, Ալբերտ Բուշնել Հարթ, Սաքա Դուրիա Հեյզլեն, Մայրոն
Թ. Հերրիք, Ջոն Գրայըր Հիբբեն, նահանգապետ Հուլսոմբ,
Քոնեկտիկուտ, Համիլթոն Հուլս, Ջորջ Ա. Հարդ, Ռիչարդ Մ. Հարդ,
Հենրի Ու. Ջեսսամի, Ռոբերթ Էլիս Ջոնս, նահանգապետ
Լարրազոլո, Նյու Մեքսիկո, նահանգապետ Լիսթեր, Վաշինգտոն,
Էդվարդ Բ. Լիթլ, Ջուլիան Ու. Մեք, Նորման Է. Մեք, Ուիլյամ Թ.
Մեննինգ, Էլիզաբեթ Սարբերի, պատվելի Ուիլյամ Հ. Մորելենդ,
նահանգապետ Նորթեք, Հարավային Դաքոթա, Ֆրեդերիք Բ.
Փենֆիլդ, Ջորջ Հեյվն Փաթնամ, պատվելի Փ. Ն. Ռիսլանդորը,
Էրնեսթ Ու. Ռիգս, Ուիլյամ Հենրի Ռոբերթս, նահանգապետ
Ռոբերթսոն, Օքլահոմա, Ջեյկոր Գ. Շուրման, նահանգապետ
Սմիթ, Նյու Յորք, նահանգապետ Սփրույ, Փենսիլվանիա, Օսքար
Ս. Սթրաուզ, պատվելի Ա. Բ. Թոմսոն, նահանգապետ Թաունսենդ
կրտսերը, Դելավեր, պատվելի Բ. Դ. Թաքեր, պատվելի Ուիլյամ Ու.
Ուեք, Բենջամին Այդ Վիլլըր, Էվիրեթ Փ. Վիլլըր, պատվելի Ռ. Ջ.
Ուինչեսթեր, Ստեֆան Ս. Ուայզ, նահանգապետ Ուիթիքոմբ,
Օրեգոն, նահանգապետ Յագլըր, Պորտո Ռիկո¹⁵⁹:

¹⁵⁶ Փակագծերն ու տեղեկությունը ըստ բնագրի:

¹⁵⁷ Շեղագիր հատվածը՝ համապատասխան բնագրի:

¹⁵⁸ Գործադիր կոմիտեի անդամների ազգանուններն անգլերեն
համապատասխան բնագրի. Executive Committee: James W. Gerard, chairman;
Charles Evans Hughes; Elihu Root; Henry Cabot Lodge; John Sharp Williams; Alfred
E. Smith; Frederic Courtland Penfield; Charles W. Eliot; Cleveland H. Dodge:

¹⁵⁹ Ընդհանուր կոմիտեի անդամների ազգանուններն անգլերեն՝ համա-
պատասխան բնագրի:

[Չոն Հանսոն Թոմաս Մեյնից¹⁶⁰, Գրինել քոլեջի տնօրեն]

Այս առավոտ ես տրամադրություն չունեմ պաշտոնական դիմումների համար: Այն վայրի մթնոլորտը, որտեղից ես եկել եմ դեռ ինձ հետ է: Ես դուրս եմ եկել մարդկային թշվառության խառնաշփոթից. որի նմանը, գուցե այն չունի իրեն գուգահեռ մարդկության պատմության մեջ: Կյանքը Աստծո կողմից մարդուն տրված ամենաթանկ նվերն է, այնտեղ,

General Committee: Charles Evans Hughes, honorary chairman; James W. Gerard, chairman; William Jennings Bryan; Alton B. Parker; Elihu Root; Henry Cabot Lodge; John Sharp Williams; Charles S. Thomas; Lyman Abbott; Gov. Bartlett, New Hampshire; James L. Barton; Gov. Beeckman, Rhode Island; Alice Stone Blackwell; Charles J. Bonaparte; Gov. Boyle, Nevada; Nicholas Murray Butler; Gov. Campbell, Arizona; Gov. Carey, Wyoming; Gov. Catts, Florida; Gov. Cooper, South Carolina; Gov. Cox, Ohio; Charles Stewart Davison; Right Rev. J. H. Darlington; Cleveland H. Dodge; Gov. Dorsey, Georgia; Charles W. Eliot; Right Rev. William F. Faber; Admiral Bradley A. Fiske; Lindley M. Garrison; James Cardinal Gibbons; Martin H. Glynn; Samuel Gompers; Madison Grant; Lloyd C. Griscom; Gov. Harding, Iowa; Gov. Harrington, Maryland; Albert Bushnell Hart; Sara Duryea Hazen; Myron T. Herrick; John Grier Hibben; Gov. Holcomb, Connecticut; Hamilton Holt; George A. Hurd; Richard M. Hurd; Henry W. Jessup; Robert Ellis Jones; Gov. Larrazola, New Mexico; Gov. Lister, Washington; Edward C. Little; Julian W. Mack; Norman E. Mack; William T. Manning; Elizabeth Marbury; Right Rev. William H. Moreland; Gov. Norbeck, South Dakota; Frederic C. Penfield; George Haven Putnam; Right Rev. P. N. Rhinelander; Earnest W. Riggs; William Henry Roberts; Gov. Robertson, Oklahoma; Jacob G. Schurman; Gov. Smith, New York; Gov. Sproul, Pennsylvania; Oscar S. Straus; Right Rev. A. C. Thompson; Gov. Townsend, jr., Delaware; Right Rev. B. D. Tucker; Right Rev. William W. Webb; Benjamin Ide Wheeler; Everett P. Wheeler; Right Rev. J. R. Winchester; Stephen S. Wise; Gov. Withycombe, Oregon; Gov. Yager, Porto Rico.

¹⁶⁰ Սույն տողատակը՝ աշխատության տողատակերի շարքում համարակալված է որպես թիվ 160 Ա. Ղամբարյանի կողմից բացատրական տեղեկություն պարունակող տողատակ չէ: Այն համապատասխանում է բնագրի՝ էջ 91-ում տեղ գտած թիվ 1 համարակալված տողատակին: Վերջինիս բովանդակությունը հետևյալն է.

Դոկտոր Մեյնը՝ որպես Մերձավոր Արևելքում Ամերիկյան օգնության կոմիտեի հաստիքի հանձնակատար եղել է Ռուսահայաստանում մարտի 1-ից մինչև մայիսի 17-ը: Վերը բերված քաղվածքները բաղադրված են 1919 թ. հունիսի 22-ի ելույթից են: Դրանք պարունակում են արժեքավոր տեղեկություններ այն վիճակի մասին, որն այժմ տիրում է Հյուսիսային Հայաստանում, ինչպես նաև մեկնաբանում են, ինչպես մենք կարծում ենք, Ամերիկայի բանակապետությունն ու խիղճը կապված համաշխարհային խնդիրների հետ: (Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտե):

որտեղ ես եղել եմ, թվում էր, թե դա ամենաեծան բանն է: Հինգ հարյուր հազար (ոմանք հաշվում են 750 000) մարդ սովից մեռնում էր աքսորում: Այնտեղ աքսորում ազգն ունեզրկվեց: Առաջ ազգը սովահարության մեջ է եղել, բայց ոչ ունեզրկված և աքսորում: Հայերը սովամահ էին լինում տնից հեռու: Սա ներկայացնում է աշխարհի պատմության մեջ մի նոր տառապանք: Կես միլիոն մարդ կամ ավելի մեռնում են, հայրենակարտ են, անպաշտպան, մեռնում են փողոցներում և նրբանցքներում, օտար գյուղերում, օտար քաղաքներում և օտար վայրերում: Կարո՞ղ եք պատկերացնել այս վիճակի սարսափելիությունը:

Մարտի վերջին ես Ալեքսանդրապոլ քաղաքում էի, որն ունի զրեք-է 35 000 բնակիչ: Ես փողոցներով վեր ու վար գնացի ուսումնասիրելու վիճակը: Բլուրների վրա դեռ ձյուն էր, քանի որ քաղաքը 4000 ուսնաչափ բարձրության վրա էր, շրջապատված բլուրներով ու սարերով, փողոցներում սառույց ու կեղտոտ կիսահալ ձյուն էր: Վաթսուն հազար գաղթականներ թուրքահայաստանից փողոցներում էին, անցումներում, շենքերի մուտքերում՝ կծկված պառկած: Երեխաներ կային՝ նրանցից շատերը մեկ տարեկանից ավելի փոքր էին, ծերունիներ կային, շատ քիչ երիտասարդ տղամարդիկ՝ ցրված քաղաքի ամայության մեջ՝ անհույս, բայց և կարճելով այն հույսից, որ մի օր կարող են վերադառնալ տուն՝ նրանց համար սուսն ամայացած թուրքահայաստանն էր: Բազմապատկեք այս թիվը հինգ, կամ տաս, կամ ավելի անգամ և պատկերացրեք այս վիճակն այլ վայրերում: Նայեք այս մարդկանց, նրբաճաշակ կանանց, նրանցից շատերը հավաքում էին կանաչ բուսականության արմատներն ուտելու համար: Ուշադրություն դարձրեք սանիտարական պայմաններին, ուշադրություն դարձրեք կիսանդությունների և մահվան մարգարեությանը, ուշադրություն դարձրեք ձեր ներկայությամբ մեռնող մարդկանց: Ալեքսանդրապոլի երկու թաղամասում քայլելով ակնատես եղա մահվան՝ չորս մարդ ընկաւ մահացած իմ աչքի առաջ: Առավոտյան դուրս արի ու տես՝ նրանք հավաքում են նախորդ գիշերվա դիակները, նրանցից 190-ը հավաքեցին առաջին առավոտյան, երբ ես այս քաղաքում էի: Գնա գաղթականների գերեզմանոց ու տես՝ պղծված գերեզմաններ ու մարմինները լքած կմախքներ՝ դուրս ելած հողից, ընկած գետին:

Այս ամբողջ սարսափը, որը նշեցի, դեռևս իմ առջև է, ի՞նչ կարող

եմ ես ասել այս առավոտ այս երջանիկ վայրից: Չնայած այս ամենին, որ ես ուրվագծեցի ձեզ համար այս համառոտ խոսքերով, հեռվից գեղեցիկ լեռների տեսարանով, պարզած ձեռքի հեռավորության վրա գտնվող բլուրների տեսարանով, և այնտեղ, այս լեռների և բլուրների վերևում երկնքի փառքն էր, և օդում եկող լացվող զարնան խոստումն էր, և ծառերի վրա երգում էին թռչունները: Ամբողջ բնությունը՝ եթե մենք նայենք վերև ու ներքև, գեղեցկանում էր: Աշխարհում սրանից ավելի գեղեցիկ երկիր չկա, երբ մենք նայում ենք դրան որպես բնության, ինչպես Աստված է ստեղծել այն և տվել այս մարդկանց՝ ու աշխարհին: Սա, այս ամենը՝ սարսափելին ու գեղեցիկն այս աշխարհում էր, որ մերն էր: Այս աշխարհում, որտեղ Ամերիկան է, որտեղ բերրի հարթավայրերն ու գետերն են, որտեղ «արոտավայրերը հագնված են հոտերով», որտեղ «ղաշտերը պատված են եգիպտացորենով», որտեղ նաև մեր պարծենկոտ կառավարությունն է:

Այս Ռուսահայաստանն իր աքսորյալներով Թուրքահայաստանից, մարդկային խեղճության իր համակենտրոնացումով և մեր Ամերիկան, որով մենք ուրախանում ենք այսօր, երկուսն էլ նույն փոքրիկ աշխարհում են, ոչ այնպես առանձին, ինչպես փաստացի այսօր Մասաչուսեթսն ու Այովան էին առանձին, երբ ես հիմնադրեցի այս քոլեջը: Ես Կովկասից եկա Նյու Յորք տասն օրվա փաստացի ճամփորդությամբ: Մա ամենն է, որ անհրաժեշտ է Թիֆլիսից գալ Նյու Յորք, և սա կարող է դառնալ սովորական բան, եթե Նյու Յորքի և Բաթումի՝ Սև ծովի վրա գտնվող նավահանգստի միջև, փոխադրում ապահովվի:

Ես երբեք չեմ մտածում հայ ժողովրդի մասին՝ նրա մի մասը պայքարում է Ռուսահայաստանում կառավարություն հիմնադրելու համար, մի մասը՝ աքսորյալ, ձգտում է վերադառնալ տուն՝ Թուրքահայաստան, առանց Ամերիկայի մասին մտածելու: Այս ժողովուրդը պահանջ ունի Ամերիկայի նկատմամբ: Աստված արգելում է, որ մենք հանգիստ նստենք այստեղ և անտեսենք այն: Եթե մենք դա անենք, մենք մեղք ենք գործում երկնքի առաջ: Ամեն պայքարող ժողովուրդը պահանջ ունի Ամերիկայից: Եթե ես կարողանամ ստիպել այս լսարանին հասկանալ այս մի բանը՝ ես հասած կլինեմ իմ նպատակին այս առավոտ:

Ամերիկան իրավունք չունի հռչակել իր կառավարությունը որպես իդեալական կառավարություն կամ խոսել իդեալական կառավարության մասին, եթե՝ երբ կանչը հնչի, չկամենա դրսևորել դա գործնականում նրանց նկատմամբ, ովքեր դրա կարիքն ունեն և ովքեր լցանկանում են դա: Մեր կոնգրեսականները երբեմն տպավորություն են ստեղծում, թե ուշադրություն են դարձնում՝ հայրաբար, քանի որ այստեղ ինչ-որ բան անելով՝ ծովի այս ափից փոխադրությունը ինչ-որ աննշան մի բան, 3000 մղոն հեռու և առանձնացված են մնացած աշխարհից մի անհնարին խոչընդոտով: Նրանք համարձակվում են ասել, որ մենք հետաքրքրված չենք այնտեղի խնդիրներով և չենք ապակալվել նրանց հետ հաղորդակցությամբ, կամ նրանց խնդիրների, կամ նրանց տարակուսանքի, կամ նրանց տարածքային անկարգությունների հետ: Ամերիկան բավականին լավն է մեզ համար, իհարկե, այն բավականին լավն է, և եթե մենք հասկանանք, թե ինչ էնք ասում՝ մենք պետք է կրկենք կարգախոսը, որն այդքան հաճախ լսում ենք այս օրերին. «Եկեք լինենք ամերիկացիներ»: Բայց մենք չենք կարող ամերիկացի լինել, քանի դեռ չենք ուղղել մարդկության գիտակցությունը դեպի իսկալը՝ նպատակը՝ հասնել ազատության, նպատակ, որը մարդկության մեջ դրվել է հավերժ Աստծո կողմից:

* * * * *

Այս կառավարությունն արտահայտում է մարդու ինքնակառավարման հնարավորությունները, բայց դրանից առավել, այն մարգարեություն է, որը շարունակվում է ինքնակառավարման ձևով և պետք է ստեղծի ինչ-որ ավելի լավ բան ապագայում, քան այն, ինչ ես ստեղծել էր անցյալում: Աստված թույլ չի տալիս, որ մենք մտածենք, թե հասել ենք ինքնակառավարման գործառնությունների վերջին: Կառավարությունն այսօրվա էվոլյուցիան է այս սերնդի համար, էվոլյուցիան մեր մեջ և մեր միջոցով աստվածային նպատակով, որ մարդը պետք է ազատ կյանքի հնարավորություն ունենա: Այն ներկայացնում է մի քանի հազար տարիների աճը, այն չի ստեղծվել 1875 թվականին: Ինչո՞ւ այս

¹⁶¹ Աստղանիշերը՝ ըստ բնագրի:

կառավարությունն ավելի շատ փորձ չէ, քան այս երկրագունդը փորձ
աշխարհաշինության մեջ:

Դա արտահայտություն է, այս երկրագունդն ընդամենը մի
փոքրիկ արտահայտություն է մյուս հրաշքների շարքում՝ ընդամենը
շարունակվող ստեղծագործական ընթացքի: Այս աշխարհն իրերի
բնության մի մասն է, որոնք իրենց դրսևորում են այս լայն տիեզերքում,
հենց այսպես այս կառավարությունն իրերի բնության արտացոլումն է
մարդկային հոգում, ստեղծագործական էներգիայի արտահայտությունը՝
մարդկային հոգուց աստիճանաբար դուրս ծավալվող: Մենք մեծանում
ենք միասին: Մենք մի անվերջ ծրագրի գործընկերներ ենք: Ես չգիտեմ,
գուցե մեր կառավարությունն այս ձևով կշարունակի գոյություն ունենալ:
Դուք չգիտեք: Ես հույս ունեմ կգոյատևի:

• • • • •

• • •¹⁶² Ես համարձակվում եմ հիշեցնել, որ սոցիալական սկզբունքները,
կառավարական սկզբունքները՝ հավերժական սոցիալական
սկզբունքները, հավերժական կառավարական սկզբունքների
ցուցադրությունը առկա է Բարի Սամարացու առակում: Առակը միայն
Գալիլային չի պատկանում, այն պարզապես մեր քրիստոնեական
դարաշրջանի առաջին դարին չի պատկանում: Այն պատկանում է բոլոր
ժամանակներին: Այն ընդգրկում է սոցիալական և քաղաքական
հարաբերությունների ամբողջ ասպարեզը՝ գործունյա մարդկանց,
քաղաքական գործիչների, պետական այրերի՝ բոլոր մարդկանց, ովքեր
միջնորդներ են՝ աշխարհը դեպի ավելի լավ բաներ տանելու համար: Եթե
մեր հասարակական գործիչները և մեր կոնգրեսականները
կարողանային այդ հիմնարար փաստը հասցնել իրենց գիտակցությանը
և նման կերպ մոտենալ այս կրիտիկական ժամանակի խնդիրներին, այս
աշխարհը մի փոքր ավելի լավը կդառնա:

Այս առակի սկզբունքները կիրառելի են այն աղքատ, ծեծված և
վիրավոր երկրի նկատմամբ, որի մասին ես խոսել եմ, և այստեղ մեզ
վտանգ է սպառնում նմանվել քահանայի և ղեկավար, ովքեր անցել էին

¹⁶² Աստղանիշերը՝ ըստ բնագրի:

այն կողմը: Նրանք պարփակվել էին իրենց մեջ ու բավարարվել իրենց
սեփական գործով: Դրանք դարձել են նախատիկ մարդկային ցեղի
համար, ասելիք և զարշահոտություն այդ ժամանակներից եկած
մարդկանց սերունդների քթանցքներում: Ինչո՞ւ: Պարզապես այն
պատճառով, որ նրանք անցան կողքով: Անկասկած, նրանք կարող էին
լավ մարդիկ լինել՝ այս քահանան ու ղեկավարին: Նրանք պարզապես
անցան կողքով: Եվ այս աշխարհը, մեր այս կառավարությունը, այսպես
թե այնպես, նույն բանն է անընդհատ անում: Այնուամենայնիվ, մենք
հավերժական դատապարտման ենք ենթարկվում քահանային և
ղեկավարին այն բանի համար, ինչ իրենք արել են՝ նույն այն բանի, որն
անելու վտանգի մեջ ենք մենք այսօր:

Կանցնի՞մ մյուս կողմ մեր այս կառավարությունը: Եթե այո՝ նա
պետք է պատրաստ լինի աշխարհի դատապարտմանը:

Եթե այս կառավարությանը խնդրում են մանդատ վերցնել Փոքր
Ասիայի ինչ-որ մասի համար, այն պետք է ասի՝ «Այո»: Ինչո՞ւ: Այո, շատ
պատճառներ կան, բայց դրանցից մեկն այն է, որ հայերն այդպես են
ցանկանում: Յուրաքանչյուր հայ, ում հետ ես խոսել եմ այս մասին,
անկախ այն բանից՝ Ռուսահայաստանից է, թե Թուրքահայաստանից,
բարձր, թե ցածր, հարուստ, թե աղքատ, ասել է. «Մենք ցանկանում ենք
Ամերիկային: Ամերիկան մեր միակ հույսն է»: Ես լսել եմ դա հարյուր
անգամ, հենց այս խոսքերը: Մենք պատրաստվում ենք լսել այդ կանչը,
թե ոչ:

Մյուսն այն է, որ Ամերիկան օգնել է հաղթելու այս
պատերազմում: Նա ամեն ինչ չի արել, բայց օգնել է այս պատերազմի հետ
կապված և, հավանաբար, այն չէին կարող հաղթել, եթե մենք
չմասնակցեինք: Ավելին՝ Ամերիկան, զլխավորապես իր նախագահի
միջոցով, ձևակերպեց այն գաղափարները, որոնց համար մենք կռվել ենք
այս պատերազմում: Նա արեց սա այնպես, ինչպես ոչ մի այլ մարդ:
Այդպես կգրվի աշխարհի պատմության մեջ: Նա ձևակերպեց
ժողովրդավարության գաղափարները, կիրառեց դրանք համաշխարհա-
յին պատերազմում և հայտարարեց երկիր մոլորակի մարդկանց, որ մենք
պայքարում ենք այս գաղափարների համար:

Եվ երբորդ տեղում՝ մենք շատ բան ունենք ասելու խաղաղության
պայմանների մասին:

Այժմ, վերցնելով այս երեքը միասին, թույլ տվեք հաստատել բոլորը շեշտադրումներով: Ես կարող եմ պնդել, որ Ամերիկյան վերապահորեն հավատարիմ ինքն իրեն, աջակցելու է խաղաղության պայմանագրի բարեհաջող ստորագրմանը: Քաղաքական, միջազգային պարտավորությունների տեսանկյունից Ամերիկայի համար այս ամենից փախուստ չի կարող լինել: Եթե նա դուրս գա, դա պարզապես դասալքություն կլինի:

Բայց ենթադրեք՝ մեզ չեն խնդրել մանդատ վերցնել: Ուստի ես ասում եմ Ամերիկյան իրավունք ունի պահանջելու դա: Ամերիկյան ընդգրկվել է այս պատերազմում առանց էսասիական նպատակների, առանց տարածքային հավակնությունների, առանց սահմանային խնդիրների: Շատ անգամ է նշվել, թե ինչո՞ւ է նա ընդգրկվել պատերազմում՝ որպեսզի պարզապես աշխարհին ապահովի ժողովրդավարությամբ և այն դարձնի ապրելու համար ամենալավ տեղը՝ ի տարբերություն հակամարտող ազգերի պահանջների, դա կարող էր ճիշտ լինել:

Բայց սա պարտականության հարց է: Ամերիկյան պետք է արտոնություն պահանջի օգնելու համար կարիք ունեցող ունեզրկված մարդկանց, պետք է օգնի այս մարդկանց գալ այն ինքնագիտակցությամբ, որ իրենք կառավարող ուժ են: Ամերիկյան չպետք է սպասի, որ իրեն խնդրեն: Նրա պարտականությունը պարզ է: Տասնյակ տարիների պայմանները կոչ են անում՝ եթե մենք չենք հասկանում՝ մենք պարզապես հիմար ենք:

Մենք լսում ենք, որ մեզ համար թանկ կարծեսա արդ գործունեության մեջ ընդգրկումը: Նման հայտարարությունը ստորագրում է: Մենք հազարավոր միլիոններ ենք ծախսել մղելու այս պատերազմը և կովել ճակատամարտերում, որքան շատ միլիոններ են վատնվել: Այն ոչ չգիտի ամբողջ արյունալի պատմությունը: Եվ հիմա ասել նրա մեղմագրումար կտանի, եթե ինչ-որ բան անելու անհայտությունը կապահովի աշխարհում այն սկզբունքը, որի համար մենք պայքարեցինք: Որքան արհամարհելի է սա: Ինչո՞ւ է նա այն պատերազմի խնդիրները պարզապես ստանում ձևակերպում: Տղամարդիկ և կանայք, մենք դեռ չենք հաղթել պատերազմը: Մենք հաղթել ենք ճակատամարտը, մենք խաղաղության հայտարարման շեմին ենք, բայց կարևոր խնդիրները, որոնք նկատվում են

աշխարհին որպես այս պատերազմի հետևանք, այդ խնդիրները մենք նոր ենք սկսում բացահայտել, նոր ենք սկսում ձևակերպել դրանք: Եվ կհաղթենք մենք այս պատերազմը, թե ոչ, կախված կլինի այն բանից, թե ինչպես մենք կլուծենք այդ խնդիրները: Մենք ամբողջ գործի մի մասն ենք՝ անե՛ախ նրանից մենք այդպես ենք կարծում, թե ոչ: Ամերիկյան կապված է վերականգնման ու վերակառուցման բոլոր խնդիրների հետ: Սա ստույգություն և պարտականություն է, որից չենք կարող փախչել:

Մեզ ասում են, որ մանդատը դժվար բան է լինելու: Այո, իհարկե: Կոն բազմաթիվ դժվար բաներ, որոնք մենք պարտավոր ենք անել, մենք պետք է դա անենք՝ անկախ այն բանից, թե ուզո՞ւմ ենք մենք դա անել, թե ոչ: Բայց հայերն արժանի են ցանկացած՝ ժամանակի, աշխատանքի և գումարի ծախսի, որ կարող է ներառվել: Հայերը միակ կայունացնող գործոնն են կովկասյան լեռների և Կոստանդնուպոլսի միջև ընկած տարածաշրջանում բնակվող ազգերի խմբում: Ես ցանկանում եմ դա նորից ասել, նրանք միակ կայունացնող գործոնն են: Նրանք ունեն սոցիալական արժանիքներ: Նրանք հավատարիմ են համընդհանուր լիցիումված չափանիշներին առօրյա կյանքում: Նրանք հավատում են սեփականության իրավունքին: Նրանք հավատում են մարդու իրավունքներին: Նրանք կամենում են աշխատել: Նրանք ջանում են սովորել: Որպես կայունացնող գործոն՝ պատշաճ առաջնորդության ներքո, ազգային միասնություն ապահովելու պայմանով, հայերը կլինեն իսկական ուժ հին քաղաքակրթության, Մերձավոր Արևելքում նոր քաղաքակրթության կերտման համար: Խնդիր: Այո, խնդիրը կլինի, սակայն փոքր՝ համեմատ ակնկալվող արդյունքների: Ավելին, մեր այս կառավարությունը ստեղծվել է դժվարությունների և սարսափելի աղետալի իրավիճակում. այն ստեղծվել է օգնելու աշխարհին դուրս գալու դժվարություններից և անհրաժեշտության դեպքում ստեղծելու խնդիրներ: Դժվարություններից, որ մարդիկ կրում են և ծառայությունից, որ մարդիկ կատարում են՝ կախված է մարդկության փրկությունը:

¹⁰¹ Առաջանիշները՝ ըստ բնագրի:

Դարերով հայ ժողովուրդը պահպանել է իրեն որպես ազգային միավոր, որպես ազգային խումբ: Նրանք պահել են իրենց իդեալները և իրենց կրոնը: Նրանք պահպանել են իրենց մինչև այժմ: Այս պահին նրանք ձեռքները մեկնել են Ամերիկային և ասում են. «Օգնեք մեզ, մեր միակ հույսը ձեր վրա է: Տվեք մեզ արդարության օրենք, իրավահավասարություն օրենքի առաջ: Մովորեցրեք մեզ ժողովրդավարությանն անդամակցելու ուղիները»: Մա գլխավոր պատճառն է, թե ինչո՞ւ Ամերիկան պետք է մանդատային հարաբերություններ խնդրի Հայաստանի հետ:

Մեր այս ազգը մեծ վստահության պահպանն է՝ այն է. կազմակերպված ժողովրդավարության վերջին արտահայտությունը, աստվածային հաստատակամության վերջին արտահայտությունն ազատ կյանքում, և ես ասում եմ՝ համաշխարհային շահերն ու հարաբերությունները կրող իրական կառավարության վերջին արտահայտությունը: Պատենք այդ վստահությունը անձեռոցով ու թաքցնենք դա: Մեկուսանա՞նք մեր մեջ:

Չտա՞նք այս հարցը, թե «Ո՞վ է մեր հարևանը»: Չլսե՞նք Աստծո պատվիրանը և մարդկության պատվիրանը՝ «Օգնեք մեկը մյուսին»:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Դոկտոր Մեյն, դուք կարծում եք, որոշ գործ Բաթումում տեղակայելը բաց կպահի՞ երկաթուղու գիծը:

Պրն ՄԵՅՆ. Դա կնպաստի, անկասկած:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Կարծում եք շատ գործի կարիք կա դեպի Էրիվան գիծը բաց պահելու համար, քանի որ Էական է այնտեղ սնունդ տանելը:

Պրն ՄԵՅՆ. Չեմ կարծում, որ շատ գործ կպահանջվի: Ես կարծում եմ Վրաստանի Հանրապետությունը կենթարկվի Միացյալ Նահանգների ազդեցությանը և այս դեպքում առարկություն չի դրսևորի ու պստրատ կլինի դիվանագիտական քննարկումներին ցանկացած դեպքում: Իմ տպավորությունն այնպիսին էր, որ Ամերիկայի կողմից տրամադրված 15 000-անոց կամ 20 000-անոց զորքն այս կամ այլ ձևով՝ ես չեմ ասում ինչ ձևով,

կկայունացնի այդ ամբողջ երկիրը:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Դուք նկատի ունեք 15 000 կամ 20 000-անոց Ամերիկայի դրոշի ներքո՞:

Պրն ՄԵՅՆ. Այո, ես դրա մասին չեի մտածել: Դա նոր փուլ է: Ես ենթադրել էի, որ, անշուշտ, եթե ամերիկյան զորքը գնա այնտեղ՝ կգնա Ամերիկայի դրոշի ներքո:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ես չեմ կարծում, որ նրանք կարող են գնալ այլ կերպ:

Պրն ՄԵՅՆ. Օտարերկրյա զինվորագրման օրենքի առկախման մասին ձեր ասածից ես եզրակացրեցի, որ հնարավոր է — 164

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ծովայինների տեղակայումը մի առաջարկ է, բայց մյուս առաջարկը, որի մասին ես հարցրի ձեզ այս երկրում ամերիկահայերի բանակի հավաքագրումն էր, որի զինումը մենք կստանձնեինք:

Պրն ՄԵՅՆ. Եվ դա չի՞ ուղարկվի Ամերիկայի դրոշի տակ:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ոչ:

Պրն ՄԵՅՆ. Ես կասեի 15 000-անոց զորքը կարող էր կայունացնել երկիրը:

Սենատոր ՈՒԻԼԾԱՍՍ. Դուք գիտե՞ք որքան զորք ունեն բրիտանացիները Բաթումից Բաքու:

Պրն ՄԵՅՆ. Որոշակի հաշվետվություն չեն տվել մեզ:

Սենատոր ՈՒԻԼԾԱՍՍ. Որևէ այլ աղբյուրից գիտե՞ք:

Պրն ՄԵՅՆ. Բրիտանացիներն իրենք չեն զեկուցում, բայց ընդհանուր համոզմունք կա, որ 20 000 են:

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Հունիսի 1-ին Կովկասում եղել է 16 000-անոց զորք, ներառյալ հնդկական զորքի լայն կոնտինգենտը: Փաստացի, Բրիտանիայի ներքո Կովկասի զորքերի մեծ մասը

¹⁶⁴ Բնագործում պարոն Մեյնի խոսքն ավարտված չէ՝ երկար գիծ է «հնարավոր է» բառից հետո:

հնդիկ պահակախմբեր էին:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Ես հասկանում եմ դա, բայց դուր
նկատի՞ ունեք բրիտանական ամբողջ զորքն էր 16 000:

Պրն ՋեֆՈՒԻԹ. Ամբողջ զորքը —

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Ամբողջ զորքը Կովկասում:

Պրն ՋեֆՈՒԻԹ. Կովկասում 16 000 էր:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Բաքուն և Բաթումն ու բոլոր
երկաթուղու գծերը նշված կետերում պաշտպանված էին:

Պրն ՋեֆՈՒԻԹ. Այո, սըր:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Դուք ընդհանրապես կապի մեջ
մտե՞լ եք հայկական զինվորական կառույցի հետ:

Պրն ՄԵՅՆ. Այո, ես տեսել եմ նրանց տարբեր ժամանակ:

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Այստեղ արձանագրված է, որ նրանց
թիվը մոտավորապես 30 000 է, բայց որոնցից միայն 6000-ն է
պատրաստված ծառայության:

Պրն ՄԵՅՆ. Դա այն է, ինչ ես հասկացել եմ:

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Ի՞նչ կլինի այդ բանակին
սարքավորումներով օժանդակելու արդյունքը:

Պրն ՄԵՅՆ. Ես կարծում եմ դա շատ ողջունելի և օգտակար
կլինի:

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Ի՞նչ եք կարծում, եթե հայկական
բանակը զինված լինի հրացաններով, զնդացիներով և թեթև
հրետանիով, նրանք կարո՞ղ են կայունացնել իրավիճակը:

Պրն ՄԵՅՆ. Այո:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Եվ շատ զինամթերքով, իհարկե:

Պրն ՄԵՅՆ. Այո: Ես համոզված եմ եղել, որ պետք է
համագործակցություն ապահովվի մյուս ազգերի կողմից՝ որոշ
ազգերի կողմից, բիտանացիների կամ եթե ոչ՝ Միացյալ
Նահանգների կողմից, պետք է քաջալերել և հույս տալ հայ
ժողովրդին: Մենք միշտ պետք է հիշենք, որ հայ ժողովուրդը եղել է

բռնապետական կառավարության ներքո 500 կամ 600 տարի, և
նրանք չգիտեն թե ինչպե՞ս շատ լավ իրականացնեն
կառավարության գործառնությունները: Նրանք պետք է պաշտպան-
վեն նրանց պետք է օգնել և առաջ մղել այնպես, որ նրանք
աստիճանաբար ի վիճակի լինեն իրականացնելու կառավարու-
թյան գործառնությունները որևէ ընդունելի ձևով: Ես կհամարեի դա
ղժախտություն, եթե մենք՝ ես նկատի ունեմ աշխարհը, թողնենք,
որ Հայաստանն ինքը հոգա իր մասին: Ես չեմ փորձում
պարտավորություն դնել Միացյալ Նահանգների վրա, բացառու-
թյամբ, որ կարծում եմ՝ Միացյալ Նահանգները ունի բարոյական
պարտավորություն տալու ավելի՝ ի տարբերություն մյուս երկր-
ների:

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Ես բավականին համակրում եմ այդ
տեսակետը: Ես ցանկանում եմ հասնել դրան: Ես ձեզ հարց կտամ,
դուք կարող եք պատասխանել դրան կամ ոչ՝ ինչպես ցանկանաք:
Դուք հանդիպե՞լ եք ակնհայտ մտադրությունների ապացույցների՝
մեզ պարտադրելու այդ երկրի հովանավորչության ստանձնումը:

Պրն ՄԵՅՆ. Հիմնական տպավորությունը, որ՝ ես ստացել
եմ բրիտանացիներից, այն էր, որ նրանք ակնկալում էին
Ամերիկայի գալը, և գեներալ Բիչը և այլք, ովքեր խոսում էին այդ
մասին, պարզապես ասում էին. «Մենք հույս ունենք, որ Ամերիկան
կգա և կվերցնի Հայաստանի խնամակալությունը»: Մա այն մասին,
թե ինչպես էին նրանք առաջարկում: Այժմ դուք չեք կարող դա
մեկնաբանել որպես նախագիծ իրենց կողմից, սակայն հնարավոր
է, որ դա հենց նախագիծ է եղել:

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Ինչ-որ մեկը ձեզ ասե՞լ է, որ դա
առաջարկվել է Խաղաղության վեհաժողովում մեր ներկայա-
ցուցիչների կողմից՝ որ մենք դա կանենք:

Պրն ՄԵՅՆ. Այո, ես դա լսել եմ շարունակաբար և հույս
ունեի, որ դա ճիշտ է, որպես փաստ: Իմ անձնական կարծիքն այդ

հարցի մասին այն է, որ Ամերիկան՝ ես խոսում եմ ամերիկացիների՝ մասին մարդասիրական տեսանկյունից, բարոյապես պարտավորված է տեսնելու, որ հարկ է Հայաստանին հնարավորություն ընձեռել: Սա է ամենը: Ես բավականաչափ վստահ եմ, ինչպես պրն Սմիթն ասաց, որ Փոքր Ասիայի միակ ազգը, որն ընդունակ է զայրգանալու կրթության և մշակույթի տեսակետից՝ ինչպես որ մենք ենք հասկանում այդ բառը, և բնավորության հավասարակշռության տեսանկյունից, սովորական սոցիալական կյանքի չափանիշներին հավատարիմ մնալու տեսանկյունից, ներկայումս հայերն են, և եթե դուք հնարավորություն տաք այս մարդկանց Փոքր Ասիայի մի շրջանում, ապա նրանք աստիճանաբար կնպաստեն կայունացմանն ամբողջ երկրում: Թուրքերը, թաթարներն ու քրդերն ի վիճակի չեն դա անելու:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Դուք նկատի ունեք ամբողջ Հայաստանը՝ միասնական Հայաստանը:

Պրն ՄԵՅՆ. Այո:

Մենատոր ՈՒԻԼԶԱՄՍ. Թույլ տվեք ձեզ տալ հիմնական հարցը. իրավաբանն ի՞նչը կընդունի որպես հիմնական հարց: Դա ձե՞ր կարծիքը չէ, որ եթե մենք սատարենք այս կառավարությանը մինչև այն հնարավորություն ունենա կազմակերպել ինքն իրեն, ապա հայերը կարող են հոգալ իրենք իրենց մասին:

Պրն ՄԵՅՆ. Ես այդպես եմ զգում, սըր:

Մենատոր ՈՒԻԼԶԱՄՍ. Այլ կերպ ասած, սկզբում վտանգը շրջապատող քառասյին վիճակի պատճառով, նրանց անկազմակերպվածության և կազմակերպվելու անկարողության՝ մեջ է:

Պրն ՄԵՅՆ. Անշուշտ: Հայաստանի կառավարությունը ներկա պահին՝ մինչ դրսից որևէ օգնություն ստանալը, չունի հնարավորության անգամ նշույլ: Իմ պատկերացումն այս մասին այն է, որ եթե նա հնարավորություն չստանա, ապա Հայաստանի

Հանրապետությունը հազիվ թե գոյատևի վեց ամիս:

Մենատոր ՈՒԻԼԶԱՄՍ. Նա չի կարող պահել իր ոտքերը մեկ տեղ բավականաչափ երկար՝ ոտքի ելնելու համար:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ես պատրաստվում եմ ձեզ տալ այն հարցը, որ բարձրացնում է յուրաքանչյուր առարկող:

Պրն ՄԵՅՆ. Այո, սըր:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ինչո՞ւ եք դուք կարծում, որ այս 6000 մղոն հեռավորության վրա գտնվող հանրապետությունը կստանձնի այդ պատասխանատվությունը, երբ Եվրոպայում հենց ձեռքի տակ կան ազգակցական քաղաքակրթություններ:

Պրն ՄԵՅՆ. Այս հարցին կարելի է պատասխանել տարբեր կերպ: Առաջին հերթին, Միացյալ Նահանգները, այն է՝ Միացյալ Նահանգների ժողովուրդը հետաքրքրված է Հայաստանով 100 տարի:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ես դա հասկացա:

Պրն ՄԵՅՆ. Նրանք այնտեղ դպրոցներ են հիմնել, քոլեջներ և առաքելության դպրոցներ, և արդեն 100 տարի է նրանք եղբայրական զգացմունքներ ունեն Հայաստանի նկատմամբ, իսկ հայ ժողովուրդը փոխհատուցել է դա, և հայերը միասնական համաձայնությամբ հույսը դրել են Ամերիկայի վրա, որպես իրենց փրկություն: Նրանք հույսերը չեն դնում Անգլիայի¹⁶⁵ վրա այդ կերպ, հույսերը չեն դնում Ֆրանսիայի վրա այդ կերպ և կամ Իտալիայի վրա այդ կերպ: Հայաստանի և Միացյալ Նահանգների միջև հոգևոր ներքին փոխհարաբերություններ կան, ինչը, իմ կարծիքով, Միացյալ Նահանգների ժողովուրդի վրա՝ ես ասում եմ Միացյալ Նահանգների ժողովուրդ, բարոյական պարտավորություն է դնում: Անգլիան այսպես հետաքրքրված չէ Հայաստանով: Անգլիան Միջագետքով իր սեփական ճանապարհն ունի դեպի Հնդկաստան, նա մեկ այլ ճանապարհ ունի

¹⁶⁵ Բնագրում՝ England:

Պաղեստինի վրայով, և ինչպես պրն Սմիթն ասաց՝ Անգլիան զերծանալու է այս պատերազմով և չի հասկանում, թե ինչու պետք է ինքը կոչվի Հայաստանը պաշտպանելու: Ես խորապես համոզված եմ, որ Անգլիան ճիշտ այդ տեսակետին է:

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Նա չի էլ պատրաստվում ծանրաբեռնել իրեն ինչ-որ բանով, որն ինքը չի ցանկանում:

Պրն ՄԵՅՆ. Ես կարծում եմ, Անգլիան ինչ-որ բան պետք է անի վերականգնվելու և կարգավորելու համար իր ֆինանսական վիճակը: Միջազգետքում դա անելու հնարավորություն չկա: Դրա միջոցը կա, եթե նա բաց պահի իր ճանապարհները դեպի Հնդկաստան:

Բայց Ամերիկան հետաքրքրված է եղել Հայաստանով բարոյական տեսանկյունից, կրթական տեսանկյունից, քրիստոնեական քաղաքակրթության տեսանկյունից, և ինձ թվում է՝ Ամերիկայի կողմից այդ ամենից հրաժարվելն այժմ՝ պատերազմի մեջ մտնելուց հետո և պատերազմի հետ կապված՝ խաղաղության՝ պայմանների իրականացմանն աջակցելու պարտավորությունների ստանձնումից հետո, կլինի բարոյական պարտավորությունների արհամարհում, բարոյական պարտավորությունների ծխտում:

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Ես միանգամայն համաձայն եմ դրա հետ և չեմ ցանկանում վիճարկողների կարգավիճակում երևալ: Ես փորձում եմ հստակություն մտցնել:

Պրն ՄԵՅՆ. Ամեն ինչ լավ է, շարունակեք:

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Բրիտանիայի վարչապետը պնդում էր ճիշտ նույն միտքը: Լոյդ-Ջորջը և նախագահը համաձայնության մեջ են այդ մտքի հետ: Բայց երբ պատերազմն ավարտվեց, Մեծ Բրիտանիան եկավ և վերցրեց ամեն ինչ, ինչ-որ կարող էր ծառայեցնել իր շահերին, իսկ հետո ակնհայտորեն դուրս եկավ այն ամենի ծանրաբեռնվածությունից, ինչը նա

եսասիրաբար անհրաժեշտ չի համարում:

Պրն ՄԵՅՆ. Կարող է լինել: Այնուամենայնիվ, հանելով Անգլիային այս վիճակից՝ անկախ այն բանից, թե որոնք են այս հարցում Անգլիայի եսասիրական ցանկությունները, Ամերիկան այնուհետ ունի արտոնություններ և պարտավորություններ:

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Նույն փաստարկը մեզ տանում է Կորեա:

Պրն ՄԵՅՆ. Մենք երբեք որևէ հոգևոր հարաբերություն չենք ունեցել Կորեայի հետ: Հայաստանի հետ մենք դա ունեցել ենք:

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Մենք ունենք նույն միսիոներական հետաքրքրությունը:

Պրն ՄԵՅՆ. Միայն շատ փոքր չափով:

Մենատոր ՀԱՐՎԻՆԳ. Բացառությամբ, որ Հայաստանն ամբողջությամբ քրիստոնյա է, իսկ Կորեան՝ ոչ:

Մենատոր ՈՒԻԼԻՅԱՄՍ. Օհ, պարոն նախագահ, Կորեան իսկապես Ճապոնիայի տարածքի մի մասն է, իսկ այս մարդիկ փորձում են ոտքի կանգնել միայն և օգնություն են փնտրում՝ մինչև որ կարողանան կանգնել սեփական ոտքերի վրա:

Պրն ՄԵՅՆ. Նրանք անկախություն են որոնում:

Մենատոր ՈՒԻԼԻՅԱՄՍ. Ես ցանկանում եմ հարցնել ձեր կարծիքը, ցանկացած դեպքում, ինչպիսին սա է՝ եթե մենք ցուցաբերենք հայերի հետ համագործակցելու մտադրություն և նրանց տրամադրենք որոշ օգնություն՝ ռազմական և ռազմածովային, արդյոք հետո չի՞ լինի համագործակցություն ոչ միայն Մեծ Բրիտանիայի, այլև Ֆրանսիայի և Իտալիայի հետ: Մեծ Բրիտանիան, թեթևացած լինելով ընդհանուր ծանրաբեռնվածությունից, գուցե կկամենա անել իր մասը, իսկ Ֆրանսիան և Իտալիան կկամենան անել իրենցը: Իհարկե այս ամենը վարկած է, բայց դուք ի՞նչ եք կարծում այդ մասին:

Պրն ՄԵՅՆ. Ես կարծում եմ, որ այս սարսափելի

իրավիճակում ներգրավված կառավարությունների կողմից
իրականացվող ցանկացած քայլ կնպաստի խաղաղության և
կարգի հաստատմանն այնտեղ: Բայց այդպիսի քայլ հիմա չկա
Անգլիան սպառնում է դուրս գալ:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Հիմա ես ցանկանում եմ ձեզ ասել,
որ մեծ կարեկցանք եմ տածում այս ամբողջ իրադրության
հանդեպ: Չեմ ուզում թյուր տպավորություն թողնել:

Պրն ՄԵՅՆ. Դուք չեք թողնում:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Բայց դուք չարտահայտեցիք ձեր
կարծիքը սենատոր Ուիլյամսի հարցի հետ կապված: Մա պետք է
որ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովից սկիզբ առնեք և ոչ թե
Միացյալ Նահանգների ժողովրդից:

Պրն ՄԵՅՆ. Տպավորությունը այնպիսին է, որ
խաղաղության վեհաժողովը ոչինչ չի անում:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այդ դեպքում մեղքի՝ համենայն
դեպս մի մասը մենք կդնենք նրա վրա:

Պրն ՄԵՅՆ. Այդ նույն ժամանակ հայերը եղեռնի և
ենթարկվում:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ես գիտեմ: Ցավալի է:

Պրն ՄԵՅՆ. Եթե Միացյալ Նահանգների Մենատը կարող է
անել որևէ բան, ապա ես աղերսում եմ Միացյալ Նահանգների
Մենատին անել դա:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Իհարկե, մենք չենք կարող ոչինչ
անել առանց Ներկայացուցիչների պալատի հետ
համագործակցության:

Պրն ՄԵՅՆ. Այո, իհարկե —

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Պրն նախագահ, ինչ վերաբերում
է նրան, որ խաղաղ խորհրդածոյությունը ինչ-որ բան ձեռնարկի, ապա,
իհարկե, խաղաղ խորհրդածոյությունը դեռ չի զբաղվել Թուրքիայում
տիրող իրավիճակով: Ես նկատի ունեմ, որ այն դեռ չի ավարտել

աշխատանքն այս խնդրի շուրջ: Այդ ամենը կկարգավորվի որպես
Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի մի հատված:

Պրն ՄԵՅՆ. Հարցը, որին ես փորձում եմ անդրադառնալ,
այն է, թե ի՞նչ իշխանություն կա ժամանակակից Եվրոպայի
սահմանները հաստատելու համար: Որտե՞ղ է այդ
իշխանությունը հանգրվանել: Խաղաղության վեհաժողովո՞ւմ:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Իսկապես: Չկա այլ իշխանություն:

Պրն ՄԵՅՆ. Ի՞նչ կարող ենք մենք անել խաղաղության
վեհաժողովի ուշադրությունը պահելու համար այս սարսափելի
իրադրության վրա:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Այն ամենը, ինչ մենք կարող ենք
անել սահմանների հարցում՝ Հայաստանի Հանրապետությունը
ճանաչելն է որոշակի սահմաններով: Մենք կարող ենք դա անել,
պարզապես, այնպես, ինչպես մենք կարող էինք, եթե
ցանկանայինք, ճանաչել Միջագետքի անկախությունը վաղը:

Պրն ՄԱԼԶՈՍ. Նույն կերպ մենք կարող էինք ճանաչել
ամբողջ Հայաստանի անկախությունը:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Մենք կարող ենք անել ճիշտ այն, ինչ
այս բանաձևը նախատեսում է: Մենք կարող ենք խնդրել
խաղաղության վեհաժողովին անել դա: Մենք միայն
արտահայտում ենք օրենսդրական Ամերիկայի կարծիքը:

Պրն ՄԵՅՆ. Իհարկե, ես իմ ձայնը տալիս եմ բանաձևին: Ես
հաստատում եմ ամենը, ինչ պրն Սմիթն ասաց այդ կետի
վերաբերյալ:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Մենք կարող էինք անել ոչ միայն
այն, ինչն այս բանաձևը ուղղակիորեն առաջարկում է, այլ՝ եթե
Ամերիկան ընտրեր, ապա կարող էր ճանաչել Հայաստանի
անկախությունն այդ տարածաշրջանում: Բայց, իհարկե, մենք չենք
ուզում անել դա, քանի որ մեզ վրա կդրվեն հանձնակատարների և
համաժողովի մասնակիցների գործառույթները, ովքեր

ապահովում են աշխարհի խաղաղությունը, այնպես որ սենատոր Լոջը կարծում էր, որ իմաստուն կլինեք չգնալ այդքան հեռու:

Պրն Մեջև. Իմ հետաքրքրությունն այս իրավիճակում այս պահին, հայերին փրկելն է: Հիմա, ինչ հնարավոր է անել Մենատի և Խաղաղության վեհաժողովի կողմից, պետք է արվի, և, ես չեմ կարծում, որ մենք այստեղ պետք է քննարկենք Մեծ Բրիտանիայի պարտավորությունների հարցը, կամ նրա եսասիրական շահերը, կամ նման մի բան: Հայերը դիմել են մեզ, և դա արել են առաջինը: Մինչ իմ Թիֆլիս հասնելը՝ 15 րոպե դրանից առաջ, արդեն լսել էի հայերից. «Ամերիկան մեր միակ հույսն է»:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Բայց դուք այնտեղ բաց եք թողել մի մեծ հարց, որը պետք է քննարկվի Մենատի և Կոնգրեսի կողմից: Այն, ինչ մենք անում ենք այստեղ՝ բացի պարզապես մարդասիրական աշխատանքից, ըստ էության, պատերազմական գործողության հրահրում է:

Պրն Մեջև. Այո, ես հասկանում եմ:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Պրն Սմիթը մեզ հանձնել է միջնորդություն, անկախ այն բանից թե ինքն արդյո՞ք ցանկանում է թե ոչ, ինչ-որ մեկը¹⁶⁶ պնդում էր, որ թուրքական կայսրությունը պետք է պահպանվի:

Պրն ՍՄԻԹ. Ես կրկնում եմ դա, և պատասխանատվություն եմ կրում դրա համար:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այժմ, եթե դա ճիշտ է, ինչ-որ մեկը դաշնակից ուժերում նպաստում է թուրքական հավակնություններին: Դա ազնիվ դատողություն է, այնպես չէ՞:

Պրն ՍՄԻԹ. Այո, սը ր:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այսպես, դուք սկսում եք մի ուղի, որը մեզ ի վերջո տանելու է հակամարտության որոշ

դաշնակիցների հետ: Այնպես, որ դուք չեք կարող անտեսել Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի դիրքորոշումներն այս հարցում: Դուք չգիտեք նրանց ցանկություններն այս հարցում:

Պրն ՍՄԻԹ. Մի բուպե: Ես չեմ ուզում վիճել, բայց եթե բրիտանական զորքերը, առնվազն նրանցից որևէ մեկը, այժմ Կովկասում են և նրանք չեն կատարել որևէ ռազմատեսչություն կամ չեն կատարել որևէ թշնամական գործողություն իրենց դաշնակիցների դեմ, ինչպե՞ս կարող ենք մենք անել թշնամական գործողություն, եթե մենք դուրս ենք հանում նրանց՝ պատերազմից տանջված, գործերն անավարտ թողած:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՍ. Այն, ինչ ես մտադիր եմ անել այս բանաձևով casus belli¹⁶⁷ է՝ եթե Թուրքիան ցանկանա դա ընկալել այդ կերպ, սակայն ես կարծում եմ, որ Թուրքիան ոչ մի կերպ չի նախընտրի այդպես ընկալել:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այո, ես համաձայն եմ դրա հետ: Բայց՝ ետ վերադառնալով, ո՞վ է սատարում Թուրքիային:

Պրն ՍՄԻԹ. Կարո՞ղ եմ հարցնել ձեզ սենատոր Ուիլյամս, արդյո՞ք դա պատերազմող կողմի գործողություն էր, երբ մենք զորքեր ուղարկեցինք Հարավային Ամերիկա և Հայիթի: Հիմա Հայաստանում՝ վտանգի մեջ մենք ունենք 200 ամերիկացի աշխատողներ: Մենք պատրաստվում ենք դուրս գալ և չուղարկել ծովայինների պաշտպանելու նրանց: Մենք կուղարկեինք, եթե այդ մարդիկ լինեին Կուբայում: Սա պարզապես հեռավորության հարց է այս դեպքում: Բայց «Արիզոնա» ռազմանավն այնտեղ է, այն կարող է շրջվել ու հիանալի կերպով շարժվել վեր Սև ծովով:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Չեմ կարծում, որ դա ամեն դեպքում ռազմատեսչ գործողություն էր, և միակ բանը, որ պետք է հաշվի առնվի այս պարագայում, այն է, որ ինչ-որ մեկն առանձնակի

¹⁶⁶ Բնագրում՝ somebody: Անշուշտ խոսքն անձի մասին չէ, այլ պետության՝ Մեծ տերություններից մեկի:

¹⁶⁷ Համապատասխան բնագրի՝ casus belli (տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում):

հետաքրքրված է Թուրքիայի ապագայով՝ այնպես որ նրանք գործ են ունենալու մեզ հետ:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Կա տարբերություն պատերազմական գործողության և պատերազմի առիթի միջև՝ ընձեռված մեկ այլ երկրի, որը ցանկության դեպքում կարող է այդ առիթը համարել պատերազմական գործողություն: Անկասկած, սա պատերազմական գործողություն է, որը կարդարացնի Թուրքիային, բայց ես ապավինում եմ այն հանգամանքին, որ ես այն վիճակում չեմ, որպեսզի մտածի արդարացված լինելու մասին՝ այնպես, ինչպես արդեն համարել էր, երբ մենք վերցրինք Կոստանդնուպոլիսն ու այնտեղ գործեր տեղակայեցինք և գերակայություն հաստատեցինք:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Բայց դուք խոսում եք Հայաստանի Հանրապետության մասին՝ Ռուսաստանում: Ուստի հիմա ներկայումս, այն ազդեցություն չունի Թուրքիայի իրավիճակի վրա:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դա և՛ ճիշտ է, և՛ ոչ: Մենք առաջարկում ենք մեր բանաձևում ստեղծել Հայաստանի Հանրապետություն՝ ընդգրկելով նաև Թուրքիայի նշանակալի մասեր:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ես հատկապես հետաքրքրված եմ, և խնդրում եմ այս կոմիտեին անել դա և ուղարկել անմիջական օգնություն պաշտպանելու և պահպանելու հյուսիսում՝ Հայաստանի Հանրապետությունում կենտրոնացված մեկ, թե երկու միլիոն հայերի կյանքերը: Եթե այս բնակչությունը մահաբա եկող ձմեռանը, էլ չեն լինի հայեր ապագա հայկական պետություն հաստատելու համար:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Մենք շատ հեռուն գնացինք այս քննարկմամբ: Ես առաջարկում եմ ընդմիջում վերցնել մինչև ժամը 2:30: Եկեք վերջացնենք այս լսումներն այսօր: Իրավունք եմ ինձ վերապահում ասելու, որ մենք կլսենք այն ջենթլմեններից

յուրաքանչյուրին, ովքեր Հայաստանի քաղաքացիներ են:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Շատ լավ: Ես կարծում եմ, որ մենք որոշակի իրավասություն ենք ստանձնել լսելով ամերիկացի քաղաքացիներին այս հարցի առնչությամբ, և, իհարկե, պատճառ չկա չլսելու նույն հարցի առնչությամբ այդ մարդկանց:

(Կեսօրից հետո՝ ժամը 12:30 ենթահանձնաժողովն ընդմիջում վերցրեց մինչև կեսօրից հետո ժամը 2-ը):

ԿԵՍՕՐԿԱ ՆԻՍ

Ենթահանձնաժողովը հավաքվեց՝ համաձայն վերցրած ընդմիջմանը, կեսօրին ժամը 2-ին:

ՊՐՆ Զ. Հ. Թ. ՄԵՑՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ վերսկսված

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուկտոր Մեյն, կա՞ ելի ինչ-որ բան, որ կցանկանայիք ասել:

Պրն ՄԵՑՆ. Ես կցանկանայի վերաշեշտադրել հնարավոր ամբողջ եռանդով, ես կարող եմ հաստատել այն, ինչ ասացի այս առավոտ՝ կապված սենատոր Ուիլյամսի բանաձևի հետ: Ես կարծում եմ, որ այն պետք է անցնի: Ես կարծում եմ՝ իմ գործընկերներն այստեղ պրն Սմիթը և պրն Ջեքուիթը կհամաձայնեն ինձ հետ դրա շուրջ, որ դա կնպաստի Հայաստանի փրկության միջոցների ձևավորմանը: Ես չեմ պատկերացնում, թե ինչպես կարող է Հայաստանը փրկվել, մինչև ձեր բանաձևն անցնի ու գործի: Շատ լավ է, իհարկե, քննարկել կամավորական բանակ հավաքելու հնարավորությունը, որը բաղկացած է լինելու

ամերիկացիներից և հայերից, ովքեր կարող են այնտեղ գնալ, բարձր վեց ամիս կտնի դա անելը, իսկ այդ նույն ժամանակ Հայաստանի Հանրապետությունը կջնջվի և հայ ժողովուրդը կոչնչացվի: Իրավիճակն այնպիսին է ներկա պահին, որ մենք համարձակվում ենք ոչ մի բան չանել՝ ձգձգել այս վիճակը: Ես խորապես համոզված եմ դրանում, այնպես ուժգին, որ հազիվ թե կարողանամ խոսել դրա մասին առանց հուզմունքի: Այս իրավիճակն ինքնին այնպես է ազդել իմ մտածողության վրա, որ օր ու գիշեր դրա մասին եմ մտածում, և մտածում եմ, թե արդյո՞ք Հայաստանը և հայ ժողովուրդը կփրկվի, և կարծում եմ, որ նրանք կարևոր նշանակություն ունեն Փոքր Ասիայի կայունության և քաղաքակրթության համար՝ նրանք պետք է փրկվեն առանց հետաձգման, և կարծում եմ Միացյալ Նահանգները պետք է այս հարցին ընթացք տան: Կարծում եմ, որ մենք պետք է ինչ-որ բան անենք, որպեսզի արդարացնենք ինքներս մեզ որպես քրիստոնեական քաղաքակրթության և կարգուկանոնի հովանավորներ աշխարհի այն մասում, որտեղ մարդիկ դա ակնկալում են մեզանից: Մարդիկ ասելով նկատի ունեն հայ ժողովրդին: Ինձ չի հետաքրքրում շահերի բախումը, որ հնարավոր է ներառված լինի կողմ կամ դեմ կարծիքներում: Վստահ եմ, որ Ամերիկայի պարտքն է տեսնել, որ մարդկության շահերի տեսանկյունից ինչ-որ բան է արվել այնտեղ: Ինձ թվում է մենք պետք է դա անենք, որպեսզի արդարացնենք քրիստոնյա ազգ կոչվելու մեր իրավունքը: Ես այնպես համոզված եմ սրանում, ինչպես թույլ առաջ ասացի, որ չեմ կարող սրա մասին խոսել առանց հուզմունքի: Համոզված եմ, որ մարդկությունը կդատապարտի մեզ, եթե մենք թույլ տանք դրությունը շարունակի մնալ այնպես, ինչպես այժմ է, առանց ինչ-որ բան անելու՝ հայ ժողովրդին օգնելու համար:

Կարծում եմ, սա ամենն էր, ինչ-որոշ չափով ուզում էի ասել դրա մասին: Բայց չափազանց մտահոգված եմ սրանով և հազիվ

թե կարող եմ խոսել այդ մասին առանց ընկճվելու:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք սղագրողին տրամադրեցիք այն նյութը, որը կցանկանայիք, որ ներառվեր արձանագրության մեջ, այդպես չէ՞:

Պրն ՄԵՅՆ. Այո, պարոն: Կարծում եմ, դա իմ կողմից բավարար է:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Հաջորդ վկան պրն Հ. Ք. Ջեքուիթն է՝ Մերձավոր Արևելքում Օգնության կոմիտեի քարտուղարի օգնականը:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Կշարունակե՞ք, պրն Ջեքուիթ:

ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ¹⁶⁸

ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻ ՕԳՆԱԿԱՆ

ՊՐՆ Հ. Ք. ՋԵՔՈՒԻԹԻ¹⁶⁹ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Իմ անունը Հ. Ք. Ջեքուիթ է, բնակության վայրը՝ Նյու Յորք, թիվ 1 Մադիսոն պողոտա:

Միակ ներդրումը, որ կարող եմ անել որպես լրացում պրն Սմիթի և պրն Մեյսի ասածին, դա մի քանի նկարների տրամադրումն է՝ որոնք արել եմ հունիսի առաջին շաբաթվա և մայիսի վերջին շաբաթվա ընթացքում, քարտեզի հետ միասին, որը կապիտան Մուրը նշագծել էր ինձ համար՝ երբ Թիֆլիսում էի և ձեզ կներկայացնեմ այն փաստերը, որոնք վերաբերում են գումարի չափին և Կովկասում գործող անձնակազմին, նաև այդ անձնակազմի և մեր կոմիտեի միջև հարաբերություններին:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք նկատի ունեք ձեր նպաստամատույց կազմակերպության ներկայացուցիչներին:

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Գնդապետ Հասկելի ենթակայությամբ:

(Պարոն Ջեքուիթը կոմիտեին ցուցադրում է մի շարք նկարներ):

Փարիզում, պրն Սմիթի, պրն Հուվերի, և պրն Մորգենթաուի հետ քննարկումների ընթացքում խաղաղության խորհուրդը որոշել է ապահովել քաղաքական որոշ իշխանություն Կովկաս գործուղվող ներկայացուցիչների համար: Սա իրականացվել է խաղաղության վեհաժողովից դուրս և կազմակերպվել որոշ անձնավորությունների մասնավոր հնարավորություններից ելնելով, և այդ գործողությունների արդյունքում

¹⁶⁸ Բնագրում՝ The Near East Relief Committee (տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում):

¹⁶⁹ Հ. Ք. Ջեքուիթի (H.C. Jaquith) մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

գնդապետ Հասկելը՝ պրն Հուվերի առաջարկով առաջադրվեց և խաղաղության խորհրդի կողմից ստացավ գլխավոր հանձնակատարի իրավասությունները: Այդ ժամանակ կառավարական աղբյուրներից ոչ մի ֆինանսավորում հասանելի չէր, և երբ Ամերիկայի նպաստամատույց վարչության ֆոնդը՝ կոնգրեսի հունիսի 30-ի օրենսդիր ակտով փակվել էր, Մերձավոր Արևելքում Օգնության կոմիտեին հարց էր ուղղվել, թե արդյո՞ք մենք կցանականանք նվիրաբերել գումարի որոշակի քանակ՝ ֆինանսավորելու համար գնդապետ Հասկելի լրացուցիչ անձնակազմին, որը պետք է ուղարկվեր Կովկաս, և երկաթուղային փոխադրումների ծառայողներին, որոնք պետք է փոխարինեին բրիտանացիներին, ովքեր դուրս էին բերվում Կովկասից: Կոմիտեն քվեարկությամբ որոշեց յուրաքանչյուր ամիս՝ օգոստոսին, սեպտեմբերին, հոկտեմբերին և նոյեմբերին ծախսել 500 000 դոլլար:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. 2 000 000 դոլլար ընդհանուրը:

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Այո, պարոն: Առաջին տարվանից մենք Կովկասում ծախսել ենք 4 750 000 դոլլար: Սա ի համալրում Ամերիկյան նպաստամատույց վարչության կողմից ծախսված 8 000 000 դոլլարի, և նրանք Կովկասում տեղացիների տրամադրության տակ են թողել 31 000 տոննա ալյուր: Այժմ՝ ամեն ամիս 5000 տոննա ալյուր է բաշխվում, որը պահեստավորվել էր մինչև հուլիսի 1-ը, և այդ ալյուրի մատակարարումը կշարունակվի մինչև 1919 դեկտեմբերի 1-ը: Ալյուրի արժեքը շուրջ 600 000 դոլլար է, ինչը ներկա դրությամբ Ամերիկայի դրամային ծախսը Կովկասում ամեն ամիս դարձնում է 1 100 000 դոլլար, որից 600 000 դոլլար ստացվում է կառավարական աղբյուրներից և 500 000 դոլլար՝ մասնավոր մարդասիրական բարեգործությունից:

Հստ գնդապետ Հասկելի հեռագրի՝ ալյուրի պաշարը կսպառվի դեկտեմբերի 1-ին: Մերձավոր Արևելքի կոմիտեն

պարտավորվեց՝ այս չորս ամիսների ընթացքում ծախսել ամսական ընդամենը 500 000 դրվար: Այսպիսով, ռազմական համագործակցության անհետաձգելի կարիքներից զատ, մեր կոմիտեն անցած երկուշաբթի քննարկեց օգնության շարունակմանը վերաբերող այլ անհետաձգելի հարցեր, և ըստ գնդապետ Հասկելի հեռագրի՝ օգնությունը պետք է շարունակվի մինչև 1920 թ. բերքահավաքը և 7000 տոննա այլուր ամսական ուղարկելը: Դժվար է պատկերացնել, բայց դա փաստ է, որ այն օրը, երբ ես մեկնում էի Էրիվանից, քաղաքում մնացել էր այնքան այլուր, որ Էրիվանում հացով կապահովվելու միայն երեխաների կեսը՝ չխոսելով մեծահասակների մասին: Բարեբախտաբար Թիֆլիսից Էրիվան այլուրի քարավան էր գալիս՝ որին հանդիպեցի ճանապարհին: Բայց պահուստներում ոչինչ չկար, փողը արժեք չուներ, և ապրանքների փոխանակումը միակ միջոցն էր, որով կյանքը Կովկասում շարունակվում էր: Այսպիսով, սրանք էին փաստերը, որոնցով կոմիտեն շատ մտահոգված է:

Այնտեղ 55 ամերիկացի ծառայողներ կային, ովքեր գնացել էին գնդապետ Հասկելի հետ: Նրանցից ոմանք նրա հետ եղել էին Ռումինիայում: Նրանցից շատերը Փարիզից էին գնացել: Այս մարդիկ տարածվել էին այն ներքին տարածքում, որը կոչվում է Հայաստան¹⁷⁰ և կառավարիչներ էին նշանակվել Հայաստանի Հանրապետության տարբեր համայնքներում: Բացի այդ, այս պաշտոնյաներին՝ Ադրբեջանի և Վրաստանի միջև փոխադարձ համաձայնությամբ, տրվել էր կյանքի և մահվան հարցերը կարգավորելու իշխանություն և այս երկու հանրապետությունների միջև վիճելի տարածքների կառավարումը: Իհարկե, սա գրեթե՝ ձևական համաձայնություն էր բարոյական հավատի վրա հիմնված, որովհետև այս համայնքներից յուրաքանչյուրում մեկ կամ երկու մարդուց բացի մյուսները չէին ցանկանում կարգ

պահպանել և ուզում էին ետ վերադարձնել իրենց իշխանությունը:

Ըստ գնդապետ Հասկելի՝ բրիտանական զորքերը դուրս էին բերվել՝ բացի Բաթումի մոտակայքից:

Մենատոր ՀԱՂԻՆԳ. Արդյո՞ք ձեր ունեցած քարտեզը, նշում է առաջադրված հանրապետության սահմանները:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Այո պարոն: Սա գծվել է կապիտան Մուրի՝ Ամերիկյան առաքելության ղեկավարի կողմից, Թիֆլիսում: Այս տարածքն այստեղ (քարտեզի վրա ցույց է տալիս Հայաստանի Հանրապետությունը) հաստատապես հայկական է: Նա նշել է սա (ցույց է տալիս), որովհետև սա այն է, ինչը նա կոչում է «ոչ մեկի հող»՝ վիճելի տարածք:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ինչպե՞ս է այն կոչվում: Ո՞ր մարզում է:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Դա մարզ չէ: Դա պարզապես գետահովիտ է, որը ձգվում է Ղարաքիլիսայից հյուսիս և երկաթուղուց ամենահեռու գտնվող վրացական քաղաքից հարավ: Սա այն տարածքն է, որը վիճարկվում է Ադրբեջանի թաթարական կառավարության կողմից (ցույց է տալիս քարտեզի վրա):

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ինչ-որ ձև կա՞ տարանջատելու երկրի հայկական մասն ու թաթարական մասը, թե՞ նրանք պարզապես խառնված են վիլայեթներում:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Այս մասում խառն են (ցույց է տալիս): Այս հատվածը՝ այդ գծից դեպի հյուսիս, Հայաստանն է:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Այսպես՝ Նախիջևանի հյուսիսը հայկական է, իսկ Նախիջևանի հարավը՝ ոչ ամբողջությամբ:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Դժվար է բաժանում կատարել թաթարների և հայերի միջև: Էրիվանի և Շուշա կոչվող կենտրոնի միջև աշխարհագրական տեղանքը շրջապատված է լեռնաշղթայով, որտեղ կոտորվել էին բրիտանական սպաները:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Այո:

¹⁷⁰ Բնագրում՝ through the interior of what is called Armenia:

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Ես այստեղ էի¹⁷¹ մայիսի վերջին: Թուրքերը Կարսը թողել էին դրանից ընդամենը երեք շաբաթ առաջ: Միջոցները, որ Կարսում էին թողնվել թուրքերի կողմից պետք է հասնեին հայկական բանակին, սակայն բրիտանացիների կողմից հանձնվել էին Կովկասի հյուսիսում գտնվող գեներալ Դենիկինին: Այս միջոցները հասանելի կլինեին հայկական 10 000-անոց բանակին՝ ինչպիսին այն կար, եթե դրանք մնային Հայաստանի Հանրապետության տարածքում:

Երբ անցյալ տարվա մայիսին տեղի ունեցավ այդ հատվածի բաժանումը կովկասյան երեք հանրապետությունների միջև, երկաթուղային կազմը հիմնականում գտնվում էր Բաթումում, Թիֆլիսում և Բաքվում: Հետևաբար, այդ գծից հարավ քիչ թե շատ աշխատողական վիճակում են գտնվում միայն 24 շոգեքարշ, որոնք Հայաստանի կառավարության սեփականություն են համարվում [ցույց է տալիս քարտեզի վրա]: Հետևաբար, փոխադրման խնդիրը տարածված խնդիր էր օգնության պայմաններում, և դա էր պատճառը, որ կենտրոնական զրասենյակը մնում էր Թիֆլիսում, որպեսզի վրացական կառավարության հետ համագործակցություն հաստատի մատակարարման հարցի շուրջ, ինչն անպայմանորեն այնտեղով էր հասցվում Հայաստան:

Այստեղից հարավ [ցույց է տալիս քարտեզի վրա] բացարձակապես հաղորդակցում չկար Ռուսաստանի և Թուրքիայի նախկին սահմանագծից հարավ: Ամենահեռուն, ուր որևիցե ամերիկացի գնացել էր հունիսի 1-ին, Կարսն էր: Թուրքահայաստանի հետ կապը ամբողջությամբ կտրված էր, և փախստականները, ովքեր տարհանվել էին այս մասով

(հյուսիս)¹⁷² պաշտպանություն գտնելու համար, չունեին բացարձակապես ոչ մի հնարավորություն վերադառնալու իրենց նախկին տները:

Մենատոր ՀԱՄԴԻՆՉ. Այս սահմաններում նշված տարածքը [ցույց է տալիս քարտեզի վրա] Ռուսաստանում առաջադրված Հայաստանն է:

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Այո, այստեղ այս սահմաններում ընդգրկված տարածքը՝ Ռուսաստանում մյուս երկու հանրապետությունների կողմից ճանաչված¹⁷³, Հայաստանի Հանրապետությունն է [ցույց է տալիս քարտեզի վրա]: Խաղաղության վեհաժողովի կամ արտաքին այլ խմբակցության կողմից որևէ որոշում չի կայացվել, և սա պարզապես Կովկասում Վրաստանի Հանրապետության, Ադրբեջանի¹⁷⁴ և Հայաստանի Հանրապետության միջև փոխադարձ համաձայնության հարց է:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Բայց բանաձևի մեջ տարածքը ներառված չէ՞ր:

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Ո՛չ, պարոն:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այսպիսով՝ սա Թուրքահայաստանն էր, իսկ սա Ռուսահայաստանը [ցույց է տալիս քարտեզի վրա]:

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Եվ հստակ սահմանագատում կա այնտեղ երկաթուղային գծերով: Նրանք, անհրաժեշտությունից ելնելով, հաղորդակցվում են ռուսերենով, որովհետև փորձ էր կատարվել ռուսացնել հայերին, քանի որ նրանք մասնավորապես այդ տարածքում էին բնակվում:

Ճանապարհներն այնտեղ առանձնահատուկ լավն են, և

¹⁷² Փակագծերը շարադրանքում՝ համապատասխան բնագրի:

¹⁷³ Բնագրում՝ recognized by the other two republics in Russia:

¹⁷⁴ Ադրբեջանի պարագայում բնագրում չկա «Հանրապետություն» բառը՝ ի տարբերություն Վրաստանի և Հայաստանի:

¹⁷¹ Հավանաբար պարոն Ջեքուիթը մատնանշել է քարտեզի վրա այդ աշխարհագրական կետը:

շատ հեշտությամբ կարելի է իրականացնել ռազմական մանևրումներ և ավտոմեքենաների վրա բեռնված զնդացիրների տեղափոխում այնտեղ: Երբ անհրաժեշտ էր լինում՝ ևս ճանապարհորդում էի ավտոմեքենայով:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ձեր օգնության աշխատանքը սահմանափակված էր այս սահմանագծով:

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Դա կովկասյան սահմանագիծն է: Մյուս սահմանը հարավում է՝ Թուրքահայաստանի հատվածում:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք ե՞րբ սկսեցիք ձեր ներկայիս օգնության աշխատանքները Կոստանդնուպոլսից հարավ Հայաստանի մյուս մասերի համար, որտե՞ղ տեղակայեցիք ձեր մատակարարումները, Միջերկրականից հարավ, որտե՞ղ տեղակայեցիք դրանք:

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Մենք տեղակայեցինք մեր միջոցները Դերինջում:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այսինքն Սև ծովի մոտ:

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Ոչ, Մարմարա ծովի մոտ:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Դերինջը Կոստանդնուպոլսից մի քանի մղոն հեռավորության վրա է՝ Մարմարա ծովի մոտ:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Դա այն տեղն է, որտեղից սկսել եք, չէ՞:

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Դա այն տեղն է, որտեղ տեղակայել ենք մեր բոլոր մատակարարումները: Բոլոր միջոցները, որ ուղարկվել են, տեղակայվել են այնտեղ:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Այդ դեպքում ո՞ր էիք գնում երկաթուղով:

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Մենք երկաթուղով հասնում էինք մինչև Հալեպ:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Սա այն է, ինչ փորձում էի սկզբում իմանալ: Ինչո՞ւ չէիք հենց սկզբում տեղակայել դրանք Հալեպում:

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Որովետև՝ առաջին հերթին, այնտեղ երկու մեծ պահեստներ կան գերմանական կառավարության կողմից կառուցված, որոնք Բաղդադի երկաթգծի հսկողության տակ էին: Դերինջում հինգհարկանի վերելակներ կան ջրային կասյով, որոնցով նավից դեպի պահեստ կարող ես բեռնել, իսկ հետո գնացք տեղափոխել ու շարժվել Բաղդադի երկաթգծով: Հետո՝ մինչ Տավրոսյան լեռներ հասնելն Ուլուքըշա¹⁷⁵ կոչվող մի քաղաք կա: Ներսի համար միջոցներն ավտոմոբիլներով տարվում են Կեսարիա, Սվազ և Խարպուտ: Դրա հաշվին նպաստամատույցի աշխատանքը հնարավոր եղավ, և մենք, որպես նպաստամատույցի կոմիտե, կարողացանք կազմակերպել օգնությունը Թուրքահայաստանում:

Խարպուտի և Ռուսաստանի սահմանագծերի միջև ձգվող այս տարածքում նպաստամատույցի ոչ մի աշխատանք բացարձակապես չէր կատարվել՝ մինչև մեր կոմիտեն չգաղվեց այդ հարցով: Մենք հենց տեղում ոլորտի հստակ բաժանում կատարեցինք՝ մի վարչությունն իրականացվում էր Կոստանդնուպոլսից, իսկ մյուսը՝ Կովկասից՝ Թիֆլիսի գլխամասով:

Մենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Նպաստամատույցի որոշ աշխատանքներ շարունակվում են, բայց դա Բաթումի վրայով Ռուսահայաստանի համա՞ր է:

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Դա ամբողջությամբ Ռուսաստանի համար է և այն օգտագործվում է միայն որպես բաշխման կետ և միջոցների ներկրման նավահանգիստ:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Ո՞վ է արել այս լուսանկարները:

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Ես՝ մի մասը, ինձ հետ եղած անձն էլ՝ մյուս մասը:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Դրանք արվել են Հայաստանի Հանրապետությունում:

¹⁷⁵ Բնագրում՝ Oulakishla:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Հայաստանի Հանրապետությունում իմ այնտեղ լինելու վերջին շաբաթում:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Սենատոր Ուիլյամս ցանկանում եք որևէ հարց տալ:

Սենատոր ՈՒԻԼԻՅԱՄՍ. Այս հեռագրերից մեկում նշվում է. – «800 000 հայեր չքավոր են, որոնց մեծ մասն օգնության կարիք կունենա մինչև մյուս տարվա աշնան բերքը»: Այդ մարդիկ խիստ են ուզում:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Մալարիայի դեմ:

Սենատոր ՈՒԻԼԻՅԱՄՍ. Ես կարծում էի նրանք բավականաչափ հաղթահարել էին մալարիայի մակարդակը:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Ո՛չ, պարոն:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Որևէ քայլեր ձեռնարկվե՞լ են դեկտեմբերի 1-ից հետո հայերին այուր և այլ բաներ տրամադրելու համար:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Պրն Ռիքարդը, որը մեր գործադիր հանձնաժողովի անդամն է և պրն Հուվերի ներկայացուցիչն էր այստեղ Ամերիկայում, հետազոտություն է անցկացնում:

Հուսով եմ, որ գործադիր հանձնաժողովի մյուս անդամները հարցումներ կանցկացնեն՝ պարզելու, թե որոնք կլինեն նոր հանձնաժողովի պահանջները՝ դեկտեմբերի 1-ից սկսած, ամեն ամիս 7000 տոննա այուր տրամադրելու վերաբերյալ, մնացած աշխատանքների հետ մեկտեղ, որոնք պետք է կազմեն մոտավորապես 500 000 ԱՄՆ-ի դոլլար ամսական:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Քանի՞ մարդ օրաբաժին կստանա:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Ես օրաբաժին ստացողների կոնկրետ թիվը չգիտեմ: Դա այն թիվն է, որ պահանջել է մայրո Գրինը, որպեսզի բավարարի կարիքները, և մենք ենթադրում ենք, որ այն ծառայում է բոլոր նրանց, ովքեր ի վիճակի չեն ստանալ պաշարներ ցանկացած այլ աղբյուրից: Փարիզում ունեցած իմ փորձից ես կարծում եմ, որ Դաշնակից կառավարությունների

համագործակցությունը կապահովվի, եթե Միացյալ Նահանգները տրամադրեն անհրաժեշտ ռազմական և ֆինանսական աջակցություն կարգուկանոնի պահպանման համար, որը ոչ մի կերպ չպետք է ներգրավի Միացյալ Նահանգներին մանդատային պարտավորվածություններում և, միևնույն ժամանակ, կնշանակի այս մարդկանց փրկությունը, որոնցից 800 000-ը կհեռացվեն Ռուսական Կովկասից մահվան կամ սովի արդյունքում առաջիկա չորս կամ հինգ ամիսների ընթացքում, եթե ոչինչ չձեռնարկվի:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ի՞նչն է ձեզ հանգեցնում այդ եզրակացությանը:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Պրն Հուվերի հետ զրույցները՝ հիմնված նրա և բրիտանական իշխանությունների միջև զրույցների վրա առ այն, որ բրիտանացիները, և ես կարծում եմ՝ նաև իտալացիները, պրն Հուվերի պատմելով, պատրաստ են համագործակցելու՝ Հայաստանը վերահսկելու գործում:

Ըստ Իտալիայի կառավարության՝ իտալական զորքերը չէին ուղարկվել աջակցելու անգլիացիներին՝ ինչպես ի սկզբանե հայտարարվել էր մայիսին, ոչ թե ռազմական, այլ ֆինանսական խնդիրների պատճառով: Զորքերն առկա էին, բայց ֆինանսական դժվարությունն այնքան մեծ էր, որ նրանք չկարողացան ստանձնել բրիտանական զորքերին փոխարինելու պարտականությունը:

Սենատոր ՈՒԻԼԻՅԱՄՍ. Իտալիան գրեթե սնանկ է, այնպես չէ՞:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Այո, ավելի քան: Եվ ես՝ պրն Հուվերի և Փարիզից մեկ այլ անձի հետ զրույցներից կարծում եմ, որ եթե զորքերն ուղարկելիս Միացյալ Նահանգների կառավարությունը համագործակցի այլ կառավարությունների հետ, այն կստանա Եվրոպայի մյուս կառավարություններից ամբողջական աջակցություն վերահսկման համար:

Սենատոր ՈՒԻԼԻՅԱՄՍ. Դուք ուսումնասիրե՞լ եք այն

հարցը, թե արդյոք կա օրենքին համապատասխան որևէ մարմին, որը կարող է Հայաստանին տալ այդ 10 000 000 000 դոլլարի մի մասը, որը մենք պարտքով տվել ենք մեր դաշնակիցներին:

Պրն ՋեֆՈւրիթ. Հոկտեմբերի 6-ին տեղի ունեցած մեր գործադիր հանձնաժողովի ժողովի ժամանակ պրն Ռիքսարդն ասաց, որ խորհրդակցել է գանձապետարանի որոշ անդամների հետ, և հասկացել, որ Կովկասի նպաստամատույցի միջոցառումների համար 10 000 000 000 դոլլար օգտագործելը լիովին նրանց իրավասությունների շրջանակներում է:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ես այդ հարցը տվեցի, որովհետև եթե այդ փաստը պետք է խստորեն մեկնաբանվի, ապա այն վերաբերում է միայն մեր դաշնակիցներին, և քանի որ մենք երբեք պատերազմ չենք հայտարարել Թուրքիային, Հայաստանը չի կարող լինել մեր դաշնակիցներից մեկը, և մենք իրավունք չունենք դրանից անգամ մեկ դոլլար տալ նրան: Ես հարցրեցի ձեզ այդ մասին, քանի որ մտածում եմ այդ բանաձևում փոփոխություններ կատարելու մասին՝ այնպես, որ հնարավոր դառնա դրա մի մասն ուղարկել Հայաստան:

Պրն ՋեֆՈւրիթ. Պրն Ռիքարդի խորհուրդը, որը նա պատրաստվում էր հաստատել նախքան հոկտեմբերի 14-ի մեր ժողովը, այն էր, որ դա տրվել է Ռուսաստանին, և, որ Ռուսաստանը համարվում է դաշնակից, և այդպիսով մենք կսրող էինք այդ հիմնադրամի մի մասը տեղաբաշխել Ռուսաստանում:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այո, թեպետև դա նման է մեր նախնիների հին բարի օրենքին՝ հանուն թագավորի թագավորին պատերազմ հայտարարել: Ամեն ինչ կարգին է, այդպես չէ՞:

Սենատոր Հարդինգ: Այո:

Պրն ՋեֆՈւրիթ. Պրն Հուվերն այդ 100 000 000¹⁷⁶ դոլլարում

ոչ մի ներդրում չունի: Այդ հաշվեհամարը վճարված է:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. 10 000 000 000 դոլլար հիմնադրամի կեսը մնացել է, չէ՞:

Պրն ՋեֆՈւրիթ. Այո:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ես կարծում եմ 500 000 000 դոլլար մնացել է: Ես չգիտեմ, թե դա որքան է:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Դուք եղել եք Հայաստանի Հանրապետությունում, դուք կհաստատեք, որ եթե օգնությունն անմիջապես ուղարկվի այնտեղ, բնակչությունը կարող է պաշտպանված և ապահովված լինել սննդով այս ձմեռ և հաջորդ գարուն ու աշուն, և դրանից հետո հայերն ի վիճակի կլինեն որոշ չափով իրենք իրենց աջակցել:

Պրն ՋեֆՈւրիթ. Ես կարծում եմ, որ եթե հայերի համար մեկ անգամ ցորեն ցանելու և բերք հավաքելու հնարավորություն ստեղծվի, ամերիկացիներին կամ ամերիկյան կառավարությանն այլևս չեն դիմի՝ ոչ՝ ֆինանսական օգնության և ոչ՝ էլ նպաստամատույց միջոցառումների խնդրանքով:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Դուք նկատի ունեք այնքան ժամանակ, մինչև սննդի հարցը լուծվի՞:

Պրն ՋեֆՈւրիթ. Այնքան ժամանակ, մինչև սննդի հարցը լուծվի:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Հարցն այն էր, որ նրանք ի վիճակի լինեն նաև իրենց պաշտպանել:

Պրն ՋեֆՈւրիթ. Հարցն իհարկե վերաբերվում էր ինչպես սննդի, այնպես էլ ռազմամթերքի պակասությանը, և թույլ տվեք հիշեցնել, որ այս լուսանկարները, որ ես ձեզ ցույց տվեցի տիպիկ են, և թեև այնտեղ կարող է լինել 30 000 տղամարդ, վերջին մեկ ու կես կամ երկու տարին սպառել են հայ ժողովրդի էներգիան այն աստիճանի, որ առաջին պահանջը բավարար սնունդն էր,

¹⁷⁶ Պարոն Ջեքուիթի հետ սենատոր Ուիլյամսի երկխոսության ընթացքում ֆինանսական գումարների վերաբերյալ բերված բոլոր թվերը 10 000 000 000,

100 000 000, 500 000 000 համապատասխանում են բնագրին:

որպեսզի վերականգնի նրանց ֆիզիկապես, որպեսզի նրանք կարողանան գենք բռնել: Հիմա՝ ըստ ամենահավաստի տեղեկության, այնտեղ կա ֆիզիկապես կովելու ունակ 10 000 զինված տղամարդ, ովքեր մասնակիորեն սպառազինված են, բայց սարքավորումների, սննդի և ռազմամթերքի պակասն այն երեք որոշիչ գործոններն են, որոնք թույլ չեն տալիս, որ զինված ուժերը զարգանան:

Սենատոր ՈՒԻԼԾԱՄՍ. Թույլ տվեք սա հարցնել: Այս լսումներից ակնհայտ է, որ Հայաստանը սննդի հետ մեկտեղ ունի սպառազինության, ռազմամթերքի, կարգուկանոնի և զինվորական պատրաստվածության կարիք: Դա ունենալու համար նա պետք է ունենա գումար կամ վարկ ինչ-որ տեղից: Դուք կարծո՞ւմ եք, թե՞ ոչ, որ նրան ապահով կերպով կարելի է տալ որոշակի չափով գումար՝ հիմնված մեր կողմից հաստատված պարտատոմսերի վրա, վճարման ենթակա, օրինակ 10 տարվա ընթացքում կամ՝ եթե նա նախընտրի, վերջնական սահմանափակմամբ 20 տարով: Կարծո՞ւմ եք նա կկարողանա վերցնել վարկ այս ողջամիտ պայմաններով, խնդիրներ չպատճառելով մեր կառավարությանն այդ երկար ժամկետով:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Ես կարծում եմ, որ Հայաստանի կառավարությունից ավելի շատ հավանականություն կա վերադարձնելու այն գումարի մի մասը, որը նրան կտրվի պարտքով, քան այն երկրներից, որոնց մենք արդեն շնորհել ենք գումարներ:

Սենատոր ՈՒԻԼԾԱՄՍ. Դա ցանկալի չէ գուտ որպես համեմատություն:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Չէի ասի թե տասը տարուց:

Սենատոր ՈՒԻԼԾԱՄՍ. Կասկած չկա, որ նրանցից շատերը՝ Ռուսաստանն օրինակ, երբեք չեն վճարի անգամ մեկ ցենտ:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Ես վկայակոչում եմ Լեհաստանին:

Սենատոր ՈՒԻԼԾԱՄՍ. Լեհաստանը կվճարի, լավ: Բայց եթե Հայաստանը կարողանար՝ մեր հավանությանը թողարկել պարտատոմսեր, ասենք, հինգ տոկոս տոկոսադրույքով, որոնք ենթակա են վճարման իրենց ընտրությամբ 10 տարի անց, բայց վերջնաժամկետ վճարման ենթակա 20 տարի անց, ապա, ի՞նչ էք կարծում դա կբավարարվի, թե կարող է բավարարվել:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Դա չի բավարարվի 10 տարում, պետք կլինի 20 տարի, որովհետև առաջին 10 տարում յուրաքանչյուր սենթը պետք է օգտագործվի կառավարության, ժողովրդի, դպրոցներ հիմնելու հարցերը կարգավորելու համար:

Սենատոր ՈՒԻԼԾԱՄՍ. Ինչ ես ասում էի՝ նրանց կարծիքով վճարման ենթակա են 10 տարուց, սակայն վճարման ենթակա կլինեն առնվազն 20 տարուց: Ես կարծում էի, որ հնարավոր է, որ նրանք կարողանան հարմարվել ավելի լավ և ավելի արագ, քան մենք մտածում ենք, և եթե այդպես է, ապա որքան շուտ ամեն ինչ չեղյալ հայտարարվի, այնքան լավ:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Վստահ եմ, որ հենց որ հայերը կարողանան վերադառնալ իրենց ուղրտները և հաստատեն իրենց գործունեությունները, ավելի քիչ քան երկու տարի անց նրանք կլինեն ինքնուրույն, և մոտավորապես այդ կարճ ժամանակում կշարունակեն առևտուրը դրսի հետ և կսկսեն կուտակել և՛ ապրանքների, և՛ գումարի ավելցուկ:

Սենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Նրանցից շատե՞րն ունեն հողի սեփականության փաստաթուղթ:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Այո, Ռուսահայաստանում:

Սենատոր ՈՒԻԼԾԱՄՍ. Նրանք, պարզապես ուզում են նույնը, ինչ Եվրոպայի մյուս երկրները ներկայումս, այդպես չէ: Այն ինչ նրանք ամենից շատ ուզում են՝ վաճառել:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Նրանք վարկի կարիք ունեն:

Սենատոր ՈՒԻԼԾԱՄՍ. Այո:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Բայց Եվրոպայում չկա ևս մեկ այդպիսի տեղ, որը ֆիզիկական նույն վիճակում լինի, ինչ Հայաստանն է այս պահին: Սյուս երկրներն աղքատ են, բայց խոսում ենք Ռուսահայաստանի մասին, ապա այստեղ մի ժողովուրդ է, ով չունի նույնիսկ հաց, քանի որ այն մատակարարվում է դրսից:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Սերբիայում հենց այդպիսի իրավիճակ չէ՞ գրանցվել:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Ո՛չ, սրբ:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Լավ, ես չգիտեմ:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Պրն Հուվերը, ես հավատում եմ, Հայաստանի հարցը սրտին շատ մոտ է ընդունել, քան նպաստամատույցի վարչության այլ բաժիններ և գիտեմ, որ համեմատած Ամերիկյան նպաստամատույց ասոցիացիայի ներքո ցանկացած հատվածի հետ, նա մեծ հուզմունքով է արտահայտվում Կովկասի իրավիճակի մասին:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք բավական մտերի՞մ եք պրն Հուվերի հետ:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Ես խորհրդակցություն եմ ունեցել նրա հետ նախքան մեր Կովկաս գնալը:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Նա ներկայացրե՞լ է այս հարցը Խաղաղության վեհաժողովում:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Նա ներկայացրել է այս հարցը Խաղաղության վեհաժողովում և որպես այդ ներկայացման և պրն Մորգենթաուի հետ խորհրդակցությունների արդյունք՝ նշանակվել է գնդապետ Հասկելը: Այդ ժամանակ նա կարծում էր, որ բրիտանական զորամասերը կմնային Կովկասում մինչև Խաղաղության վեհաժողովի կողմից թուրքական հարցի վերաբերյալ որոշ կարգավորումներ կարվեին, որոնք հետագայում վերջնականորեն կձևակերպվեին:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Բայց բրիտանացիներն այդեն

ծանուցել էին՝ դեռևս մայիսին, որ նրանք չէին մնալու:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Նրանք ծանուցեցին, ինչն ընթերցվեց մայիսի 12-ին: Ես կարդացի այն, և այնտեղ նշված էր. «Մենք ետ ենք քաշվում, և իտալացիները գալիս են մեզ փոխարինելու: Սա ոչ մի կերպ չի ազդում Խաղաղության վեհաժողովի կողմից ընդունած որոշման վրա և զուտ ռազմական միջոցառում է»:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ինչո՞ւ Բտալիան չգնաց փոխարինելու նրանց:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Ֆինանսական պատճառներով:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Պարզ է:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Բտալիան ուներ զորամիավորումներ և եթե այդ ժամանակ հարցը պատշաճ կերպով քննարկվեր և ֆինանսական համագործակցություն ցուցաբերվեր, ես կարծում եմ, և պրն Հուվերն է կարծում, որ Բտալիան կգնար Կովկաս:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Օ՛, այո, իտալացին կգնա ամենուր, եթե նրան գումար տրվի:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Եվ պրն Հուվերը եզրակացրեց՝ համենայն դեպս, Ֆրանսիայից մեկնելուց առաջ, բրիտանական կառավարությունից նրա ստացած վերջին խոսքն այն էր, որ նրանք ցանկանում էին համագործակցել ցանկացած քաղաքականության շրջանակներում, որ կիրականացվեր զուտ մարդասիրական տեսակետից:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Դա իմ կարծիքն է: Իմ կարծիքով չնայած նրանք չափազանց հոգնել են միայն իրենց սեփական ուսերին թողված բեռից, գումարած Աֆրիկայում և Ասիայում իրենց բեռին ավելացածը՝ նույնիսկ իրենց սեփական տիրույթներից դուրս, նրանք լիովին պատրաստ են իրենց ներդրումն ունենալ ցանկացած որոշման հետ կապված, որ կարող էր կայացվել Խորհրդի կողմից կամ միջազգային բանակցությունների միջոցով:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Ամերիկա մեկնելուց առաջ պրն Հուվերի վերջին խոսքն այն էր՝ և ես գտնում եմ, որ դա ամենաարդյունավետ փաստարկներից մեկն է, որ կարող է արվել ցանկացած բանակցության դեմ, որ բրիտանացիները նահանջում են եսասիրական պատճառներով և այս կերպ նահանջելով Կովկասից ցանկանում են որոշել 800 000 հայերի ճակատագիրը:

Թույլ տվեք մի պահ բացատրել, որ ամբողջ ընթացքում, երբ բրիտանական զորքերը եղել են Կովկասում, նրանք երբեք չեն ունեցել ավելին, քան մեկ փոքր գնդացրային ջոկատ այս բոլոր կենտրոններից յուրաքանչյուրում. էրիվանում՝ երեք զրահամեքենա և յուրաքանչյուր երկաթուղային հանգույցում փոխադրումներն ապահովող սպաներ: Այլ կերպ ասած, բրիտանական զորքերի մեծ մասը պահվում էր Ռուսահայաստանում:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՍ. Բրիտանական դրոշը պահում էր հավասարակշռությունը:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Բրիտանական դրոշը հավասարակշռություն էր պահում: Շատ ավելի փոքր թվով զորք կպահանջվեր Կովկասում կարգ հաստատելու համար, քան սովորաբար հաղորդվում էր մեր թղթակիցների կողմից, առնվազն Կոնստանդնուպոլսից մինչև Թիֆլիս: 16 000 մարդ դա արել են վեց կամ ավելի ամիսների ընթացքում՝ փաստացի ոչ մի ընդդիմության չհանդիպելով:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՍ. Նրանց մեծ մասը ոչ թե անգլիացիներ էին, այլ հնդիկներ՝ անգլիացի սպաներին ենթակա:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Անգլիացի սպաներին ենթակա:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՍ. Միայն ուսաթելերը և դրոշը Միացյալ Նահանգների դրոշը մոտավորապես նույնքան բարձր չի՞ գնահատվում այնտեղ, որքան բրիտանական դրոշը:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Ես կարծում եմ՝ այն փաստը, որ 55 ամերիկյան սպաներ կարծես թե կարողանում են առերևույթ կարգ

պահպանել ամերիկյան դրոշով, այն փաստի ցուցիչն է, որ առնվազն մեկ ամերիկացին նույնքան լավն է, որքան մեկ անգլիացին: Ես որևէ այլ համեմատություններ չեմ անցկացնի:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՍ. Ավարտեցի՞ք ձեր հաղորդումը:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Այո: Եթե այլ հարցեր չկան, ես վերջացրի, սենատոր:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՍՍ. Եթե կլինեն այլ բաներ, ինչը հետագայում կգտնեք, որ ցանկանում եք ավելացնել ձեր հայտարարությանը, ուղղակի ներդրեք այն ձեր կողմից ներկայացված «Հավելյալ հայտարարություն» վերնագրի տակ և տվեք սղագրողին:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Դուք ձեր վկայության սկզբի մասում ասացիք, որ Մերձավոր Արևելքում Ամերիկյան օգնության կոմիտեն Կովկասում ծախսել է 4 750 000 դոլլար: Դա ճիշտ է:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Ո՛չ: Կովկասում հունվարի 1-ից մինչ օրս Ամերիկյան կոմիտեի ծախսած ընդհանուր գումարը կազմում է 6 750 000 դոլլար:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Մեկ այլ հարց: Դուք խոսեցիք պրն Հուվերի կողմից՝ 8 000 000 դոլլար արժողությամբ սննդամթերք Հայաստան ուղարկելու մասին: Կարո՞ղ եք ասել, թե ով էր ձեռք բերել այս պայմանավորվածությունը հայերի կողմից:

Պրն ԶԵՔՈՒԻԹ. Պրն Նուբար Փաշան՝ Հայոց ազգային պատվիրակության նախագահը Փարիզում:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ո՞ւմ կլսենք հաջորդը:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Մինչև հաջորդ վկային ներկայացնելը, ես ցանկանում եմ առաջարկել այս քարտեզն ընդգրկել արձանագրության համար: Այն ցույց է տալիս միասնական Հայաստանի սահմանները և դրա այն հատվածը Կովկասում, որը հռչակել է իր անկախությունը և հիմնել կառավարություն Հայաստանի Հանրապետություն անվան տակ:

Այժմ, պրն նախագահ, ես մեծ հաճույքով ներկայացնում եմ պրն Քաջագնունուն՝ Հայաստանի Հանրապետության նախկին վարչապետին և իր գործակիցներին, ովքեր մեծ ուրախությամբ ժամանեցին Միացյալ Նահանգներ երեկ և այժմ այստեղ են:

Սենատոր Ուիլյամ Քալհուն. Պարզապես ենթակոմիտեի համար նշեք ձեր անունը, տարիքը, զբաղմունքը, պաշտոնական կապը հայ ժողովրդի հետ և աղբյուրներն այն տեղեկատվության, որ պատրաստվում եք հաղորդել:

**ՊՐՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱԶԱԶՆՈՒՆԻ¹⁷⁷
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ
ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԿԻՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ**

(Այս վկան վկայել է թարգմանչի միջոցով)¹⁷⁸:

Պրն ՔԱԶԱԶՆՈՒՆԻ. Ես 51 տարեկան եմ: Ես եղել եմ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ՝ 1918 թ. հուլիսից մինչև 1919 թ. օգոստոս: Ես պաշտոնապես ուղարկվել եմ Հայաստանի խորհրդարանի և կառավարության կողմից՝ ամերիկյան ժողովրդին և կառավարությանը ներկայացնելու իրավիճակը Հայաստանում և փնտրելու դաշնակիցների՝ հատկապես ամերիկացիների աջակցությունն այդ իրավիճակին դիմակայելու համար:

Սենատոր Ուիլյամ Քալհուն. Պարզապես ներկայացրեք հանձնաժողովին, թե դուք այս պահին՝ հայկական տեսանկյունից և ամերիկյան հնարավորությունների տեսանկյունից ինչն եք

համարում ամենից կարևոր և նշանակալից:

Պրն ՔԱԶԱԶՆՈՒՆԻ. Առաջին՝ ընդհանուր հայտարարությունը, որ ես կանեմ, այն է, որ հայ ժողովուրդը, պատերազմի ընթացքում սարսափելի տառապանք կրելուց հետո, այժմ ձգտում է և մտահոգ է ունենալու Ամերիկայի համագործակցությունը՝ Հայաստանին ի վիճակի դարձնելու իր պատմական սահմաններում ազատ և անկախ կառավարություն հիմնելու համար:

Առաջին բանը, ինչն ուզում եմ հայցել, այն է, որ կառավարությունը, որը գործել է Ռուսահայաստանում, այժմ՝ շուրջ մեկ տարի է արդեն, պետք է ճանաչվի որպես Հայաստանի Հանրապետության կառավարություն: Նշված հանրապետությունն այժմ Ամերիկայի բարոյական, ֆիզիկական և նյութական օգնության կարիքն ունի իր սահմանները պաշտպանելու՝ և իր սահմանների ներսում կարգ հաստատել կարողանալու համար: Քանի որ ներկայիս հանրապետության սահմանները ներառում են միայն Ռուսահայաստանի սահմանները, հանուն արդարության Հայաստանի մյուս հատվածները ևս, որոնք ներառված են Թուրքահայաստանի կազմում, պետք է ներառվեն Հայաստանի կազմում, որը մենք խնդրում ենք ճանաչել որպես անկախ պետություն:

Սենատոր Ուիլյամ Քալհուն. Դուք կարդացե՞լ եք այս օրինագիծը և տեսե՞լ եք օրինագծի առաջին բաժնում Հայաստանի Հանրապետության ամրագրված սահմանները, և այդ սահմանները համընկնո՞ւմ են ձեր պատկերացումներին¹⁷⁹:

Պրն ՔԱԶԱԶՆՈՒՆԻ. Միասնական Հայաստանի պատվիրակությունը սահմանել է Հայաստանի սահմանները:

¹⁷⁷ Բնագրում՝ Ohannes Kachaznoui: Հ. Քաջագնունու մասին տե՛ս «Մանրագրություններ» բաժնում:

¹⁷⁸ Փակագծերը և բացատրությունը համապատասխան բնագրին:

¹⁷⁹ Միասնական Հայաստանի քարտեզը, լուսմանքի արձանագրության մեջ ընդգրկվելու նպատակով, ենթահանձնաժողովին էր ներկայացրել Վարդան Մալքունը: Տե՛ս առյժ աշխատության էջ 275:

Նրանք չեն ընդգրկել Պարսկահայաստանը՝ հայտնի որպես Ադրբեջան:

Մենատոր ՌԻԼՅԱՄՍ. Այսինքն, նրանց կողմից որոշված սահմանները համընկնում են դրա հետ՝ բացի Ադրբեջանից:

Պրն ՔԱՋԱՋՆՈՒՆԻ. Բացի Հայաստանի պարսկական հատվածից, այո:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Պատմիքականության հուշագիրն արխիվացվել է այս ունկնդրումների արձանագրություններում:

Մենատոր ՌԻԼՅԱՄՍ. Այո, ես դա գիտեմ: Շարունակե՛ք:

Պրն ՔԱՋԱՋՆՈՒՆԻ. Այժմ ես ցանկանում եմ հաղորդել յուրահաստուկ օգնության մասին, որի կարիքն ունի Հայաստանը: Հայաստանը նախ՝ ունի ռազմական օգնության կարիք՝ Բաթումից էրիվան՝ Հայաստանի մայրաքաղաք, զիժը պահելու համար բավարար գործ, և, իմ կարծիքով, հավանաբար 4000-5000 մարդ կպահանջվի այդ զիժը պահելու համար: Հայաստանը ֆինանսի կարիք ունի՝ երկրում ձևավորվելիք 30 000-40 000 հոգանոց զորքը զինելու համար:

Մենատոր ՌԻԼՅԱՄՍ. Եթե հայերը Հայաստանում ձևավորեն այնքան ռազմական ուժ, որքան ընդունակ են, որքան էլ, որ դա լինի, և եթե, ինչպես դուք ասում եք, 20 000 կամսավոր հավաքագրվի Ամերիկայում՝ ոչ քաղաքացի կամ քաղաքացիություն ունեցող հայեր, ովքեր այստեղ են, և նրանք բոլորը դրվեն հայկական դրոշի ներքո, ձեր կարծիքով, քանի՞ զինվոր ամերիկյան դրոշի ներքո կպահանջվի՝ երկիրը պահպանելու համար:

Պրն ՔԱՋԱՋՆՈՒՆԻ. Իմ կարծիքով, ելնելով իմ ասածից՝ 4000-անոց ամերիկյան զորքը բավարար կլինի Բաթումից էրիվան զիժը պահպանելու, ինչպես նաև Հայաստանի ներքին կարիքների համար՝ ի հավելումն Հայաստանում և նաև Ամերիկայում ձևավորվելիք զորքի:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Պրն Քաջազնունին ուզում է ասանձնակի

ընդգծել այն փաստը, որ այդ 4000 հոգու մեծ մասը կպահանջվի ոչ թե Հայաստանում, այլ զիժը պահելու համար, որը Հայաստանում չէ:

Մենատոր ՌԻԼՅԱՄՍ. Այո, ես իմ հարցը կձևակերպեմ որպես «երկիրը պահպանելու և վերահսկելու համար»: Շարունակե՛ք:

Մենատոր ՀԱՐԴՆԳ. Դա ամեն է, ինչ նա ուզում է ասել:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Այո, սը ը:

Մենատոր ՀԱՐԴՆԳ. Ենթահանձնաժողովը շնորհակալություն է հայտնում ձեզ ձեր հայտարարության համար:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Վարչապետն ասում է, որ կա մի բան, ինչը նա ցանկանում է կրկնել, եթե թույլ կտաք:

Մենատոր ՀԱՐԴՆԳ. Անշուշտ:

Պրն ՔԱՋԱՋՆՈՒՆԻ. Ես ցանկանում էի պարզել որոշ փաստեր՝ պահանջվող նյութական աջակցության բնույթի վերաբերյալ, ինչը, կարծում եմ, բաց թողեցի:

Մենատոր ՀԱՐԴՆԳ. Շատ լավ:

Պրն ՔԱՋԱՋՆՈՒՆԻ. Մենք ուզում ենք ունենալ անհրաժեշտ նյութական աջակցություն Հայաստանում 30 000-անոց բանակի համար՝ սնունդ, զինամթերք և պաշար՝ մեկ տարվա համար:

Աջակցության երկրորդ մասը, որ մենք խնդրում ենք, սնունդն է քաղաքացիական բնակչության համար՝ նրան ապրելու հնարավորություն տալու, ինչպես նաև՝ այդ քաղաքացիական բնակչության իր տները կառուցելու, եթե հնարավոր է, և բիզնեսում վերահաստատվելն ի վիճակի դարձնելու համար: Դա ամբողջն է, որը մենք պահանջում ենք Ամերիկայից:

Մենատոր ՀԱՐԴՆԳ. Ի՞նչ նկատի ունեք՝ բիզնեսի և տների վերահաստատման համար նյութական աջակցություն ասելով: Դուք վա՞րկ նկատի ունեք:

Պրն ՔԱՋԱՋՆՈՒՆԻ. Մեր խնդրած ցանկացած օգնություն պետք է տրվի փոխառության տեսքով. մենք, անշուշտ, ցանկանում

ենք և վստահ ենք՝ կարող ենք փոխհատուցել փոխառությունները որոնք մենք կնքում ենք:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ձեր ձևակերպումով դա անորոշ էր:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ձեր կարծիքով, Հայաստանի Հանրապետությունն ի՞նչ երաշխիքներ կամ արժեթղթեր կարող է տալ՝ թե՛ իր մաքսատանը և թե՛ հանքավայրերում կամ ինչպիսի՞ն կլիին երաշխիքների բնույթը:

Պրն ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻ. Մենք չենք մշակել երաշխիքի հարցի վերաբերյալ որոշակի նախագիծ, բայց մենք ցանկանում ենք և պատրաստ ենք՝ որպես երաշխիք, տրամադրել մեր երկրի բոլոր ռեսուրսները: Մենք երկու երաշխիք ունենք: Մեկն այն է, որ Հայաստանը բնական ռեսուրսներով շատ հարուստ երկիր է, երկրորդն այն է, որ հայը աշխատասեր և տնտեսող անձնավորություն է ու նա միշտ վճարում է իր պարտքերը: Նախքան պատերազմը՝ Ռուսահայաստանն արտադրում էր շատ ավելին, քան սպառում էր, և նրա վարչական ծախսերն ավելի քիչ էին, քան մի առանձին շրջանի եկամուտը:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ես հասկանում եմ, որ գուցե Ռուսահայաստանում մասնավորապես կան նավթ, ածուխ, երկաթ, պղինձ և մանգան: Այժմ կարող է այնպես ստացվել, որ կառավարության կողմից այս վարկը հայ ժողովրդին տալու փոխարեն ընկերությունները կամ սինդիկատներն անեն դա, եթե կոնգրեսը չցանկանա, որ կառավարությունը վարկ տրամադրի, և այս դեպքում կարծո՞ւմ եք, իհարկե, որ Դուք չեք կարող այստեղ խոսել ձեր կառավարության անունից, բայց կարծո՞ւմ եք, որ ձեր կառավարությունը կցանկանա տրամադրել արդյունաբերության որոշ ոլորտներ՝ ընկերություններին՝ որպես՝ երաշխիքներ, գումար տրամադրելու համար:

Պրն ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻ. Ես ոչ մի կասկած չունեմ դրանում:

**ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՈՒՄ
ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ՓՈԽՆԱԽԱԳԱՀ ԴՈԿՏՈՐ Գ. ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ¹⁸⁰
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք Ամերիկա ուղարկված Ազգային պատվիրակության փոխնախագահն եք, այնպես չէ՞:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Ես Փարիզում տեղակայված Հայոց ազգային պատվիրակության փոխնախագահն եմ, բայց այժմ ես ժամանել եմ Միացյալ Նահանգներ որպես Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Սկզբնապես ձեզ ուղարկել են Խաղաղության վեհաժողովի՞ն Փարիզում:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Այո, ես ընտրվել եմ որպես Փարիզում Հայոց ազգային պատվիրակության փոխնախագահ և գործել այդ պաշտոնում իմ այնտեղ մնալու ընթացքում: Այժմ ես եկել եմ որպես Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Ամերիկայում:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Որպես նոր կառավարության նախարար՞:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Այո, սը՛ր, սակայն դեռևս չճանաչված¹⁸¹:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք ցանկանում եք հայտարարություն անել, թե՞ ուզում եք, որ պարզապես ձեզ հարցեր տրվեն:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Եթե դուք բավականաչափ

¹⁸⁰ Բնագրում՝ G. Pasdermajian: Գ. Փաստրմաճյանի մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

¹⁸¹ Գ. Փաստրմաճյանը եկամի ուներ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, որը դեռևս չէր ճանաչվել դաշնակից եվրոպական երկրների և ԱՄՆ-ի կողմից:

բարի կգտնվեք հարցեր տալու համար, ես կփորձեմ պատասխանել:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Պարզապես ասեք, թե ի՞նչ գիտեք, ինչը, ըստ ձեզ, օգտակար կլինի հանձնաժողովի համար:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Ես կբացատրեմ մեր իրավիճակը:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դա լավագույնը կլինի, ինչ կարելի է անել:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Դուք, իհարկե, գիտեք, որ Հայաստանը շատ կարևոր դեր է խաղացել Մեծ պատերազմում¹⁸²: Մենք կովեցինք ռուսների հետ և հրաժարվեցինք թուրքերին միանալ: Մենք կովեցինք դաշնակիցների հետ շատ երկրներում և այդ ընթացքում շատ մարդիկ կորցրեցինք: Եթե մենք ընտրեինք գերմանացիներին աջակցելը, մենք որևէ լուրջ կորուստ չէինք ունենա: Փաստն այն է, որ մենք հրաժարվեցինք թուրքերի և գերմանացիների հետ համագործակցելուց, և կովեցինք Հայաստանի ազատագրման համար դաշնակիցների կողմից, սակայն զինադադարից հետո իրավիճակը Փարիզում այնպիսին է, որ ոչ մի օգնություն դաշնակիցների կողմից մեզ չի ցուցաբերվել: Մենք գեթ մի հրացան կամ որևէ զինամթերք չենք ստացել մեր ժողովրդին պաշտպանելու համար, և այժմ շրջապատված ենք թշնամական համայնքներով¹⁸³, ովքեր, օգտվելով մեր ինքնապաշտպանության միջոցների հայտնի բացակայությունից, շարունակաբար անհանգստացնում են մեզ:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այժմ, մինչ կհեռանաք դրանից, որ բանակներում են հայերի մեծ մասը կռվել:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Ռուսական բանակներում: Բացի ավելի քան 10 000 կամավորներից, մենք ունենք 160 000

¹⁸² Խոսքը՝ Առաջին աշխարհամարտի մասին է:

¹⁸³ Բնագրում՝ communities:

մարդ ռուսական բանակում: Ես ինքս կռվել եմ որպես կամավոր: Սիրիայում ֆրանսիական բանակում մենք ունեինք ֆրանսիական դրոշի ներքո կռվող 5000 հայեր: Ունեինք 1000 հայ կամավորներ ֆրանսիական օտարերկրյա լեգեոնում¹⁸⁴: Հայերն ամենուրեք կռվել են դաշնակիցների հետ: Մենք բնականաբար ակնկալում էինք, որ զինադադարից հետո կստանայինք անհրաժեշտ օգնություն մեր դաշնակիցներից:

Բայց, ինչպես ասացի, մենք բացարձակապես ոչինչ չստացանք նրանցից, բացի սննդի որոշակի օգնությունից Ամերիկայից:

Այժմ այն, ինչ մենք խնդրում ենք Ամերիկայից, ավելի բարոյական և տնտեսական բնույթ ունի, քան միայն ֆիզիկական: Մենք ունենք ռազմական ուժ, որը կարիք ունի սննդի, մատակարարումների և զինամթերքի: Մեզ անհրաժեշտ են միայն մի քանի հազար ամերիկյան զինվորներ՝ իրենց բարոյական ազդեցության համար: Նրանք երբեք ստիպված չեն լինի կռվել, քանի որ թուրքերը կտեսնեն, որ Ամերիկյան Հայաստանի կողմում է և նրանք չեն կռվի: Մենք օգնություն ենք ցանկանում մեկ կամ երկու տարվա համար, մինչև մենք կազմակերպվենք:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք սպա՞րք եղել:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Այո, սը ը:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Կարծո՞ւմ եք, որ կարող եք ունենալ 300 000¹⁸⁵ արդյունավետ զինված հայեր, եթե նրանց սարքավորումներ և զինամթերք տրամադրվի:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Մեծ հեշտությամբ, սը ը: Մենք

¹⁸⁴ Բնագրում՝ French Foreign Legion: Տե՛ս «Օտարագրություններ» բաժնում:

¹⁸⁵ Մենատոր Հարդինգի կողմից նշված թիվը՝ 300 000, ակնհայտ վրիպում է՝ կամ վերջինի բանավոր խոսքի ժամանակ թույլ տրված, կամ տղազորողի անուշադրության պատճառով: Հաջորդիվ՝ նրա վկայության ընթացքում մի քանի անգամ նշվում է հայկական զինված ուժերի ցանկալի ռեալ թիվը՝ 30 000:

կարող էինք ունենալ 67 000-անոց բանակ, բայց այժմ մենք միայն 30 000-անոց բանակի կարիք ունենք:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Երբ ասում եք, որ կարող էիք ունենալ 67 000, նկատի ունեք, որ պետք է նրանց վերցնեք օրորոցից ու գերեզմանից: Դուք պետք է վերցնեք երիտասարդ տղաների և ծերերի:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Այո, սը ր:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ինչպես Կոնֆեդերացիա¹⁸⁶ արեց, վերցնել օրորոցից և գերեզմանից:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Այո, սը ր:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Բայց դուք կարող եք հավաքել զինվորական տարիքի 30 000 մա՞րդ:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Այո:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Այն է՝ 30-ից մինչև 45 տարեկա՞ն:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Ո՛չ, 20-ից մինչև 30 կամ 32 տարեկան:

Մենատոր ՀԱՆԴԻՆԳ. Արդյո՞ք նրանք բավականաչափ վարժված են ռազմական մարտավարությանը:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Այո, և մենք ունենք մեծ թվով սպաներ, ովքեր չորս տարի կռվել են ռուսական բանակներում:

Մենատոր ՀԱՆԴԻՆԳ. Այսպիսով, դուք միայն զենքի կարի՞ք ունեք:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Ձենքի ու զինամթերքի և որոշ պաշարի, իհարկե, և մի քանի սպաների, եթե հնարավոր է: Մենք ունենք սպաներ, բայց մենք նաև կարիք ունենք, որ ամերիկացիները համագործակցեն մեզ հետ ամեն ինչում: Մենք ունենք հազարավոր զինվորներ, ովքեր եղել են ռուսական բանակում, բայց մենք ցանկանում ենք որոշ ամերիկյան սպաներ

օգնեն մեզ՝ վերակազմավորելու մեր բանակը, հատկապես տեխնիկական բնագավառում:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Իհարկե, հայերը հին եվրոպական ազգ են՝ միգրացիայի հետևանքով Ասիայում տեղավորված: Երբ ես այս առնչությամբ օգտագործում եմ «հին եվրոպական» բառերը, ես չեմ ստվերում հայերին, բայց ի հավելումն ցանկացած զորքի, որ դուք ցանկանում եք օգտագործել, միթե չե՞ք ցանկանում նաև որևէ եվրոպական դրոշի վարկը:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Այո:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Իհարկե, «եվրոպական» ասելով ես ներառում եմ նաև ամերիկացիներին, քանի որ մենք բոլորս եվրոպացի ենք:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Այո:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Այսպիսով դուք ուզո՞ւմ եք որևէ եվրոպական դրոշի վարկը:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Այո:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Դուք գտնում եք, որ միայն շատ փոքր զորքի կարի՞ք ունեք:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Այո, մեր սեփական զորքը վերակազմավորելու համար:

Մենատոր ՀԱՆԴԻՆԳ. Ես ուզում էի ձեզ հարցնել, ոչ որպես մեր որոշման ակնարկ, այլ ես փորձում եմ հանգել նրան, ինչ հնարավոր է թվում անելու համար. դուք կարծո՞ւմ եք, որ եթե այս երկիրը կարողանար տրամադրել զենք ու զինամթերք և ռազմամթերք, և միաժամանակ զմանավ ուղարկել Բաթում՝ ծովային հետևակայիններով, դա մեծապես կթեթևացներ վիճակն այնտեղ:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Դա կթեթևացներ իրավիճակն ամբողջ Կովկասում, սակայն մինչև ամերիկյան դրոշը չլինի Էրիվանում, Էրիվանում ապրող մարդիկ չեն իմանա, թե ինչ կա

¹⁸⁶ Համեմատությունը՝ ԱՄՆ-ի XIX դարի պատմության՝ Քաղաքացիական պատերազմի նույնանման իրադարձությունների հետ է:

Բաթումում: Մեր հարևանները՝ արևելյանները, շատ տալավորվալ են:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Մենք կարող ենք ծովայինների ուղարկել երկրի ներքին շրջաններ, այդ դեպքում:

Սենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Սենատոր Հարդինգն առաջ Բաթումում ծովային հետևակին: Անշուշտ նա նկատի ուներ ուղարկել ծովայիններին երկրի ավելի խորքը՝ երկաթուղային գծի երկայնքով:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այո, մինչև էրիվան: Կարծում եք դրա բարոյական ազդեցությունը մե՞ծ կլիներ:

Դոկտոր ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆ. Այո, սը՛ր, բարոյական ազդեցությունը:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք ցանկանո՞ւմ եք որևէ այլ հարց տալ, Սենատո՞ր:

Սենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Ո՛չ:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք չե՞ք ցանկանում, որ նա ծավալվի այս մանրամասների շուրջ:

Դրն ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ. Ո՛չ:

ՊՐՆ ՎԱՀԱՆ ՔԱՐՏԱՇՅԱՆԻ¹⁸⁷ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Խնդրում ենք հայտնել ձեր անունը սղագրողին:

Դրն ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ. Վահան Քարտաշյան, տարիքը՝ 36: Ես ամերիկյան քաղաքացի եմ և Նյու Յորքի փաստաբանների կոլեգիայի անդամ: Այժմ ես կամավոր՝ պատվավոր աշխատանք եմ կատարում Հայաստանի համար:

¹⁸⁷ Բնագրում՝ Vahan Cardashian: Վահան Քարտաշյանի մասին տե՛ս «Օանոթագրություններ» բաժնում:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք բնիկ Հայաստանի՞ց եք:

Դրն ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ. Այո, սը՛ր, եթե Հայաստանին տրված լինեն այն սահմանները, որոնք նա արդարացիորեն պահանջում է, ես կլինեմ:

Եթե թույլ կտաք, պրն նախագահ, պետք է ասեմ պրն Ջերարդի կողմից, որ նա նպատակ ուներ այցելելու այս նիստը՝ կարծելով, որ այն պետք է կայանար շաբաթ օրը, սակայն երեկ ուշ կեսօրին նա հեռագիր ստացավ ձեզնից, որտեղ դուք լսման օրը նշանակել էիք այսօր, այսպիսով, նախնական կարևոր պայմանավորվածության պատճառով նա չկարողացավ այստեղ լինել:

Սենատոր ՈՒԻԼՅԱՄՍ. Ի դեպ, նա հեռագիր է ուղարկել ինձ այս առավոտ, որը ես մտադիր էի ցույց տալ ձեզ, բայց այն թողել եմ իմ գրասենյակում, պրն նախագահ:

Դրն ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ. Դեսպան Ջերարդը հուշագիր ունի, որը նա ցանկանում է ներկայացնել ձեզ, և որը ես այժմ հանձնում եմ ձեր հանձնաժողովին և խնդրում, որ այն արձանագրության մաս դառնա:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այն արձանագրության մաս կդառնա:

(Քննարկվող հուշագիրն այստեղ տպագրվել է ամբողջությամբ արձանագրության մեջ՝ հետևյալ տեսքով)¹⁸⁸:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Մեդիսոն պող. 1, Նյու Յորք

Հարգ. ՌԻՈՐՇԵՆ Գ. ՀԱՐԴԻՆԳԻՆ,
Ենթահանձնաժողովի նախագահ, սենատի Արտաքին
հարաբերությունների հանձնաժողով.

¹⁸⁸ Փակագծերն ու բացատրությունը՝ համապատասխան բնագրի:

Ես նախ պետք է առաջարկեմ հինգ գլխավոր պատճառներ որոնք, իմ դատողությամբ, Ամերիկայի վրա դնում են այս պահված Հայաստանին օգնելու հանդիսավոր պարտականությունը:

I. Բեռլինում դեսպան աշխատելու ժամանակ ես գիտեի, որ կայգերական Գերմանիան նույնքան վատ վերաբերմունք ունի հայերի նկատմամբ, որքան թուրքերը, քանի որ ռուսահայերն ու թուրքահայերը մերժեցին իրենց արված՝ ինքնավարության թուրք-գերմանական առաջարկը՝ պայմանով, որ նրանք միացյալ օգնություն ցույց կտային Գերմանիային և Թուրքիային դաշնակիցների դեմ, ինչպես նաև այն պատճառով, որ, եթե չլինեք Ռուսաստանին ցուցաբերած հայկական օգնությունը, թուրքերը կգրավեին ռուսական Կովկասը և կմիավորվեին Կովկասի և Անդրկասպյան 24 000 000 կամ ավելի թուրանցիների¹⁸⁹ հետ: Թուրքերի այդ հաջողությունը կստիպեր Ռուսաստանին ավստրո-գերմանական ռազմաճակատներից դիվիզիաները բերել Կովկաս՝ Գերմանիային հնարավորություն տալով կենտրոնանալ Ֆրանսիայի դեմ: Հայերի հավատարմությունը դաշնակիցների գործին նրանց արժեքավոր 1 000 000 մարդու կյանք:

II. Ֆոն Լուդենդորֆին¹⁹⁰ իր գրքում փաստում է, որ գլխավոր գործոնը, որը հանգեցրեց գերմանական բանակի անկմանն արևմուտքում, վառելիքի պաշարների բացակայությունն էր, քանի որ թուրքերը ժամանակին չէին գրավել Բաքուն: Պետք է վերհիշել, որ ռուսական Կովկասյան բանակը տուն գնաց 1917 թ. դեկտեմբերին, որ թուրքերն ու թաթարները կռվում էին հայերի դեմ, ով դաշնակից և համագործակցող երկրների միակ հավատարիմ դաշնակիցն էր մնացել և որ թուրքերը չհասան Բաքու մինչև 1918 թ. սեպտեմբեր՝ այն է՝ Ռուսաստանի դասալքությունից ութ ամիս անց: Ամերիկացիների համար լավ կլինեք մի՝ պահ կանգ առնել և մտածել այն մասին, թե ինչպիսին կլինեք պատերազմի ելքը կամ ընթացքն արևմուտքում, եթե թուրքերն ութ ամիս ավելի շուտ հասնեին Բաքու՝ ինչը նրանք կանեին, եթե հայերը չդիմադրեին նրանց:

¹⁸⁹ Բնագրում՝ Turanians:

¹⁹⁰ Բնագրում՝ Von Ludendorff: Նրա մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

III. Գեներալ Ալենբին¹⁹¹ ասել է, որ հայ կամավորական զորամարտակները պաղեստինյան ճակատում գլխավոր դեր են խաղացել 1918 թ. սեպտեմբերին թուրքերի նկատմամբ իր տարած հաղթանակում: Իսկ Գեներալ Ֆոն Սանդերսը¹⁹²՝ Միքիայում թուրքական բանակի գերմանացի հրամանատարը, ասել է, որ Պաղեստինում թուրքական ճակատի քայքայման պատճառն այն էր, որ թուրքերը՝ հակառակ իր հրամաններին և խորհուրդներին, երկու դիվիզիա էին ուղարկել Կովկաս՝ կռվելու հայերի հետ:

IV. Ամերիկայի, ինչպես նաև Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի բացառապես պարտքն է, օգնել ուժասպառ հայ ժողովրդին պաշտպանելու իրեն, քանի որ հայերը օգնեցին մեզ հաղթել պատերազմում:

V. Ամերիկան՝ որպես դաշնակից և համագործակցող երկրների կողմից ներկայացված համագործակցության հատուկ անդամ, պալատավոր է իր ներդրումն ունենալ այն նպատակներին հասնելու գործում, որոնց համար ստեղծվել է հիշյալ համատեղ գործընկերությունը: Հայաստանի ազատագրումն այդ համագործակցության գլխավոր նպատակներից մեկն է:

Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի բարեկամների համար խոր հիասթափության աղբյուր է, որ նրանք, ովքեր հարձակման են ենթարկվել ռազմամուլական Գերմանիայի կողմից, չկարողացան իրականացնել իրենց ծրագիրը և բազմիցս հայտարարած իրենց խոստումներն ու երաշխավորությունները՝ որ Հայաստանի ազատագրումը լինելու է նրանց առաջին հոգսերից մեկը, և որ ներկայումս ջանքեր են գործադրվում Հայաստանը որպես պատերազմի ավար բաժանելու ուղղությամբ:

Մենք չենք մտել այս պատերազմի մեջ, որպեսզի թույլ տանք մեր դաշնակիցներից կամ միավորված տերություններից որևէ մեկին բարձրանալ ենթակա ազգության հաշվին, որը մինչև վերջ նվիրված և հավատարիմ մնաց մեր գործին:

¹⁹¹ Բնագրում՝ Gen. Allenby: Նրա մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

¹⁹² Բնագրում՝ Gen. Von Sanders: Նրա մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

Ամերիկայի ակնհայտ պարտքն է ասել Մեծ Բրիտանիային և Ֆրանսիային, հանուն ապագայում նրանց հետ մեր բարեկամաշահ հարաբերությունների, որ Ամերիկան չի կարող և չի դառնա նրանց կողմից հայկական տարածքների բռնագրավման որևէ գործողության մասնակից: Ես կարծում եմ, որ Ամերիկայի պարտքը Հայաստանի հանդեպ ոչ թե պատասխանատվության իր բաժնից խուսափելն է կամ ուրիշի վրա բարդելը, այլ՝ հետևելը, որ Հայաստանին տրվեն իր օրինական իրավունքները և, որ նա ապահովագրված լինի այդ իրավունքներով: Մենք չենք կարող հաշվի առնել Հայաստանում Անտանտի երկրների ենթադրյալ իրավունքները՝ իրավունքներ կամ պահանջներ, որոնք ձեռք են բերվել հին համակարգի պայմաններում, քանզի պատերազմում մեր ընդգրկմամբ, նոր միջազգային հարաբերություններ են հաստատվել, և եթե մենք պետք է երաշխավորենք որևէ չափով կամ որևէ կերպ աշխարհի խաղաղությունը, ապա պետք է պնդենք, որ Հայաստանի իրավունքները պետք է գերադասվեն զաղտնի պայմանագրերի որոշումներից, որոնցով մեծ երկրներից ոմանք փորձում են կողոպտել Հայաստանը: Հակասաշահ կլինի հաղթանակած երկրների կողմից անել այն, ինչն անելու փորձի համար նրանք դատապարտում են Գերմանիային:

Նախքան ես կմասնավորեցնեմ այն օգնության բնույթը, որի կաբիքը Հայաստանն ունի, ցանկանում եմ ինձ թույլ տրվի փաստել, որ Հայաստանի կյանքը չի կարող ապահով և անվտանգ դառնալ, եթե մենք հոգ չտանենք, որ Հայաստանից արևմուտք թուրքերն անկարող և անվնաս դառնան: Գրեթե 3 000 000 թուրքեր, ում կարելի է գտնել թուրքական Անատոլիայում, անկասկած, պետք է կրթված քրիստոնեական կառավարման ներքո զարգանալու ազատ հնարավորություն վայելեն: Սակայն ոչ մի հանգամանքներում նրանց չպետք է ազատ թողնել՝ խարդավանքների իրենց հին խաղի մեջ ներգրավվելու՝ մի կողմից եվրոպական երկրների միջև մրցակցություն հարուցելով, և մյուս կողմից իրենց պանիստական և պանթուրանական արկածախնդրությունները հետապնդելով:

Ամերիկացիների համար լավ կլինի իմանալ, որ աշխարհում չի կարող լինել խաղաղություն, եթե թուրքերը չտարանջատվեն Կովկասի և անդրկասպյան թուրանցիներից և չփակվեն Անատոլիայի

հյուսիսարևմտյան սահմաններում: Հայերը Սև ծովից մինչև Միջերկրական պատկերված կստեղծեն և այսպիսով կկտրեն արևմտյան Անատոլիայի թուրքերին Կովկասի և անդրկասպյան թուրանցիներից: Այս իրողության, ինչպես նաև Պարսկաստանում ու Միջագետքում բրիտանացիների ներկայության և մինչև Ռուսաստանի վերակազմավորումն Անտանտի երկրներից մեկի կողմից Բաքվի շրջանի ժառանգավոր գրավման դեպքում, Հայաստանը չի ունենա իր խաղաղությունը խախտող հարևաններ և նրա համար համեմատաբար դուրին կլինի իրականացնել իր ներքին վերակազմավորումը:

Առաջարկված հայկական պետությունը կազմված կլինի Ռուսահայաստանից և յոթ նահանգների հատվածներից ու Կիլիկիայից՝ Թուրքահայաստանում: 1914 թ. Հայաստանի¹⁹³ միջին բնակչությունը գնահատվել է մոտ 5 800 000, որից 3 000 000-ը եղել են հայեր, իսկ այլք՝ թուրքեր, քրդեր և այլ մուսուլմաններ ու ոչ հայ քրիստոնյաներ: Շուրջ 1 000 000 հայեր գոհվել են պատերազմի ընթացքում, և ըստ թուրքական ու գերմանական զեկուլցների՝ հավասար թվով մուսուլմաններ մահացել կամ տեղափոխվել են այլ վայրեր: Եթե Թուրքահայաստանում հայերն այժմ հազիվ քառորդ միլիոն են հաշվվում, Ռուսահայաստանում, որն այժմ հայտնի է որպես Հայաստանի Հանրապետություն, կա գրեթե 2 000 000 հայ և գրեթե 1 000 000 հայ՝ Հայաստանի սահմանակից շրջաններում և այլուր, որոնց մեծ մասն ակնկալվում է, որ կվերադառնա Հայաստան: Հարկ է նշել, որ պատերազմի ընթացքում գոհված 1 000 000 հայերից ոչ բոլորն էին ապրում բուն Հայաստանում: Նրանց զգալի մասն ապրում էր Նախկին թուրքական կայսրության այլ մասերում:

Վերոնշյալից հարկ է եզրակացնել, որ բնակչության տեսանկյունից հայկական տարրը մեծամասնություն կկազմի ապագա հայկական պետությունում:

Հայերը սարսափելի ցնցում են տարել պատերազմի ամբողջ ընթացքում և հզոր պետության օգնող ձեռքի կարիք կունենան մի քանի

¹⁹³ Պարոն Ջերարդի հուշագրի այս հատվածում Արևմտյան Հայաստանը ներկայացված է ոչ թե Թուրքահայաստան, այլ Հայաստան: Բնագրում ուղղակի՝ Armenia:

տարիների ընթացքում: Մեկ միլիոն կամ ավելի հայեր պետք է հայրենադարձվեն, որքանոցներ պետք է հիմնվեն, ժամանակակից կառավարման համակարգ պետք է մշակվի ամբողջ երկրի համար, հայկական բանակ պետք է ստեղծվի, ինչի համար այնտեղ կա բավարար մարդկային ներուժ, տրանսպորտային միջոցներ պետք է ստեղծվեն և այլն: Կարճ ասած, սրանք են լինելու Հայաստանին աջակցող երկրի գործառույթները:

Ասում են, որ Հայաստանը հարուստ է բնական ռեսուրսներով և ի վիճակի է վերադարձնելու ամբողջ գումարը, որը նա պետք է փոխառի իր վերականգնման համար: Ես, իհարկե, չեմ մոռանում այն էական փաստը, որ պետք է փոխհատուցվեն Հայաստանի կորուստները, և կասկած չունեմ, որ Խաղաղության վեհաժողովը կապահովի անհրաժեշտ միջոցներ Հայաստանի համար՝ թուրքերից համարժեք փոխհատուցում ստանալու համար, և այդ դեպքում վարկերը, որոնք Հայաստանն անհապաղ պետք է ձեռակերպի, կարող են մարվել կարճ ժամանակում:

Ես հարգանքով խնդրում եմ ձեր ենթահանձնաժողովին՝ միջնորդել, որ Միացյալ Նահանգների Մենատը ձեռնարկի հետևյալ քայլերը.

1. Որ Միացյալ Նահանգների Մենատն ընդունի բանաձև՝ կոչ անելով նախագահին ճանաչել Հայաստանի Հանրապետությունը որպես Հայաստանի «դե ֆակտո» կառավարություն:

2. Որ Ամերիկյան անմիջապես սնունդ ուղարկի Հայաստանի քաղաքացիական բնակչության համար և սնունդ, զինամթերք ու պաշար 30 000 հայերից ձեռավորված Հայաստանի բանակի համար:

3. Որ Միացյալ Նահանգների կառավարությունը լիազորի այս երկրի հայերին հավաքագրելու կամավորներ (որոնք կարող են լինել 10 000) և նաև հնարավոր դարձնի Հայաստանի կառավարությանը հավաքագրելու կամավորներ Կոնստանդնուպոլսի և Բուլղարիայի շրջաններում (որտեղ, ասում են, 10 000 պիտանի մարդ կա), և որ Ամերիկյան օգնի այս կամավորական զորքերին զինվել և Հայաստան փոխադրվել:

4. Որ Միացյալ Նահանգների Մենատն ընդունի բանաձև՝ Հայաստանի անկախության օգտին՝ ներառելով Ռուսահայաստանը, յոթ նահանգները և Կիլիկիան Թուրքահայաստանում, և Թուրքիայից Հայաստանի համար համապատասխան փոխհատուցում ստանալու օգտին:

(Ստորագրված)

ՋԵՅՄՍ ՈՒ. ՋԵՐԱՐԴ

Պրն ԲԱՐՏՄԵՅԱՆ. Կարծում եմ, որ առանց որևէ անհամեմատության կարող եմ ասել, որ վերջին 18 կամ 19 տարիների ընթացքում ես խորն ուսումնասիրության առարկա եմ դարձրել Արևելյան հարցը և չնայած չեմ ճանապարհորդել ամբողջ երկրով մեկ, այնուամենայնիվ, այդ թեմայի մասին շատ եմ գրել և այդ թեմայով շատ դասախոսություններ եմ կարդացել, և գտնում եմ, որ միանշանակ կարող եմ որոշակիորեն խոսել ցանկացած հարցի վերաբերյալ, ինչին ինձ թույլ կտամ անդրադառնալ:

Ներկայիս՝ իրագործում պահանջող իրավիճակը վերաբերում է զուտ Ռուսահայաստանին: Բայց ես կընդգրկեմ ամբողջ թեման: 1914 թ. 2 800 000 հայ բնակչություն կար այնտեղ, ինչը ձեր բանաձևում նշված է որպես Հայաստան: Այդ բնակչության շուրջ 1 500 000-ը Թուրքահայաստանում էր, իսկ մյուսները՝ Ռուսահայաստանում:

Այնտեղ, ինչը հայտնի է որպես Թուրքահայաստան, դրա այս հատվածում [ցույց է տալիս քարտեզի վրա] այժմ հազիվ քառորդ միլիոն հայ է մնացել: 350 000 թուրքահայ փախստական կա Ռուսահայաստանում [ցույց է տալիս], իսկ մյուս փախստականները՝ այլուր են, այնպես որ, եթե Թուրքահայաստանի բոլոր փախստականները հայրենադարձվեին, Թուրքահայաստանում կարող էր շուրջ երեք քառորդ միլիոն հայ լինել:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք ասում եք, որ հին

Թուրքահայաստանում քառորդ միլիոն հա՞յ կա մնացած:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Այժմ:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ի՞նչ այլ բնակչություն կա այնտեղ այժմ:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Այնտեղ կան թուրքեր, քրդեր, ղզլբաշներ ու եզդիներ, իսկ ներքևում՝ այստեղ կան ասորիներ և ֆելլահներ, այստեղ [ցույց է տալիս քարտեզի վրա]:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ամբողջությամբ վերցրած, որքա՞ն են նրանք հաշվվում:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Ամբողջությամբ վերցրած՝ մոտավորապես 1 000 000-ի և 1 200 000-ի միջև:

Թուրքահայաստանի ընդհանուր բնակչությունը 1918 թ. գնահատվում էր 3 788 000: Հայերը կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը, մասնավորապես՝ 1 403 000, իսկ թուրքերն ու քրդերը միասին՝ շուրջ 1 425 000:

Ըստ թուրքական հաղորդագրությունների՝ թուրքերը և քրդերը նույնպես զգալի կորուստներ են ունեցել պատերազմի ընթացքում, ինչպես և հայերը: Ամբողջ շրջանն այստեղ, որը գրավվել էր Ռուսաստանի կողմից —

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ինչպե՞ս են կորուստներ ունեցել:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Թշնամիների կողմից ավերածությունների, սովի ու ժանտախտի և մերկ լինելու պատճառով: Այստեղ Հայաստանի այս ամբողջ տարածաշրջանը գրավվել էր Ռուսաստանի կողմից 1914 թ. և 1915 թ. գարնանը: Թուրքերը փախան դեպի արևմուտք՝ 50 000, 100 000 կամ 200 000 հոգանոց մեծ քարավաններով, իսկ նրանք, ովքեր մնացին այս շրջանում, մահացան ժանտախտից և սովից:

1917 թ. աշնանը Դիարբեքիր քաղաքում, որն ուներ 65 000 միջին բնակչություն, որից 35 000-ը թուրքեր և քրդեր էին, հայերը ոչնչացվեցին թուրքերի կողմից: 35 000 թուրք և քուրդ

բնակչությանն ավերացավ այս շրջանից և ավելի արևելքից [ցույց է տալիս քարտեզի վրա] եկած 30 000 թուրք փախստական բնակչություն: 1917 թ. աշնանը մարդահամար անցկացվեց այս քաղաքում և միայն 6000 թուրքեր և քրդեր կային մնացած: Այլք մահացել էին սովից և ժանտախտից: Այնպես որ թուրքերը զրեթե նույնքան զգալի կորուստներ են ունեցել, որքան հայերը, և, որպես փաստ, Խաղաղության վեհաժողովում թուրքական պատվիրակության նախագահը նշեց, որ 3 000 000 թուրքերի և քրդերի կորուստ են ունեցել պատերազմի ընթացքում՝ նախկին թուրք կառավարության հանցավոր վարքի պատճառով: Այն է՝ նա երիտասարդ թուրքերին մեղադրում էր հանցավոր վարքի համար, որպեսզի արդարացներ իր սեփական կառավարությանը՝ պնդելով, որ մինևույն հանցավորությունը, որը կործանել է հայերին, կործանել է նաև թուրքերին և քրդերին:

Սենատոր ՈՒԻԼԶԱՄՍ. Նա փորձում էր մեղմացնել ձեռնարկված ազգային բնաջնջման մեղադրանքը:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Այո:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ի՞նչ է եղել փախստական հայերի ունեցվածքը, ովքեր գնացել են այլ հատվածներ: Այն յուրացվել է որևէ մեկի կողմից:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Ամբողջ անձնական ունեցվածքը գավթվել և յուրացվել է թուրքերի և քրդերի կողմից կամ վաճառվել չնչին գներով՝ շարժական գույքի իրական արժեքի հինգ կամ 10 տոկոսով, և անշարժ գույքը նույն կերպ է տնօրինվել: Թուրքերը լքել են իրենց սեփական տները, որոնք սովորաբար այնքան լավը չէին, որքան հայերի տները, և տեղափոխվել հայերի տներ, այնպես որ երբ հայ փախստականները վերադառնում են, նրանք պարզում են, որ իրենց տները զբաղեցրել են թուրքերը և քրդերը:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ռազմական ո՞ւժ է պահանջվելու նրանց վտարելու համար:

Պրն ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ. Ո՛չ, ես չեմ կարծում թուրքերի կողմից որևէ լուրջ դիմադրություն ցույց կտրվի Թուրքահայաստանի գրավմանը: Թուրքերն արդեն իսկ գիտեն, որ իրենք կորցրել են Թուրքահայաստանը: Նրանք նաև գիտեն, որ կորցրել են Միջագետքը և Պաղեստինը, և այժմ այն, ինչը նրանք փորձում են պահպանել՝ Անատոլիան է՝ Տավրոսի լեռնաշղթայի արևմուտքը: Նրանք խիստ ընդդիմանում են հույների կողմից Ջմյուռնիայի գրավմանը և խտլացիների կողմից Ադալիայի գրավմանը, այնպես որ նրանք իրոք փորձում են պահպանել Անատոլիան՝ Տավրոսի լեռնաշղթայից արևմուտք, ինչպես նաև հսկայական ջանքեր կգործադրեն Կոնստանդնուպոլիսը պահելու համար:

Սակայն Հայաստանի մասին նրանք գիտեն՝ զգում են, որ իրենք կորցրել են: Որպես փաստ՝ իրենց լրագրերում՝ ես ունեմ բազմաթիվ կոնստանդնուպոլսյան լրագրեր, նրանք խոսում են՝ բանակցությունների միջոցով հայկական վեց նահանգներից երեքը զիջելու մասին, որոնք, նրանց կարծիքով, Հայաստանի Հանրապետության հետ միասին պետք է կազմեն հայկական պետությունը:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ի՞նչ են այդ երեք նահանգների անունները:

Պրն ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ. Էրզրում, Բիթլիս և Վան՝ դեպի Տրապիզոն ելքով:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ինչպիսի՞ն է Տրապիզոնի բնակչությունը: Այնտեղ շա՞տ հույներ են ապրում:

Պրն ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ. 1914 թ. բնակչությունը 682 000 մարդ էր, որից 200 000-ը հույներ էին, 180 000-ը՝ հայեր, և 302 000-ը՝ մուսուլմաններ և այլք: Որոշ ժամանակ առաջ ես կարդացի Սամսունի հույն արքեպիսկոպոսի հաղորդագրությունն այն մասին, որ ոչնչացվել է Տրապիզոնի հույն բնակչության երեք հինգերորդ մասը: Թույլ տվեք ավելացնել, որ հույն և հայ

բնակչության միջև փոխըմբռնում է ձևավորվել, որով հույներն իրենց համաձայնությունն են տվել Տրապիզոնի՝ Հայաստանի մաս դառնալուն՝ պայմանով, որ հույներն այնտեղ մշակութային ինքնուրույնություն կունենան: Նաև պրն Վենեզիլոսն¹⁹⁴ իր հուշագրում, որը նա ներկայացրել է Խաղաղության վեհաժողովում, պաշտպանել է Տրապիզոնի՝ Հայաստանի մաս կազմելը:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Վստա՞հ եք դրանում:

Պրն ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ. Այո:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Դա չափազանց մեծ կարևորություն ունի:

Պրն ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ. Նրանք կնքել են այդ համաձայնագիրը, այնպես չէ՞, բժի՛շկ:

Դոկտոր ՓԱՍՏՄԱՃՅԱՆ. Այո:

Սենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Դա Հայաստանին տվեց Սև ծովի այդ նավահանգիստը և, իմ կարծիքով, բավական երկար ժամանակ կար ենթադրություն, որ թերևս մեզ այնտեղ կներկայացվի հունական հարցը, որը մի փոքր նման է խտլական հարցին Ֆիումեում¹⁹⁵, ինչը բնակչության մեծամասնության հիման վրա ներկայացվող հավակնություն է հունական քաղաքի հանդեպ:

Պրն ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ. Հույները կարող էին մշակութային ինքնուրույնություն ունենալ այնտեղ, եթե ցանկանային:

Ես ցանկանում եմ ձեզ մի բան ասել Հայաստանի սահմանների նախագծի վերաբերյալ: Այն, ինչ նկարագրված է այստեղ՝ որպես Հայաստանի Հանրապետություն, ճանաչված է որպես Ռուսահայաստանի մաս և սահմանները, հետևաբար, քննարկման ենթակա չեն: Այն այսպես ճանաչվել է նախկին

¹⁹⁴ Բնագրում՝ Venezilos: Նրա մասի տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

¹⁹⁵ Բնագրում՝ Fiume:

Ռուսական կայսրության կողմից:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Այդ անունով է ռուսական նահանգը:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Այո, և թույլ տվեք ասել, որ վրացիների ու թաթարների՝ հայերի հետ ունեցած սահմանային չլուծված վեճերը զուրկ են որևէ իրավական հիմքից, քանի որ Կովկասի նկատմամբ իրավաբանական իրավունքը պատկանում է Ռուսաստանին:

Ինչ վերաբերում է Թուրքահայաստանին, դա ուղղակի աշխարհագրական անվանում չէ, ինչպես ժամանակ առ ժամանակ պնդում են, այն իրավաբանական իրավունք է: Վեց նահանգները և Տրապիզոնն ու Կիլիկիան պայմանական համաձայնագրերի թեմա են եղել թուրքական կառավարության և հայերին ներկայացնող տերությունների միջև երեք անգամ: Բեռլինի պայմանագրով Հայաստանը սահմանվում էր որպես «վեց նահանգներ»: 1895 թ. դեսպանների հուշագիրը նկարագրում էր վեց նահանգները և Կիլիկիան որպես Հայաստան, և 1913 թ. դեսպանների խորհրդաժողովը Լոնդոնում սահմանեց վեց նահանգները և Տրապիզոնը՝ որպես Հայաստան:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ինչպե՞ս է Բեռլինի պայմանագրով ճանաչված Թուրքահայաստանի այդ նահանգների և այդ վիլայետների նկարագրությունը համապատասխանում այս բանաձևի սահմաններին:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Այն տարբերվում է որոշ չափով: Մենք կամավոր կերպով դուրս ենք հանել Վան և Դիարբեքիր նահանգների հարավային մասերը՝ հաշվի առնելով այն փաստը, որ այնտեղ մեծ թվով քրդեր կան և նույն կրճատել ենք Սվազի նահանգի հյուսիսարևմտյան մասը, որը հայախոս հատված է:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Որտե՞ղ էք դուք կտրում Սվազը:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Ահա այստեղ [ցույց է տալիս քարտեզի

վրա]:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ի՞նչ եք անում Ադրբեջանի հետ:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Մենք այն նույնպես դուրս ենք թողնում: Այժմ, եթե թույլ կտաք, ես կընդգծեմ Հայաստանի համար դեպի ծով ելքերի կենսական անհրաժեշտությունը: Հայաստանը պետք է ուղիղ կապի մեջ դրվի աշխարհի քաղաքակիրթ ազգերի հետ: Օգնությունը, որը մտադիր եք ուղարկել Էրիվան՝ հյուսիսային Հայաստան, պահանջում է նավահանգիստ՝ Սև ծովում, այսպիսով, Հայաստանը պետք է նավահանգիստ ունենա Սև ծովում, և երբ մեզ պետք լինի օգնություն ուղարկել կենտրոնական Հայաստան, մենք պետք է նավահանգիստ ունենանք Միջերկրական ծովում՝ Կիլիկիայի երկայնքով: Այսպիսով, պարզ է, որ առանց այս ելքերի Հայաստանը զուրկ կլինի Էական տնտեսական զարկերակներից, և հետևաբար, չի կարող գոյատևել: Եվ այս երկուսից Կիլիկիան առավել կարևորն է:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ի՞նչ նավահանգիստներ ունեք Միջերկրական ծովում:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Մենք ունենք Մերսինի և Ալեքսանդրետի նավահանգիստները:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Որտե՞ղ է Ադանան:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Այն ծովափից 45 մղոն հեռավորության վրա է:

Մենատոր ՌԻԻԼՅԱՄՍ. Ադանան այլևս նավահանգիստ չէ: Ջրերը ծանծաղել են, այնպես չէ:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Այո, սը ր: Կիլիկիայի տարածքը շուրջ 16 000 քառակուսի մղոն է: Այստեղ՝ հյուսիսարևմտյան մասում է եղել վերջին հայկական թագավորության վերջին հանգրվանը: Այստեղ է, որ 1375 թ. հայերը կորցրին իրենց անկախությունը: Թուրքահայերի մեծ մասն այժմ գտնվում է այս շրջանում [ցույց է տալիս քարտեզի վրա]: Նրանք բնակչության մեծամասնություն են

կազմում այսօր, մասնավորապես՝ 150 000 հայեր 95 000 մուսուլմանների դեմ՝ 415 000 ընդհանուր բնակչությունից:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք վերցնում եք Հալեայի միայն շատ փոքր հատվածը:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Միայն շատ փոքր մասը, որը հայտնի է որպես Մարաշի տարածաշրջան: Այն շուրջ 6100 քառակուսի մղոն տարածք է: Այն հայախոս հատված է:

Եվ, թույլ տվեք ասել, որ 1878 թ. թուրքերը խեղաթուրել են հայկական սահմանները: Օրինակ, նրանք Ադանայի նահանգի մի մասը կցել են Հալեային, ինչպես նաև միացրել են Մոսուլի նահանգի մի մասը Վանին, ինչպես նաև խեղաթուրումներ են արել այս մասում [ցույց է տալիս]:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ես չգիտեի, որ Թուրքիան բավականաչափ քաղաքակրթվել էր մեքենայություններ անելու համար: Այդպես է:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Օ, այո: Նրանք մեծ վարպետ են այդ գործում:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ես կարծում էի, որ դա Մասաչուսեթսի զբաղմունքն է:

Պրն ՍՄԻԹ. Նրանք արագ են սովորում որոշ բաներ:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Կարևոր բանը, որ մենք պետք է հիշենք, այն է, որ 2 500 000 հայերից, որ մենք կունենանք Հայաստանի սահմաններում, 2 000 000-ն այժմ Կովկասում են: Այս 2 000 000-ից 1 300 000-ը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում, գումարած Թուրքահայաստանից՝ 300 000-ից 350 000 փախստականների, այն է՝ 1 650 000: Ավելացրեք սրան 350 000 - 400 000 այլ ազգություններ, և մենք ունենք շուրջ 2 000 000 բնակչություն Հայաստանի Հանրապետությունում: Դուք տեսնում եք, որ հայ ժողովրդի մեծամասնության կենտրոնն այնտեղ է, և կարևորը նրանց սովից՝ ոչնչանալուց փրկելն է, և նրանց համար

ամենակարևորը Բաթումից Էրիվան գծի բաց լինելն է՝ որպեսզի մենք կարողանանք ուղարկել սնունդ, զինամթերք և պաշար 30 000-անոց հայկական բանակի համար և սնունդ՝ քաղաքացիական բնակչության համար մինչև հաջորդ բերքահավաք: Եվ երբ նրանք կազմավորվեն ըստ Խաղաղության վեհաժողովում հայկական սահմանների հարցի որոշման՝ նրանք աստիճանաբար կշարժվեն ցած և կզբաղեցնեն Հայաստանի մնացած մասը:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Թույլ տվեք հենց այդտեղ մի հարց տալ: Մենք իմացանք այս առավոտ, որ գրեթե 16 000-անոց բրիտանական զորքը զբաղվել է և պաշտպանել Բաթումից Բաքու երկաթուղային գիծը:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Այո:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ես ձեր ասածից հասկանում եմ, որ մասնավորապես այն ինչի կարիքն ունենք այս դեպքում, դա միայն Բաթումից Էրիվան գիծը զբաղվելն ու պաշտպանելն է: Որքան է այդ տարածությունը՝ համեմատած Բաթումից Բաքու տարածության հետ:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Մոտավորապես մեջտեղում է՝ մոտ մեկ երկրորդը:

Մենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Կեւր: Այսպիսով, եթե որևէ բան պատահի, մենք ավելի քիչ չգորքի կարիք կունենանք:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Այո: Բրիտանացիներն ավելի մեծ թվով զորքեր են կենտրոնացրել Բաքվում, քան ունեն ավելի արևմուտքում Բաթումում:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Իրական հեռավորությունն ավելին է, քան մինչև Բաքու՝ հեռավորության երկու երրորդը:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Դա ոլորտայույու ճանապարհ է դեպի Էրիվան:

Մենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ճանապարհն անցնում է մոտավորապես այստեղից [ցույց է տալիս քարտեզի վրա]:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Ես հասկացա՝ դու կարող
Փաստրմաճյանն ասում էր, որ բրիտանացիները հազիվ թե 300
կամ 400 հոգանոց զորք ունեին Հայաստանի Հանրապետության
սահմանների ներսում, և դա էլ որպես կապող օղակ իրենց
Բաթումի և Բաքվի դիրքերի միջև:

Պրն ՋԵՔՈՒԻԹ. Միակ հավելյալ զորախմբերը նրանք էին,
որոնք ուղարկվեցին ներքև՝ որպես պահակախումբ գնացքներում:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Դա ամբողջն է, երեք կամ չորս հարյուր
զինվոր:

Սենատոր ՈՒԻԼԻՅԱՄՍ. Եթե մենք այնտեղ գնանք,
ստիպված կլինենք պահել զինն ավելի մեծ թվով, քան դա: Երբ
խոսում եք Հայաստանի Հանրապետության տարածքում
բրիտանական զորամասերի մասին, դա միայն երկաթուղու
Հայաստանի տարածքով անցնող մասն է, բայց երկաթուղու՝ մինչև
Բաթում ընկած հատվածը և Վրաստանի միջով անցնող և ներքև
դեպի Էրիվան շեղվող հատվածը ևս պետք է պահպանվի, այնպես
որ մենք չենք կարող թույլ տալ նրանց սահմանափակվել միայն
հայկական տարածքում: Նրանք պետք է ձգվեն մինչև Էրիվան,
ամեն դեպքում, և թերևս դեպի Հայաստանի արևելյան
սահմաններ: Այնպես որ սենատորն իրավացի է, ասելով, որ
բրիտանացիների պահպանած հեռավորության շուրջ երկու
երրորդը մենք ստիպված կլինենք պահպանել:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք չե՞ք սպասում որևէ
մատակարարման Բաքվից:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Բաքվից:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Այո:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Ոչ, մատակարարումները կգան
այստեղից [ցույց է տալիս]:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք կարող էիք նավթ ստանալ
Բաքվից:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Մատակարարումները կգան
Բաթումից:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Դուք ակնկալում եք, որ՝ ձեր
մատակարարումները կգան Բաթումից՝ Թիֆլիսի վրայով:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Այո, սը ր:

Սենատոր ՀԱՐԴԻՆԳ. Ահա, գի՞ծը: Ձեզ հետաքրքրում է
Թիֆլիսի երկաթուղային գիծը:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Եթե ինձ թույլ տրվի ևս մեկ խոսք ասել

Սենատոր ՈՒԻԼԻՅԱՄՍ. Որտեղի՞ց եք ձեռք բերելու նավթը
ձեր բանակի համար՝ անհրաժեշտ ձեր շարժիչների և մնացած
ամեն ինչի համար, եթե չպահպանեք բեռնափոխադրումը դեպի
Բաթում:

Պրն ՔԱՐՏԱՇԱՆ. Ես այդ հարցին կպատասխանեի այս
կերպ՝ այստեղ ամերիկյան դրոշի ներկայությամբ թաթարների
հետ հարաբերությունները շատ հեշտ կհարթվեն, առանց Բաթու
հասնելու: Եվ նաև, եթե թույլ կտաք, ես կավելացնեմ, որ ռուսների
վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ շատ բարեկամական է, բայց
թաթարների և վրացիների վերաբերմունքը անբարյացակամ է:
Ռուսների վերաբերմունքը, անկասկած, բարեկամական է հայերի
նկատմամբ: Գեներալ Դենիկինը որոշ զինամթերք է ուղարկել
այնտեղ: Ռուս առաջնորդներն ասել են՝ իրենք զիտեն, որ
Ռուսահայաստանը պետք է միանա Թուրքահայաստանի հետ, և
որ իրենք ոչ մի հիմնավոր պատճառ չունեն դա հայերից
թաքցնելու, քանի որ հայերը դրսևորել են ճիշտ վերաբերմունք
Ռուսաստանի նկատմամբ և որ նրանք միակ ժողովուրդն էր
այնտեղ, ով հավատարիմ մնաց Ռուսաստանին պատերազմի
ամբողջ ընթացքում:

Սենատոր ՈՒԻԼԻՅԱՄՍ. Դա ռուսական սահմանի այդ
հատվածի յուրատեսակ պաշտպանություն կլինեք:

Պրն ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ. Այո: Եվ՝ ի հավելումն դրան, Ռուսահայաստանը Ռուսաստանի համար ոչ մի այլ արժեք չի ներկայացնում, բացի այդ չափ տարածքից: Քանի դեռ այն Միջերկրականին հասնելու միջոց էր, այն արժեք ուներ: Բայց քանի դեռ դուք գիծն եք գծում, այստեղ [ցույց է տալիս] դուք կարող եք այն ավելի բարձր գծել, և այժմ, երբ Դարդանելը բաց կլինի Ռուսաստանի համար, Հայաստանը ռազմավարական արժեք չի ներկայացնի Ռուսաստանի համար: Այսպիսով, Ռուսաստանի համար՝ Հայաստանին ձգտելու այլևս որևէ արդարացված տնտեսական կամ այլ պատճառ չի լինի:

Որպես եզրակացություն, պրն նախագահ, ես ցանկանում եմ ինձ թույլ տալ թվարկել այն կետերը, որոնք, իմ համեստ կարծիքով, պետք է հաշվի առնվեն:

Առաջին՝ եթե մենք ուզում ենք որևէ օգնություն ցույց տալ հայերին, պետք է հայկական պաշտոնական մարմին ունենանք՝ հետը գործ ունենալու համար, և այդ հայկական մարմինը պետք է կառավարություն լինի, և, հետևաբար, եթե հնարավոր է, ներկայացնենք առաջարկություններ. (ա) որ Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչվի որպես «դե ֆակտո» կառավարություն: Մենք պետք է գործերը վարենք կազմավորված և պաշտոնապես ճանաչված որևէ մարմնի հետ, (բ) որ մենք պետք է անմիջապես ուղարկենք սնունդ, զինամթերք և պաշար 30 000 մարդուց բաղկացած բանակի համար, (գ) որ Էրիվան հասնելու համար մենք պետք է անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկենք Բաթումից Էրիվան գիծը պահելու համար, (դ) որ միջոցներ ձեռնարկվեն քաղաքացիական բնակչությանը մինչև հաջորդ բերքահավաք կերակրելու համար, (ե) և որ քայլեր պետք է ձեռնարկվեն այստեղ հայ կամավորական զորք կազմավորելու համար՝ հյուսիսի հայերին օգնություն ուղարկելու համար, որպեսզի՝ ըստ Խաղաղության վեհաժողովում հայկական սահմանների հարցի

որոշման նրանք կարողանան ապօրինաբար ցած իջնել և գրադեցնել Հայաստանի ամբողջ տարածքը:

Սենատոր ՀԱՐՂԻՆԳ. Դուք կարծո՞ւմ եք, որ այստեղ հայ կամավորական բանակ կազմավորելու մեջ որևէ դժվարություն կլինի:

Պրն ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ. Ոչ: Հայ երիտասարդների կողմից մեծ հետաքրքրվածություն կա այս հարցի վերաբերյալ:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ի՞նչ անելու համար:

Պրն ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ. Կամավորական զորք ստեղծելու համար:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Օհ, այո:

Պրն ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ. Որպես փաստ, Նյու Յորքի իմ գրասենյակ ամեն օր այցելում են բազմաթիվ երիտասարդներ, ովքեր ծառայել են ամերիկյան բանակում՝ օդաչուներ և այլք, կապիտաններ, լեյտենանտներ և շարքայիններ: Օրերս մի քանիսն էր եկել գրասենյակ և պատմեց, որ ինքը հասել է մինչև Չիկագո և պարզել, որ բազմաթիվ հայ երիտասարդներ թողել էին իրենց աշխատավայրերը և սպասում էին, որ իրենց կանչեն՝ ակնկալելով, որ նման շարժում կսկսվի:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ես նկատում եմ, որ ձեր կետերը թվարկելիս դուք ընդհանրապես ոչինչ չաացիք զորամասերի մասին, որ պետք է հանդես գան ամերիկյան դրոշի ներքո:

Պրն ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ. Այո, ես ընդգրկել էի այն առաջին առաջարկում՝ որ Բաթումից Էրիվան գիծը պետք է պահպանվի:

Սենատոր ՈՒԻԼԹԱՄՍ. Ես ձեզ սխալ էի հասկացել: Շատ լավ, ես ավարտեցի:

Պրն ՍՎԱՋԼԻ. Քանի՞ հազար զորք դուրս կգա միանգամից:

Պրն ՔԱՐՏԱՇՅԱՆ. Շուրջ չորս կամ հինգ զուսարտակ կբավարարեր Բաթումից Էրիվան գիծը պահելու համար: Դա այն է, ինչ՝ որպես փաստ, ունեին բրիտանացիները: Մենք ունենք

տեղեկագիր գործի թվի մասին, որ բրիտանացիներն ստիպված էին պահել՝ զիծը բաց պահելու համար՝ Թիֆլիսում, Բաթումում և Բաքվում:

Մենատոր ՌԻԼՅԱՄՍ. Այժմ չորսն անց բսան է: Կարծում եմ՝ մենք վերջացրել ենք: Այլևս ունկնդրման համար մարդ չկա՞:

Պրն ՄԱԼՔՈՍ. Այլևս ոչ ոք չկա: Ես ցանկանում եմ հայերի անունից ասել, որ մենք շնորհակալ ենք ենթահանձնաժողովին մեզ հնարավորություն ընձեռելու՝ Հայկական հարցը և հայկական իրադրության փաստերը ձեզ ներկայացնելու համար:

Պրն ՄՎԱԶԼԻ. Մենք ձեզ անչափ շնորհակալ ենք և ես կարծում եմ, որ այժմ մենք ավարտեցինք մեր գործը:

Պրն ՄՍԻԹ. Պրն նախագահ, հասկանալի է, որ այժմ փակվում է հանձնաժողովի կողմից վկայությունների ընդունումը:

Մենատոր ՀԱՐՇԻՆԳ. Մինչ այն վերաբացելու որևէ կարիք չիկնի:

Պրն ՄՍԻԹ. Այո, այն վերաբացելու:

(Սրանով, կեսօրից հետո՝ ժամը 4:22, ենթահանձնաժողովը ցրվեց՝ ըստ նախագահի կոչի):

(Մի քանի փաստաթղթեր և հաղորդումներ՝ ստացված լսումների ընթացքում և ավարտից հետո, նախագահի կալադրությամբ տպագրվել են այստեղ՝ արձանագրության մեջ, հետևյալ տեսքով):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Մեղիսոն պող. 1, Նյու Յորք, սեպտեմբերի 24, 1919 թ.

Հարգարժան ՋՈՆ ՇԱՐՓ ՌԻԼՅԱՄՍԻՆ,

Մենատ, Վաշինգտոն, Կ.Շ.

ԻՍ ՄԻՐԵԼԻ ՄԵՆԱՏՈՐ ՌԻԼՅԱՄՍ,

Սույն նամակին ես կցում եմ այն հեռագրի պատճենը, որն ամերիկյան կոմիտեն այսօր ստացել է Պետական քարտուղարության միջոցով՝ Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքից, Հայ կաթողիկե պատրիարքարանի տեղապահից և Հայ բողոքական համայնքի ներկայացուցչից:

Հարգանքներով, ձեր՝ 196

[Հեռագիր Ամերիկյան կոմիտեին Հայոց Պատրիարքից, Հայ կաթողիկե պատրիարքարանի տեղապահից և Հայ բողոքական համայնքի ներկայացուցչից:]

Անկախ և միասնական Հայաստանի հաստատումը կանխելու նպատակով, թուրք ազխատորները կազմավորում են զինված ուժեր, որոնք աջակցություն են ստանում կառավարության կողմից: Այս թուրք ազխատորների կառավարությունը զինում է Հայաստանի Հանրապետության սահմանագծի, Ադրբեջանի և Թուրքահայաստանի մուսուլման բնակչությանը՝ Կովկասում կենտրոնացած հայերի վրա հարձակումներ գործելու նպատակով և հարմար առիթի են սպասում հայերին զանգվածային կոտորածի ենթարկելու համար՝ մինչ վեհաժողովի որոշումները կկարողանան իրագործվել դաշնակիցների կողմից: Այս մարդիկ շատ շրջաններում արդեն սպանել են բազմաթիվ հայ գյուղացիների, ովքեր չունեն պաշտպանության որևէ միջոց: Հայկական վիճակներում արհեստական ելույթ է հրահրվում թուրք ազխատորների կողմից, ովքեր փորձում են նպաստել թուրքական կայսրության պահպանման իր ներկայիս տարածքում: Այս ազխատորները նաև սպանում են հետագա կոտորածներով, եթե դաշնակիցների կողմից հաշվի չառնվեն թուրքական կառավարության

196 Սույն նամակն ուղարկողի անունը նամակի վերջում նշված չէ:

պահանջները: Նրանք հույս ունեն այս կերպ ազդել այն եզրակացությունների վրա, որ կարող են կայացվել Անտանտի երկրների կողմից: Այս արհեստական շարժումը ներկայացվել է դաշնակիցներին, բայց իրավիճակը վտանգավոր է և անհրաժեշտ է արագ ապահովել Հայկական հարցի լուծումն ու անհապաղ ռազմական միջոցներ ձեռնարկել մեր հայրենակիցների գոյությունը փրկելու համար: Հավատացած ենք, որ դուք անհապաղ կդիմեք ձեր մեծահոգի հանձնակատարին՝ առաջարկելով նրան ներկայացնել գործերի իրական վիճակը և հասնել անհապաղ միջամտության: Մենք կրկնում ենք, որ խորապես երախտապարտ ենք:

[Պետական քարտուղարին՝ Ամերիկյան առաքելությունից,
Փարիզ, 1919 թ. հոկտեմբերի 11-ի հեռագրի պատճենը]

Մենք ոչ մի հաղորդագրություն չունենք գեներալ Հարբորդից բացի այն, որ նա հավանաբար նավարկում է Կոնստանդնուպոլսից հոկտեմբերի 15-ին: Ի պատասխան սեպտեմբերի 25-ով թվագրված մեր հեռագրին՝ գնդապետ Հասկելը Թիֆլիսից ուղարկել է երեկ ստացված հետևյալ չթվագրված հեռագիրը.

«1. Նախատեսեք շաբաթնակյալ օգնության աշխատանքները ձմռան ընթացքում:

2. Շատ բանի կարելի է հասնել քաղաքականության միջոցով՝ որպես գերագույն՝ հանձնաժողով՝ առանց զորքերի, սակայն դաշնակիցների փոքր ռազմական ուժ է անհրաժեշտ հաղորդակցության միջոցների հսկման և պաշտպանության, կարգուկանոնի հաստատման և բնականոն պայմանների ստեղծման համար:

Պահանջվում է ընդամենը ամերիկյան հետևակային գնդի համարժեքը: Այս գորագույնը կարող է դառնալ միջուկ ոստիկանության համար՝ հավաքագրված հավատարիմ բնակչությունից՝ եթե հետագայում ավելի մեծ ուժ պահանջվի:

3. Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույցի անձնակազմի կազմում են՝ 11 մշտական սպաներ, 14 զորացրված սպաներ, 20

տղամարդ և 25 կին:

4. Նպաստամատույցի բոլոր աշխատողները մնացել են Կարսում և Էրիվանում, բայց նպաստամատույց աշխատանքները հետաձգվել են թուրքական սահմանի երկայնքով և դեպի Ադրբեջան մի քանի շրջաններում՝ Հայաստանի այս մասերի գրավման պատճառով՝ քրդերի ու թաթարների կողմից՝ թուրքերի օգնությամբ, ովքեր, ասում են՝ զորացրված են: Որևէ անձնական վտանգ որևէ տեղ ամերիկացիների համար չկա: Բրիտանական բոլոր զորքերը ետ են քաշվել Հայաստանից մի քանի ամիս առաջ՝ բացի բարոյական ազդեցության համար թողնված մի քանի դիտորդներից, ովքեր նահանջեցին վերջերս՝ ինչն էլ նպաստել է քրդերի և թաթարների գործողություններին, ովքեր կարծում են, թե դաշնակիցները վերջնականորեն լքում են հայերին:

5. Օգնության պաշարները վտանգի մեջ չեն, չնայած մի փոքր քանակություն անուշադրության էր մատնված նախքան իմ ժամանումը»:

ՊԵՏԱԿԱՆ ՔԱՐՏՈՒԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
Վաշինգտոն, 15 հոկտեմբերի, 1919 թ.

Հարգարժան ՌԻՈՐՐԵՆ Գ. ՀԱՄԴԻՆԳԻՆ,

Միացյալ Նահանգների սենատ

Սը՛ր. Երբ սենատոր Ուիլյամսի կողմից ներկայացված Հայաստան զորքեր ուղարկելու բանաձևը քննարկող ձեր ենթահանձնաժողովը լսեց Ուիլյամ Ֆիլիպսին՝ պետական քարտուղարի օգնականին, պրն Ֆիլիպսին խնդրեցին ենթահանձնաժողովին ուղարկել ցանկացած հեռագիր, որ Պետական քարտուղարությունը կարող էր ստանալ գեներալ Հարբորդից կամ ցանկացած այլ տեղեկություն՝ Ռուսահայաստանում իրադրության վերաբերյալ:

Ձեր ենթահանձնաժողովի ցանկությունը համապատասխան պատիվ ունեմ սույնին կից փոխանցելու հոկտեմբերի 11-ով թվագրված

հեռագրի պատճենը՝ ստացված Փարիզում ամերիկյան առաքելությունից:

Սը՛ր, պատիվ ունեմ լինելու

Ձեր խոնարհ ծառա

ՌՈԲԵՐԹ ԼԱՆՍԻՆԳ¹⁹⁷

Ներդիր. Փարիզում Ամերիկյան առաքելությունից ստացված հոկտեմբերի 11-ով թվագրված հեռագրի պատճենը¹⁹⁸:

ՊԵՏԱԿԱՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
Վաշինգտոն, 22 հոկտեմբերի, 1919 թ.

Հարգարժան ՌԻՈՐԴԵՆ Գ. ՀԱՐԴԻՆԳԻՆ,

Միացյալ Նահանգների Մենատ

Սը՛ր. սենատոր Ուիլյամսի ներկայացրած՝ Հայաստանին վերաբերող բանաձևի հետագա քննարկմանն անդրադառնալով, պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնելու, որ Աստվածաբանության դոկտոր¹⁹⁹, Մերձավոր Արևելքում Ամերիկյան նպաստամատույցի հանձնաժողովի տնօրեն պատվարժան Ջեյմս Լ. Բարթոնը, ով հենց նոր է վերադարձել այս երկիր՝ Մերձավոր Արևելքում երկար ուղևորությունից հետո, Պետական քարտուղարություն է ուղարկել զեկույցի պատճենը, որը նա հունիսի 14-ին Կոնստանդնուպոլսում ներկայացրել է ծովակալ Բրիսթոլին:

Սույնին կից ձեզ եմ ուղարկում զեկույցի պատճենը: Փոխանցելով

¹⁹⁷ Բնագրում՝ Robert Lansing: Նրա մասին տե՛ս «Ծանոթագրություններ» բաժնում:

¹⁹⁸ Նշված՝ հոկտեմբերի 11-ով թվագրված հեռագրի պատճենը բնագրում՝ համապատասխանաբար նաև սույն շարադրանքի մեջ նախորդում է Ռ. Լանսինգի նամակին:

¹⁹⁹ Բնագրում՝ «D. D.» հապավումն է, ինչը նշանակում է Doctor of Divinity՝ Աստվածաբանության դոկտոր:

այս փաստաթուղթը Պետական քարտուղարությանը 1919 թ. հոկտեմբերի 17-ին, դոկտոր Բարթոնն ասում է. «Դրանում չկա ոչ մի բան, որը ես կփոխեի, եթե այն կրկին գրելու լինեի այսօր»:

Սը՛ր, պատիվ ունեմ լինելու

Ձեր խոնարհ ծառան

ՌՈԲԵՐԹ ԼԱՆՍԻՆԳ

Ներդիր. 1919 թ. հունիսի 14-ին ծովակալ Բրիսթոլին դոկտոր Բարթոնի կողմից ներկայացված զեկույց:

[Պատճեն]

ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՆՁՆԱԿԱՏԱՐՆԵՐԻ
ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ

*Քննարկները Հաուզ, Բիկոն փ. 14, Բոսթոն, Մասաչուսեթս,
հունիս 14, 1919 թ.*

Ծովակալ ՄԱՐԿ Լ. ԲԵՐՏՈՒԼԻՆ,

Միացյալ Նահանգների ավագ ծովային սպա,

Թուրքիայի ամերիկյան դեսպանատուն, Կոնստանդնուպոլիս

Հարգելի՛ սրբ. ես հենց նոր եմ ավարտել Փոքր Ասիայում տեղական պայմանների ստուգման նպատակով կատարվող երկար ուղևորությունը: Անատոլիա, Հայաստան, Միջագետք, Կիլիկիա, Միրիա և Պաղեստին: Ուղևորության ընթացքում ես ճանապարհորդել եմ շուրջ 5000 մղոն, որից շուրջ 2000-ը՝ ավտոմեքենայով:

Այցելած գլխավոր վայրերի շարքում էին, որտեղ մեկից չորս օր ծախսվել է հանդիպումների համար բոլոր դասերի մարդկանց հետ՝ ներառյալ դաշնակից և բնիկ պաշտոնյաներին, Կոնիան, Ադանան, Տարսուսը, Մարաշը, Այնթափը, Հալեպը, Բեյրութը, Դամասկոսը, Հայֆան, Երուսաղեմը, Ուրֆան, Մարդինը, Դիարբեքիրը, Հարպուտը, Մալաթիան, Սվազը, Կեսաբիան, Թոկատը, Ամասիան, Մարզվանը և Մամսոնը:

Բաղդադի երկաթուղով Թել Աբյադն²⁰⁰ անցնելուց հետո՝ մինչև Սև ծով հասնելը, ես զուտ թուրքական տարածքում էի՝ դաշնակիցների ռազմական նվաճումներով սահմանափակված և պաշտպանված տարածքից դուրս: Ուղևորության այս վերջին մասը ձեռնարկվել է գեներալ Ալենբիի լիակատար համաձայնությամբ, ում թույլտվությունը ստացվել է անձնապես՝ Կահիրեում:

²⁰⁰ Tell Abyad (քննարկում՝ Tel Abiadh)՝ քաղաք Միրիայի հյուսիսում՝ Թուրքիայի հետ սահմանին:

Զուտ թուրքական տարածքներում ես բարձրակարգ քաղաքավարի վերաբերմունքի եմ արժանացել բոլոր թուրք պաշտոնյաների կողմից, որոնցից յուրաքանչյուրը մրցակցում էր մյուսների հետ հատուկ քաղաքավարություն և պատիվներ ցույց տալու ասպարեզում: Ամեն առիթով հնարավորություն էր ստեղծվում տեղի հայ համայնքների հետ հանդիպումների համար, որոնցից մի քանիսը նշանակվել էին տեղի քաղաքացիական իշխանությունների կողմից: Մյուսներն ինքնակազմավորված էին: Պարբերական և շատ բարենպաստ հանդիպումներ էին կազմակերպվում նաև թուրք քաղաքացիական և ռազմական պաշտոնյաների հետ բոլոր այցելած վայրերում:

Թույլ տվեք մի քանի դիտարկումներ անել որոշ եզրակացությունների վերաբերյալ, որոնցից անհնար է թվում խուսափել:

1. Հայ ազգը սարսափելի ցնցված էր իր առաջատար, կառուցողական մտածողների մեծամասնության կորստից, ովքեր Թուրքիայում էին վայրագությունների պոռթկման պահին:

2. Ես ոչ մի տեղ թուրք պաշտոնյաների կողմից չեմ տեսել՝ տեղի ունեցածի համար ափսոսանքի անգամ մի ակնարկ, ուր մնաց թե զոջման, և քրիստոնյաների հետ արդար վարվելու ոչ մի իրական նպատակ չկա:

3. Ես բազմիցս լսել եմ նրանց երկար արդարացումներն իրենց գործողությունների վերաբերյալ՝ այն հիմնավորմամբ, որ՝ դա անհրաժեշտ էր նրանց ինքնապաշտպանության համար: Շատերը պնդում էին, որ թուրքերն ավելի շատ են տուժել, քան քրիստոնյաները, և ավելի շատ դրսից աջակցության կարիք ունեն:

4. Ազգային ատելության ոգին թուրքերի մոտ գերիշխում է ամենուր, դրանից գերծ չեն նաև հայերն ու հույները:

5. Թուրքերն ամենուր՝ դաշնակիցների կողմից գրավված տարածքների շրջանակներում և դրանցից դուրս, անընդհատ սպառնում են հայերին ավարտել չորս տարի առաջ անավարտ մնացած զարհուրելի գործը:

6. Թուրքերը լավ գինված են, մինչդեռ հայերը ոչ մի պաշտպանություն չունեն:

7. Դաշնակիցների գրաված տարածքներից դուրս հայերը չեն համարձակվում պահանջել որևէ իրավունք, կամ զիջումներ, կամ իրենց

ունեցվածքը ետ վերադարձնել, այլ ապրում են ծայրահեղ սարսափի մեջ ամեն օր: Իրենց միակ խնդրանքն անվտանգության գրավականն է:

8. Տեղի քաղաքացիական վալիները, մութասարիֆները և այլք, թույլ մարդիկ են՝ որոնք չեն կարողանում հաղթահարել թշնամական պայմանները: Նրանցից շատերը՝ հավանաբար բոլորը, գտնվում են աղաների և նախկին պաշտոնյաների իշխանության ներքո, ովքեր դեռևս հակված են շարունակելու քրիստոնյաների բնաջնջման նախագիծը:

9. Եթե հայերին կաշոտանան տալ համապատասխան անվտանգության գրավական, նրանք արագորեն կվերականգնվեն ցնցումից և կդառնան ինքնակառավարվող ու ինքնուրույն: Առանց այս գրավականի նրանք անհույս են:

10. Եթե ամբողջ Թուրքիան արագ չգրավվի համապատասխան ռազմական ուժի կողմից, լուրջ վտանգ կա, որ քառամյա վաղեմության վայրագությունները կարող են վերսկսվել ավելի մեծ թափով:

11. Տարբերակ չկա, որ թուրքերը կարող են հայերին տալ կառավարություն, որը կարող է ընդունելի լինել՝ նրանք ոչ կարողություն ունեն, ոչ էլ մտադրություն դա անելու:

12. Հայաստանին անվտանգ կառավարություն տալով միայն մեր նպատամատույց կոմիտեի աշխատանքը կարող է հաջողությամբ պսակվել: Թուրքիայում քրիստոնյա ազգերը բնաջնջման վտանգի մեջ են, եթե անհապաղ գործողություն չձեռնարկվի: Այդ պատճառով ես կոչ եմ անում մանրակրկիտ քննարկել այստեղ արծարծված կետերը:

Պատիվ ունեմ մնալու,

(ստորագրված) ՋեֆՄՍ Լ. ԲԱՐԹՈՆ
Մերձավոր Արևելքում Ամերիկյան նպաստամատույցի
հանձնաժողովի տնօրեն:

SUMMARY

The Armenian statehood, which was restored in May 1918, overcame numerous difficulties from the very first days. By the end of First World War I, the encouraging position of the Allies towards the Armenians became the basis for serious expectations of the young independent Republic. After the war, one of the main goals of the foreign policy of the Republic of Armenia was to obtain independence for reorganized Armenia or a mandate under the auspices of one of the Great Powers – preferably the United States. However, the aspirations of the Armenians in this period again did not coincide with the interests of the Great Powers. Neither the European allies nor the United States of America, which joined their camp, took any steps in this direction. Contrary to the expectations of the newly created Republic of Armenia, none of the Great Powers officially recognized it.

The United States, in its manifestations towards the Republic of Armenia, continued the humanitarian policy pursued since the end of the XIX century and widely implemented at the beginning of the XX century, in particular, during the World War. It was only in January 1919, with the beginning of the Paris Peace Conference, that political tendencies regarding the Armenian problems were observed in the US politics. At a meeting held in Paris on January 30, the US President W. Wilson and the Allies decided on the complete separation of Armenia from the Ottoman Empire. However, only a few months later, at the meeting of May 14, 1919, the Council of Four decided to transfer the mandate of Armenia to the United States.

After that, the process of consistently delaying of the decision on the Armenian question on the part of the American administration began, which was neither an accident nor the result of circumstances. It

was a well thoughtout, far sighted policy that gradually reduced the possibilities of Armenia's mandate. Since the end of June 1919, after the signing of the Treaty of Versailles, the question of the mandate of Armenia for the United States of America was actually closed.

At the same time, however, the American consulates, intelligence officials and the Relief Committee representatives reported from Caucasus to Washington that, due to the dire consequences of the British military retreat and the Muslim uprisings, Armenia could be saved only by the American interference. The proposals of American diplomats to send small American troops to Armenia were supplemented by Resolution N 106 on measures to provide assistance to Armenia, developed under the leadership of Senator J. Sh. Williams and presented to the Senate on September 9, 1919. The latter, under the heading "Maintenance of Peace in Armenia", was to be discussed in the Senate Committee on Foreign Relations. In the period from September 27 to October 10, 1919, hearings on this resolution were organized in the Subcommittee of the Senate Committee on Foreign Relations.

During the four sessions of the Subcommittee, chaired by Senator W. Harding, thirteen witnesses were heard, including representatives of the Armenian community of the United States, US government officials of various instances, American missionaries, as well as members of the Government of the Republic of Armenia.

As a result of the hearings, it became clear to the senators – members of the Subcommittee, that urgent, immediate actions are necessary to maintain peace in Armenia. However, the Subcommittee, in particular its chairman Senator W. Harding, did not intend to make any urgent decision and take practical steps, despite the fact that immediately after the end of the hearings he promised to take exact steps as soon as possible. For many months, W. Harding delayed submitting his findings and proposals to the Senate Committee on Foreign Relations.

Only on May 15, 1920, the resolution of J. Sh. Williams on sending troops and ammunition to the Republic of Armenia to assist the Armenians and maintain peace in Armenia was presented at a meeting of the US Senate. The resolution, which was completely changed and thereby lost its original meaning, was rejected. The refusal of military assistance to

Armenia, in turn, had an impact on the "natural" course of the adoption of the Armenian mandate by the USA. On June 1, 1920 the Senate, while recognizing the need to provide Armenia with assistance, nevertheless, following the political and economic interests of the United States, rejected the mandate of Armenia.

In conclusion, expressing deep gratitude to the American people, the US government, and the prominent figures of the Relief Committee for their assistance in saving the Armenians, we note that for the United States, which was "belatedly" – during World War I, involved in the development of "Europe-East" historical relations, ensuring one of the main political roles after World War I was much more important than the question of the existence of a small Christian nation – the Armenians, not to mention the issues of autonomy, independence or statehood of Armenia.

The US policy towards the Armenians was predetermined by a specially developed political line, according to which the American government, even after joining World War I, did not declare war on Turkey, and it was Turkey that broke off diplomatic relations with it. In the fall of 1919, the US state involvement in the defense of the Armenians did not seem realistic since its state policy agenda lacked such an issue.

РЕЗЮМЕ

Восстановленная в мае 1918 г. армянская государственность с первых же дней существования преодолевала многочисленные трудности. Уже к концу Первой мировой войны обнадеживающая позиция Союзников по отношению к армянам стала основанием для серьезных ожиданий молодой независимой Республики. Одной из основных целей внешней политики Республики Армения после войны было получение независимости для реорганизованной — единой Армении или мандата под покровительством одной из великих держав — предпочтительно США. Однако стремления армян в данный период вновь не совпадали с интересами Великих держав. Ни европейские союзники, ни пополнившие их лагерь Соединенные Штаты Америки практически не предпринимали никаких шагов в этом направлении. Вопреки ожиданиям новосозданной Республики Армения, Великие державы даже не признавали ее официально.

США в отношении к Республике Армения продолжали гуманитарную политику, проводимую еще с конца XIX века и широко проводимую в начале XX века, в частности, в годы Первой мировой войны. Только в январе 1919 г., с началом Парижской мирной конференции, в политике США начали наблюдаться политические тенденции относительно армянских проблем. На совещании, состоявшемся 30 января в Париже, президент США В. Вильсон вместе с союзниками принимает решение о полном отделении Армении от Османской империи. Тем не менее, только несколько месяцев спустя, на заседании от 14 мая 1919 г. Совет четырех решил передать США мандат Армении. Вслед за этим начался процесс последовательного откладывания принятия решения относительно

Армянского вопроса со стороны американской администрации, что не было ни случайностью, ни результатом обстоятельств. Это была хорошо разработанная дальновидная политика, которая постепенно уменьшала возможности мандата Армении.

С конца июня 1919 г., после подписания Версальского договора, вопрос опеки Армении для США был закрыт. Тем не менее, в то же время сотрудники американских консульств, разведки и Комитета помощи на Кавказе сообщали в Вашингтон, что из-за тяжелых последствий военного отступления британцев и мусульманских восстаний, Армению могло спасти лишь американское вмешательство.

Предложения американских дипломатов об отправке в Армению малочисленных американских войск дополнила резолюция N 106 о мерах по оказанию помощи Армении, разработанная под руководством сенатора Дж. Ш. Уильямса и представленная Сенату 9 сентября 1919 г. Последняя, под заголовком «Сохранение мира в Армении», должна была быть обсуждена в сенатской комиссии по внешним отношениям. Относительно отмеченной резолюции в период с 27 сентября по 10 октября 1919 г. были организованы слушания в Подкомитете Комитета Сената по международным отношениям. В ходе четырех заседаний подкомитета под председательством сенатора У. Гардинга выступили тринадцать свидетелей, среди которых были представители армянской общины США, государственные чиновники США различных инстанций, американские миссионеры, а также члены правительства Республики Армения.

В результате слушаний сенаторам — членам подкомитета стало ясно, что для сохранения мира в Армении необходимо обеспечить неотложные, незамедлительные действия. Однако подкомитет, в частности, ее председатель — сенатор У. Гардинг вовсе не собирался принимать какое-либо срочное решение и осуществить практические шаги, несмотря на то, что по окончании слушаний обещал предпринять конкретные шаги в кратчайшие сроки. На протяжении месяцев У. Гардинг откладывал представление своих выводов и предложений в Комитет Сената по международным

отношениям.

Только в следующем году, 15 мая 1920 г. резолюция Дж. Ш. Уильямса об отправке войск и боеприпасов в Республику Армения для оказания помощи армянам и сохранения мира в Армении была представлена на заседании Сената США. Полностью измененная и утратившая первоначальный смысл резолюция была отклонена.

Отказ в военной помощи Армении, в свою очередь, оказал влияние на «естественный» ход принятия мандата Армении Соединенными Штатами Америки. 1 июня 1920 г. Сенат, признавая необходимость оказания помощи Армении, тем не менее, следуя политическим и экономическим интересам США, отверг мандат Армении.

В качестве заключения, выражая признательность американскому народу, правительству США, известным деятелям Комитета помощи за оказанную помощь в спасении армян и подчеркивая гуманность многих американских государственных деятелей, отметим, что для США, подключившейся в процессе развития исторических отношений «Европа-Восток» только к концу Первой мировой войны, обеспечение одного из главных мест в послевоенных международных отношениях было во много раз важнее чем вопрос существования небольшого христианского народа — армян, не говоря уже о вопросах автономии, независимости или государственности Армении.

Политика США в отношении армян была predetermined детально разработанной политической линией, согласно которой правительство США, даже присоединившись к мировой войне, не объявило войну Турции, а дипломатические отношения с ней разорвала именно Турция. Государственное вмешательство США в дело защиты армян осенью 1919 года было маловероятным, поскольку в повестке государственной политики Соединенных Штатов такой необходимости не было.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ագինալդո-ի-Ֆամի Էմիլիո (Emilio Aguinaldo y Famy, 1869-1964) — ֆիլիպինցի քաղաքական գործիչ: Ֆիլիպինների առաջին նախագահը 1899-1901 թթ.: 1896 թ. Ագինալդոն գլխավորել է Իսպանիայի դեմ ապստամբությունը, որը սակայն ձախողվել է: Երբ սկսվեց իսպանա-ամերիկյան պատերազմը (1898), նա համագործակցեց ամերիկացիների հետ և իր շուրջը ձևավորեց 20000-անոց բանակ, որն ընդգրկվեց կոմուս ամերիկացիների կողմից և մի քանի մարտերում ջախջախեց իսպանական ջոկատներին: Հրավիրված ֆիլիպինյան կոնգրեսը հռչակեց Ֆիլիպինների հանրապետությունը, որի նախագահ դարձավ Ագինալդոն: Երբ ԱՄՆ-ն իսպանացիներին հաղթելուց հետո որոշեց գրավել Ֆիլիպինները, Ագինալդոն նրան վճռական դիմադրություն ցույց տվեց: 1901 թ. մարտին նա պարտվեց, գերեվարվեց և ընկերների համար անսպասելիորեն հայտարարեց, որ հրաժարվում է պայքարից ու դառնում հավատարիմ ԱՄՆ-ին: Շատերն այդ արարքը համարեցին դավաճանություն: Ֆիլիպինցիների պայքարն ամերիկացիների դեմ շարունակվեց առանց նրա: 1945 թ. նա ձերբակալվել է ամերիկյան զորքերի կողմից, մեղադրվել ճապոնական իշխանությունների հետ համագործակցության մեջ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում՝ 1942-1944 թթ., սակայն հետագայում ազատ է արձակվել համընդհանուր համաճարմամբ:

Ալլենբի Էդմունդ Հենրի Հայնման (Edmund Henry Hyndman Allenby, 1861-1936) — անգլիացի ֆելդմարշալ: Գլխավորել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի մի շարք հաղթական ճակատամարտեր՝ մասնավորապես Պաղեստինի ճակատում, իրականացրել է նաև Երուսաղեմի գրավումը: Պատերազմից հետո ստացել է ֆելդմարշալի կոչում և վիկոնտի տիտղոս: 1919-

1925 թթ. անցկացրել է Մերձավոր Արևելքում որպես Եգիպտոսի և Սուդանի գերագույն հանձնակատար՝ մինչև վերջինների անկախություն ստանալը:

Ամերիկյան նպաստամատույց վարչություն (American Relief Administration; ARA) — ամերիկյան օգնության առաքելություն, որը ստեղծվել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի տուժած բնակչությանն օգնություն ցուցաբերելու նպատակով: Կազմակերպությունը հիմնել է ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը 1919 թ. փետրվարի 24-ին՝ 100 միլիոն դոլլար բյուջեով: Վարիչ է նշանակվել Հ. Հուվերը: Հատկացված գումարը օգտագործվել է օժանդակելու Եվրոպայի ժողովուրդներին, ինչպես նաև Փոքր Ասիայում գտնվող Թուրքիայի հայատակ հայերին, սիրիացիներին, հույներին և այլ քրիստոնյա ու հրեա ազգաբնակչությանը: 1919 թ. ապրիլ-օգոստոս ամիսների ընթացքում օգնություն ութ նավ ապրանք է ստանում նաև Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը:

ԱՄՆ-ի Պարենի վարչություն (The U. S. Food Administration) — ստեղծվել է 1917 թ. օգոստոսի 10-ին՝ Պարենի և վառելիքի վերահսկողության մասին օրենքին համապատասխան և լուծարվել 1920 թ. օգոստոսի 21-ին: Վարչությունը պատասխանատու էր արտասահմանում ԱՄՆ-ի բանակի կառավարման և դաշնակիցների պարենային պաշարների համար, Առաջին համաշխարհային պատերազմին Միացյալ Նահանգների մասնակցության ժամանակ: Նրա կարևոր խնդիրներից էր ամերիկյան շուկայում ցորենի գների կայունացումը: Վուդրո Վիլսոնը հասկանում էր, որ իրեն անհրաժեշտ է վարչության հմուտ և դինամիկ առաջնորդ ունենալ, որպեսզի ապահովվի սննդամթերքի կառավարման արդյունավետությունը: Նրա խորհրդական Էդվարդ Հաուզն առաջարկել է Հերբերտ Հուվերին, որն ավելի վաղ գլխավորում էր Բելգիայում օգնության

տրամադրման հանձնաժողովը: Դեմոկրատ Վիլսոնը համաձայնվել է և Հուվերը նշանակվել է, թեև նա հանրապետական էր:

Աշեր Կլերենս Յուզլաս (Clarence Douglas Ussher, 1870-1955) — ամերիկացի բժիշկ, միսիոներ և Հայոց ցեղասպանության ականատես: Ապրել և աշխատել է Հայաստանում 1898-1921 թթ.: Եղեռնի տարիներին միսիոներական աշխատանքներ է իրականացրել Վանի նահանգում, միջազգային հանրությանն է հաղորդել այնտեղ կատարվող ջարդերի, մասնավորապես՝ 55.000 հայերի կոտորածի մասին: Վանի կոտորածների հիման վրա 1917 թ. Աշերը հրատարակել է «Ամերիկյան բժիշկը Թուրքիայում: Պատերազմի և խաղաղության մեջ ունեցած արկածների պատում» հուշագրական աշխատությունը, որը մինչ օրս համարվում է Հայոց ցեղասպանության առավել մանրամասն վկայություններից մեկը: Աշերը բացահայտորեն մեղադրում էր թուրքական կառավարությանը՝ վերջինիս արարքները որակելով որպես ցեղասպանություն, հայ ժողովրդի համակարգված բնաջնջում: 1919 թ. մայիսից մինչև 1921 թ. հունիսի կեսը նա ղեկավարում էր Մերձավոր Արևելքում նպաստամատույցի բժշկական ծառայությունը Երևանում: 1919 թ. հունիսին համագործակցում է Քինգ-Բրեյնի հանձնաժողովի հետ, տրամադրում անհրաժեշտ թարմ տեղեկություններ:

Արսեն Թորգոմ (Երվանդյան Արշակ) — Հայ ազատագրական շարժման գործիչ, բուլղարական և ռուսական բանակների սպա: Ծնվել է 1880-ական թվականների վերջին Կեսարիայում, ընտանիքի հետ տեղափոխվել Բուլղարիա: Ռազմական կրթություն է ստացել Բուլղարիայում, Շվեյցարիայում և Ֆրանսիայում, ծառայել շվեյցարական բանակում: 1912-1913 թթ. բուլղարական բանակի կազմում մասնակցել է Բալկանյան առաջին պատերազմին, արժանացել շքանշանների: Երբ բուլղարացիները միացան Կենտրոնական երկրներին՝ Անտանտի դաշնակիցների դեմ

ելնելով, Թորգոմը պաշտոնաթող եղավ բուլղարական բանակից և լքեց Բուլղարիան: Անցնելով Ռուսաստան նա մասնակցեց Առաջին համաշխարհային պատերազմին ռուսական ստորաբաժանումների կազմում: Կովեց նաև գեներալ Բրուսիլովի հրամանատարության ներքո: Ավելի ուշ անցնում է Կովկաս, միանում հայկական զորքերին և մասնակցում Վանի գրավմանը: Թորգոմը ծառայեց ռուսական բանակում մինչև 1917 թ., ստացավ շքանշաններ: Նա ակտիվ մասնակցություն ունեցավ հայ կամավորական ջոկատների ստեղծմանը: 1918 թ. սկզբին որպես զննչի հրամանատար նա ուղարկվում է Էրզրում, որտեղ փետրվարին ազդարարում է Հայաստանի անկախությունը և մասնակցում քաղաքի ինքնապաշտպանությանը: Քաղաքի հանձնումից հետո՝ նահանջող հայկական ուժերի շարքերում նա շարունակում է մասնակցել պաշտպանական գործողություններին: Տոգորված Հայաստանի անկախության հռչակման գաղափարով, նա շարունակում է պայքարել վերջինիս համար մինչև 1918 թ. մայիսի կեսերը, երբ ի նպաստ այդ գաղափարի՝ գործունեություն ձեռնարկելու համար մեկնում է Մոսկվա, հասնում Եվրոպա, իսկ հետագայում՝ ԱՄՆ:

Բարթոն Ջեյմս Լևի (James Levi Barton, 1855-1936) – աստվածաբանության դոկտոր, հայտնի միսիոներ, Ամերիկյան օտարերկրյա ներկայացուցչությունների հանձնակատարների խորհրդի ավագ քարտուղար: 1885 թվականից գործունեություն է ծավալել Օսմանյան կայսրության տարածքում, երկար տարիներ ապրել հայերի միջավայրում, եղել Խարբերդի Արմենիա (հետագայում՝ Եփրատ) քոլեջի նախագահ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում նա զբաղեցրել է նախ Հայկական ու Միրիական նպաստամատույցի, այնուհետև՝ Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի (ՄԱԱՆԿ) նախագահի պաշտոնները: Պատերազմից հետո՝ 1919 թ. սկզբին, նպաստա-

մատույցի առաջին առաքումների հետ նա վերադարձել է Կոստանդնուպոլիս, շրջագայել ոչ միայն Կիլիկիայում, Արևմտյան Հայաստանում, այլև Կովկասում: Համագործակցել է Քինգ-Քրեյնի հանձնախմբի հետ: 1919 թ. ամռան վերջին նա հեռագրում է ամերիկյան բարձրաստիճան պաշտոնյաներին՝ հայերին անհրաժեշտ անհապաղ ռազմական օգնության առնչությամբ: Լինելով մանդատի կողմնակից՝ Բարթոնը հաճախ հանդես է եկել Հայաստանի անջատման և լիակատար անկախության կոչով:

Բլիս Թասքեր Հոուարդ (Tasker Howard Bliss, 1853-1930) ամերիկյան բանակի սպա, որը 1917 թ. սեպտեմբերի 22-ից մինչև 1918 թ. մայիսի 18-ը զբաղեցրել է այդ բանակի շտաբի պետի պաշտոնը: Նա նաև դիվանագետ էր, որը մասնակցում էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո խաղաղ բանակցություններին և Վերսալի պայմանագրի համահեղինակներից էր՝ ԱՄՆ-ի կողմից:

Բրիսթոլ Մարկ Լամբերտ (Mark Lambert Bristol, 1868-1939) – Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում զբաղեցրել է մի շարք հրամանատարական պաշտոններ, 1918 թ. հուլիսին նշանակվել ժամանակավոր գերծովակալ: 1919 թ. հունվարի 8-ին ռազմածովային նախարարությունը Բրիսթոլին ուղարկում է Կոստանդնուպոլիս, իբրև Արևելյան Միջերկրականում Միացյալ Նահանգների ռազմածովային ուժերի պետ: 1919 թ. մայիսին Փարիզի խաղաղության բանակցությունների ամերիկյան պատվիրակությունը նրան նշանակել է «Կոստանդնուպոլսում Միացյալ Նահանգների ժամանակավոր գլխավոր քաղաքական սպա», դրանով իսկ նրան դարձրել Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ-ի ընդհանուր հյուպատոս Գ. Բ. Ռավնոդալի ավագը: 1919 թ. օգոստոսի 12-ին նա նշանակվել է Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ-ի գլխավոր կոմիսար և այս պաշտոնը զբաղեցրել մինչև 1927 թ. հունիսի 25-ը: Բրիսթոլը հայկական բաղձանքների և Հայաստանի

ամերիկյան մանդատի բացահայտ հակառակորդն էր:

Գուլեսյան Մո(վ)սես Հ. – ամերիկահայ հասարակական գործիչ, խոշոր դրամատեր և գործարար: Նա նաև գրող էր, հեղինակ “England’s Hand in Turkish Massacres” և “Armenian Refuges” գրքերի: Լինելով ԱՄՆ-ի Հայ ազգային միության անդամ՝ նա ներկայացնում էր Բոստոնի հայ համայնքը: 1919 թ. Մենատում անցկացված լսումներից հետո միությունը խզում է կապը Գուլեսյանի հետ և նրան արժանացնում խիստ քննադատության՝ միության տեսակետները ենթահանձնաժողովին չներկայացնելու համար: ԱՄՆ ներգաղթած Գուլեսյանի հաջողության պատմությունը, որը կապված էր նաև նրա կողմից առաջնորդված՝ “USS Constitution” (Old Ironclads) պատմական ռազմանավը մետաղի կույտի վերածվելուց փրկելու շարժման հետ, շարադրված է Այրն Հ. Բըրնհամի (Irene H. Burnham)՝ “Not by Accident. The Story of Moses H. Gulesian’s Career” գրքում:

Գուրկհեր (the Ghurkas) – Մեծ Բրիտանիայի (սկզբնապես՝ գաղութային գործեր) և Հնդկաստանի գործերն էին, որոնք հավաքագրվում էին նեպալյան կամավորներից: Ներկայումս գուրկհերի թվաքանակը կազմում է 2500 զինվոր և սպա: Անգլիայի թագավորական զորագնդեր կարող են մտնել 17 տարեկանից փոքր պատանիներ: Նվազագույն ծառայության ժամկետը՝ հինգ տարի է: Լոնդոնում Մեծ Բրիտանիայի պաշտպանության նախարարության շենքի մոտ գուրկհի հուշարձան է տեղադրված: Գուրկհերին բնորոշ է խստագույն կարգապահությունը, երդման համարձակությունն ու հավատարմությունը: Ժամանակին գուրկհերի քաջությունը, անհավանական կատաղի դիմադրությունը, ինքնուրույնությունը և դիմացկունությունը ապշեցրել էին անգլիացի գաղութարարներին: Շնորհիվ գուրկհերի դիմադրության՝ Նեպալը փրկվեց Մեծ Բրիտանիայի գաղութը դառնալուց: Բրիտանացիները 1815 թվականից սկսեցին գուրկհերին իրենց

զինված ուժերում ներգրավել: Վերջիններս ծառայում էին նաև Հնդկաստանի բանակում: Երկու երկրներում գուրկհերը չէին համարվում վարձկաններ: Բրիտանական բանակի կազմում գուրկհերը մասնակցել են հակազաղութային ապստամբությունների ճնշմանը Հնդկաստանում և Աֆղանստանում: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ գուրկհերը կռվել են նաև օսմանյան գործերի կազմում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին գուրկհերը բրիտանական գործերի կազմում կռվել են և՛ Ֆրանսիայում, և՛ Մերձավոր Արևելքում:

Դիմիտրիև Ռադկո (1859-1918) – բուլղարացի գեներալ, 1904-1907 թթ. բուլղարական բանակի գլխավոր շտաբի պետ: Հայտնի է դարձել 1912-1913 թթ. Բալկանյան պատերազմի ժամանակ: 1914 թվականից Բուլղարիայի դեսպանորդն էր Սանկտ Պետերբուրգում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբում Բուլղարիայի՝ Գերմանիայի կողմում հանդես գալուց ի վեր, անցել է ռուսական հպատակության և կամավոր ծառայության՝ ռուսական բանակում: Նրան շնորհվել է գեներալ-լեյտենանտի կոչում: Հետևողականորեն ղեկավարել է 8-րդ բանակային կորպուսը, 3-րդ բանակը, սիբիրյան կորպուսը և 12-րդ բանակը: Համաշխարհային պատերազմի փորձություններն անցնելով՝ Ռադկո Դիմիտրիևը գնդակահարվել է բուլշևիկների կողմից Պլատիգորսկում 1918 թ.:

Թուլ (Toul) – կոմունա Ֆրանսիայի հյուսիս-արևելքում՝ Լոթարինգիայի Սյորթ և Մոզել դեպարտամենտում:

Թուլին Աբրահամ (Abraham Tulin) – ազգությամբ ռուս ամերիկյան իրավաբան, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում եղել է ԱՄՆ-ի բանակի հետևակի կապիտան: 1919 թ. փետրվարից կցվել է Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի պատերազմական գոտու տուժած բնակչության օգնության Ամերիկյան

նպաստամատույց վարչության գլխավոր տնօրեն Հ. Հովսեփյան: Նույն տարվա մարտ ամսին ուղարկվել է Հայաստան՝ վարչության աշխատանքների ապահովման համար անհրաժեշտ հետազոտություններ կատարելու նպատակով: Գործուղումը տևել է շուրջ վեց ամիս:

Հանսինգ Ռոբերտ (Robert Lansing, 1864-1928) ամերիկացի իրավաբան և պետական գործիչ, որը 1915-1920 թթ. զբաղեցրել է ԱՄՆ-ի Պետական քարտուղարի պաշտոնը նախագահ Վ. Վիլսոնի վարչակազմում: Համարելով, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմում Գերմանիայի հաղթանակը կսպառնար ԱՄՆ-ի շահերին, նա հանդես էր գալիս Անտանտի նկատմամբ բարյացակամ չեզոքության, իսկ հետո նաև Գերմանիայի դեմ պատերազմին ԱՄՆ-ի անմիջական մասնակցության օգտին: 1919 թ. գլխավորել է ամերիկյան պատվիրակությունը Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովում: Դեմ էր հանդես գալիս Վերսալի պայմանագրի մեծ մասին և թերահավատորեն վերաբերվում ինքնորոշման վիլսոնյան սկզբունքին:

Հեփսիուս Յոհաննես (Johannes Lepsius, 1858-1926) – գերմանացի արևելագետ, աստվածաբան, բողոքական միսիոներ, հասարակական գործիչ, հումանիստ: Հիմնադրել է “Orient mission” կազմակերպությունը՝ Արևելքում քրիստոնյաներին օգնելու նպատակով: Իր գործունեությամբ փորձում էր կանխել հայերի կոտորածներն Օսմանյան կայսրությունում և համաշխարհային հանրության ուշադրությունը հրավիրել արևմտահայերի ցեղասպանության վրա: 1896 թ. հրատարակել է «Հայաստանը և Եվրոպան: Մեղադրագիր քրիստոնյա մեծ տերություններին և կոչ քրիստոնյա Գերմանիային» գիրքը՝ նվիրված 1890-ական թվականների համիդյան կոտորածներին:

Լիման ֆոն Սանդերս Օտտո Վիկտոր Կարլ (Otto Viktor Karl Liman von Sanders, 1855-1929) – գերմանացի գեներալ, որն

Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում ծառայել է որպես Օսմանյան կայսրությունում ռազմական խորհրդատու և զորամիավորումների հրամանատար: 1918 թ. նա ստանձնել է Սինայի և Պաղեստինի ռազմաճակատում մարտնչող օսմանյան բանակների հրամանատարությունը:

Լոգան Ջեյմս Ա. կրտսեր (James A. Logan Jr.) – ամերիկյան բանակի գնդապետ: Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի աշխատանքների ընթացքում եղել է ամերիկյան պատվիրակության խորհրդական, իսկ 1919 թ. ամռանից՝ Ամերիկյան նպաստամատույց վարչության անդամ: Գերագույն տնտեսական խորհրդի օգնության բաժնում նա եղել է ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչը: Հայտնի է որպես պետական դեպարտամենտում 1919-1924 թթ. ծառայող ոչ պաշտոնական դիվանագետ: Առաջին աշխարհամարտի և հաջորդող տարիների ընթացքում կատարած բարեխիղճ աշխատանքի և բացառիկ ծառայությունների համար պարգևատրվել է ԱՄՆ-ի կառավարության հատուկ մեդալով:

Լուդևիգ Էրիխ Ֆրիդրիխ Վիլհելմ (Erich Friedrich Wilhelm Ludendorff, 1865-1937) – գերմանական հետևակի գեներալ, «Տոտալ պատերազմի» հայեցակարգի հեղինակ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբից եղել է շտաբի պետ, իսկ 1916 թ. օգոստոսից փաստացի ղեկավարել գերմանական բանակի բոլոր գործողությունները: Պատերազմը վճռորոշ հարվածով ավարտելու նրա փորձը ձախողվել է և արդյունքում Լյուդևիգ Էրիխ 1918 թ. հոկտեմբերի 26-ին հրաժարական է տվել:

Խալիլ Սամի-բեյ (Halil Sami Bey, 1866-1925) – Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին օսմանյան բանակի գնդապետ, արևելյան ճակատի թուրքական զորքերի հրամանատար: Գեներալ Օտտո Լիման ֆոն Սանդերսի հետ՝ ռազմական ծրագրերին առնչվող վեճի արդյունքում 1915 թ. հուլիսին ստիպված էր հեռանալ բանակից: Հետագայում հանդես է եկել

որպես աղբրեջանական թաթարների հրամանատար:

Միաձան դիվիզիա (Rainbow Division) – ԱՄՆ-ի բանակի Ազգային զվարդիայի 42-րդ հետևակային ստորաբաժանումն է՝ հայտնի «Միաձան դիվիզիա» անվան տակ: Ստեղծվել է 1917 թ., երբ ԱՄՆ-ի կողմից պատերազմ հայտարարվեց Գերմանիային և սկսվեց ամերիկյան Ազգային զվարդիայի վերաձևավորումը, երբ արագ բանակ ստեղծելու նպատակով կազմավորում էին նոր ստորաբաժանումներ: Մայր Մաք Արթուրի առաջարկով, ստեղծվում է ևս մեկ դիվիզիա՝ մի քանի նահանգների ստորաբաժանումներից: Ռազմական նախարար Ն. Դ. Բեյքերը հավանություն տալով այդ առաջարկին նկատում է, որ նման միավորումը «ձգվելու է ամբողջ երկրով մեկ՝ ինչպես ծիածանը»: Դիվիզիան ստեղծվել է 26 նահանգներում և Կոլումբիայի շրջանում գտնվող ստորաբաժանումների ընդգրկմամբ: Անվանումն արմատավորվել է, իսկ Մաք Արտուրը ստացել գնդապետի կոչում՝ որպես դիվիզիայի շտաբի պետ: 42-րդ հետևակային դիվիզիան մասնակցել է Առաջին համաշխարհային պատերազմին (1917-1918), Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին (1943-1945) և 1947 թվականից մինչև մեր օրերը ներգրավված է Ահաբեկչության դեմ գլոբալ պատերազմում (GWOT- Global War on Terrorism): Դիվիզիայի կենտրոնակայանը Նյու Յորքում է:

«Կազուս բելլի» (լատ.՝ casus belli) – պատերազմի առիթ, տերմին, որը գործածվում է միջազգային իրավունքում XIX դարի վերջերից: Այն՝ ընդհանուր առմամբ ինչ-որ մի իրադարձություն, պատերազմ հայտարարելու անմիջական առիթ լինելով, կարող է որևէ պետության կողմից պաշտոնապես հայտարարվել պատերազմ սկսելու պատճառ:

Համա (Hama) – քաղաք Սիրիայի կենտրոնական հատվածում՝ Օրոնտես գետի ափին, գտնվում է Հոմսից 47 կմ դեպի

հյուսիս և մայրաքաղաք Դամասկոսից 209 կմ հեռավորության վրա:

Հայդ Հորջ Բ. (George B. Hyde) – ամերիկացի բժիշկ, Ամերիկյան Կարմիր խաչի ծառայության կապիտան: Մերձավոր Արևելքում օգնության կոմիտեի աշխատանքների շրջանակներում 1919 թ. ամռան ամիսներին և աշնան սկզբին եղել է Օսմանյան կայսրության տարածքում՝ Կիլիկիայում, մասնավորապես Այնթապում:

Հայ-սիրիական ամերիկյան նպաստամատույց հանձնախումբ (The American Committee for Armenian and Syrian Relief) – 1915 թ. հոկտեմբերի 1-ից հայ կարիքավորների օգտին դրամահավաք էր իրականացնում ԱՄՆ-ում ստեղծված Հայկական նպաստամատույց հանձնախումբը (Armenian Relief Committee): Մինչ այդ Մերձավոր Արևելքում գործում էին երկու նմանօրինակ կոմիտեներ՝ Սիրիայի և Պաղեստինի նպաստույց հանձնախումբը և Պարսկական պատերազմի նպաստի հիմնադրամը: 1915 թ. նոյեմբերին այս երկու կոմիտեները, միավորվելով Հայկական նպաստամատույց հանձնախմբին, ձևավորում են Հայ-սիրիական ամերիկյան նպաստամատույց հանձնախումբը, որը 1918 թվականից կրում է «Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտե» անվանումը: Կոնգրեսի՝ 1919 թ. օգոստոսի 6-ի որոշմամբ, այդ կոմիտեն վերանվանվում է Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց (Near East Relief):

Հասկել Ուիլյամ Նաֆյու (William Nafew Haskell, 1878-1952) – ամերիկյան բանակի գնդապետ, Առաջին աշխարհամարտից հետո զբաղված է եղել Ռումինիայում նպաստամատույց աշխատանքների ղեկավարությամբ: 1919 թ. հուլիսի 5-ին Հինգի խորհուրդը՝ որում ընդգրկված էին Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի գլխավոր դաշնակից տերությունների՝ ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի Արտաքին

գործերի նախարարները, ընդունեց բանաձև, ըստ որի՝ Ու. Ն. Հասկելը Հայաստանում նշանակվում էր Գերագույն Կոմիսար: Նա Հայաստանում գործում էր հանուն դաշնակից հինգ պետությունների, ուստի համագործակցում էր Հայաստանում, Վրաստանում, Ադրբեջանում և Կոստանդնուպոլսում այդ երկրների բոլոր ներկայացուցիչների հետ: Հասկելը, միաժամանակ, նշանակված էր Հայաստանում կարգավորելու այն բոլոր նպաստամատույց միջոցառումները, որոնք իրականացնում էին այնտեղ գործող տարբեր կազմակերպությունները: Որոշ ժամանակ անց նրա լիազորությունները տարածվում են նաև Վրաստանի և Ադրբեջանի վրա: Նա Հայաստան է մեկնում 1919 թ. հուլիսի 13-ին և ծառայության մեջ մնում մինչև 1920 թ. օգոստոսի 17-ը: 1921-1923 թթ. Ամերիկյան նպաստամատույց վարչության շրջանակներում՝ որպես տնօրեն Հասկելը ծառայել է նաև Խորհրդային Ռուսաստանում: 1920-ական թվականներին նա գլխավորել է Նյու Յորքի Ազգային գվարդիան: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Հասկելը Քաղաքացիական պաշտպանության վարչության ղեկավարն էր, իսկ պատերազմից հետո կրկին զբաղվել է քաղաքացիական նպաստամատույց աշխատանքով:

Հարրոդ Զեյմս Գաթրի (James Guthrie Harbord, 1866-1947) – ամերիկյան բանակի գեներալ-մայոր, 1919 թ. նշանակվել է Եվրոպայում ամերիկյան էքսպեդիցիոն ուժերի գլխավոր շտաբի պետ: Նույն թվականի օգոստոսի 25-ից մինչև հոկտեմբերի 23-ը ղեկավարել է ամերիկյան զինվորական առաքելությունը, որը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի 1919 թ. մարտի 20-ի որոշմամբ ԱՄՆ-ի կառավարությունը ուղարկել է Հայաստան և Մերձավոր Արևելք: Նրա առջև խնդիր էր դրված հետազոտել ու զեկուցագիր ներկայացնել այն տարածաշրջանների քաղաքական, ռազմական, աշխարհագրական, վարչական, տնտեսական և այլ

պայմանների մասին, որոնք կառող էին հետաքրքրություն ներկայացնել ԱՄՆ-ի համար: Առաքելության արդյունքներն ամփոփվեցին Հարրոդի «Մերձավոր Արևելքի իրավիճակը» զեկուցագրում, որտեղ նա առաջ էր քաշել միասնական մանդատի գաղափարը՝ նպատակահարմար չգտնելով Հայաստանի առանձին մանդատի ստանձնումը ԱՄՆ-ի կողմից:

Հարդինգ Ուորեն Գամալիել (Warren Gamaliel Harding, 1865-1923) – ամերիկացի պետական գործիչ, ԱՄՆ-ի 29-րդ նախագահը (04.03.1921-02.08.1923) Հանրապետական կուսակցությունից: Երկար տարիներ իբրև թերթի հրատարակիչ աշխատել է Մերիոնում (Օհայո): 1915-1921 թթ. ընտրվել է սենատոր Օհայոյի նահանգից: Կուսակցության կողմից նա առաջադրվել է 1920 թ. նախագահական ընտրություններում, որտեղ հանրապետականները համոզիչ առավելությամբ հաղթանակ են տարել: Հարդինգը հանկարծամահ է եղել 1923 թ. օգոստոսի 2-ին Սան Ֆրանցիսկոյում (Կալիֆոռնիա)՝ արևմտյան նահանգներում շրջագայության ժամանակ: 1918 թ. Հարդինգը դարձել է Մենատի միջազգային հարցերով հանձնաժողովի անդամ, 1919 թ. մարտին ստորագրել է Ազգերի լիգայի դեմ խնդրագիրը, որպեսզի առանց Կոնգրեսի համաձայնության այն չկարողանա բանակն օգտագործել արտասահմանում, իսկ արդեն սեպտեմբերին հանդես է եկել մանդատի դեմ ուղղված ելույթով: Նախ իբրև Մենատի ենթահանձնաժողովի, այնուհետև երկրի նախագահ, Հարդինգն իր հրապարակային ելույթներում երբեմն համակրանքով է արտահայտվել Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին: Այդուհանդերձ, նրա վարած պետական ինքնամփոփման՝ եվրոպական գործերից ԱՄՆ-ի մեկուսացման քաղաքականությունը, անվճռականությամբ և պասսիվ դիրքորոշմամբ արտահայտվել է նաև Հայկական հարցում:

Հեյնց Հովարդ (Hovard Heinz, 1877-1941) – Ամերիկյան

պարենի վարչության աշխատակից, եղել է վերջինիս տնօրենը Կոստանդնուպոլսում: Օգնության հասկացում է կազմակերպել թե՛ Թուրքիայում և թե՛ Բալկաններում: Համագործակցել է Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության բարեգործական կոմիտեի հետ: 1919 թ. ապրիլի վերջին Հուվերի հրամանով Կովկաս կատարած տեսչական այցի շրջանակներում եղել է Հայաստանում և դարձել այնտեղ տիրող սովի, մահացության ու թշվառության սարսափելի իրավիճակի ականատեսը:

Հիչքոք Գիլբերտ Մոնել (Gilbert Monell Hitchcock, 1859-1934) – ամերիկացի կոնգրեսական (1903-1911) և Դեմոկրատական կուսակցությունից ընտրված սենատոր՝ Նեբրասկա նահանգից (1911-1923), “Omaha World-Herald” թերթի հիմնադիրը: 1918-1919 թթ. Հիչքոքը, լինելով Սենատի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ՝ Ազգերի Լիգայի և Վերսալի պայմանագրի ջերմեռանդ կողմնակիցն էր:

Հոմս (Homs) – քաղաք Սիրիայի կենտրոնում, գտնվում է Օրոնտես գետի հովտում: Դամասկոսից հեռու է 162 կմ՝ դեպի հյուսիս, Հալեպից՝ 192 կմ դեպի հարավ:

Հուվեր Հերբերտ Քլարկ (Herbert Clark Hoover, 1874-1964) – ամերիկացի պետական և քաղաքական գործիչ, խոշոր արքյու-նաբերող, 1921-1928 թթ.՝ առևտրի նախարար, 1929-1933 թթ.՝ ԱՄՆ-ի 31-րդ նախագահ Հանրապետական կուսակցությունից: 1938 թ. Քլարկը հանդիպել է Հիտլերի հետ և ողջունել «մյունխենյան քաղաքականությանը»: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո նա աշխատել է որպես նախագահի հատուկ հանձնա-կատար: 1919-1923 թթ. գլխավորել է «Ամերիկյան նպաստամատույց վարչությունը» (American Relief Administration), որի շրջանակներում գործել է նաև «Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեն» և 1919-1931 թթ. նյութական մեծ օգնություն է կազմակերպել պատերազմից տուժած հայ ժողովրդի ու Հայաս-

տանի համար: Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում (1919-1920) Հուվերը վերապահությամբ է վերաբերվել Հայաստանի մանդատը ստանձնելու ԱՄՆ-ի պարտավորվածությանը և գերադասությունը տվել նյութապես և բարոյապես սատար կանգնելու գաղափարին:

Մալքոմ Մ. Վարդան (1883-1967) – ամերիկահայ ազգային, հասարակական գործիչ, իրավաբան, գրող: Նրա՝ ԱՄՆ-ում ապրող հայերի մասին “The Armenians in America” աշխատու-թյունը հրատարակվել է 1919 թ.: Ներկայացնելով Բոստոնի հայ համայքը՝ նա անդամակցում էր Ամերիկայի հայ ազգային միությանը:

Մալքոմ Ջեյմս Արատոն (James Aratoon Malcolm, ծնվ. 1868թ.) – ազգությամբ հայ բրիտանա-իրանական ֆինանսիստ, զենքի վաճառական և լրագրող: 1916 թ. սկզբին կաթողիկոս Գևորգ V-ի կողմից նա նշանակվել է հայկական ազգային պատվիրակության հինգ անդամներից մեկը՝ Լոնդոնում պատերազմի ընթացքում և հետո Հայկական հարցը ներկայացնելու և արդյունավետ բանակցություններ վարելու համար:

Մեյն Ջոն Հանսոն Թոմաս (John Hanson Thomas Main, 1859-1931) – ամերիկացի գիտնական, հին լեզուների մասնագետ, Այովայի Գրինել քոլեջի պրոֆեսոր, որտեղ 1892 թվականից դասավանդել է հունարեն: Հետագայում եղել է քոլեջի նախագահի պաշտոնակատար, ֆակուլտետի դեկան, իսկ 1906 թվականից մինչև իր մահը՝ նախագահ: Համաշխարհային պատերազմից անմիջապես հետո եղել է Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեի անդամ: 1918 թ. մարտից մինչ 1919 թ. հուլիսը որպես նպաստամատույցի աշխատակից եղել է Հայաստանում, Սիրիայում, Թուրքիայում:

«Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտե», Ամերիկոմ (American Committee for Relief in the Near East) –

ամերիկյան բարեգործական ընկերություն: Ձևավորվել է Հայ-սիրիական ամերիկյան նպաստամատույց հանձնախմբի (American Committee for Armenian and Syrian Relief) հիման վրա 1918 թ., կրելով «Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտե» անվանումը: 1919 թ. օգոստոսի 6-ի Կոնգրեսի որոշմամբ այդ կոմիտեն վերանվանվում է Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց (Near East Relief): Ամերիկոնր ստեղծվել է Մերձավոր Արևելքի երկրների՝ պատերազմից տուժած և կարիքավոր բնակչությանը պարենով, հագուստով և դեղորայքով օգնելու նպատակով: Հայաստանում գործել է 1919 թ. մայիսից և շարունակել գործունեությունը նաև խորհրդային իշխանության օրոք:

Մորքոյ Ֆրանկ Ռոսս (Frank Ross McCoy, 1874-1954) – ԱՄՆ-ի բանակի սպա: Ծառայել է Ֆիլիպիններում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: 1917 թ. դարձել է Եվրոպայում ամերիկյան էքսպեդիցիոն ուժերի գլխավոր շտաբի անդամ, 1918-1919 թթ. եղել ամերիկյան էքսպեդիցիոն կորպուսի տրանսպորտի տնօրեն: 1919 թ. նա ծառայել է Հայաստանում որպես ԱՄՆ-ի ռազմական առաքելության շտաբի պետ: 1938 թ. թողել է զինվորական ծառայությունը, քաղաքացիական գործունեության ասպարեզում եղել արտաքին քաղաքականության ասոցիացիայի և Հեռավորարևելյան հանձնաժողովի նախագահ:

Մոնրո Ջեյմս (James Monroe, 1758-1831) – ամերիկացի քաղաքական և պետական գործիչ, իրավաբան, դիվանագետ, ԱՄՆ-ի հիմնադիր հայրերից մեկը, հինգերորդ նախագահը (1817-1825): Դեմոկրատական-Հանրապետական կուսակցության անդամ Մոնրոն, այսպես կոչված, Վիրջինիայի դինաստիայի նախագահների վերջին նախագահն էր: Լուիզիանայի գնման կազմակերպիչներից և արտաքին քաղաքական հայեցակարգի մշակողներից մեկը, որը ստացել է «Մոնրոյի ուսմունք»

անվանումը: Մոնրոյի դոկտրինայի առանցքը՝ Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայում եվրոպական գաղութատիրությանը հակադդելու քաղաքականությունն էր: Նա եղել է նաև ԱՄՆ-ի Սենատի անդամ (09.01.1790-29.03 1794), Վիրջինիայի 12-րդ նահանգապետը (19.12 1799-01.12 1802), Ֆրանսիայում (28.05 1794-09.09 1796) և Մեծ Բրիտանիայում (18.04.1803-26.01 1808) ԱՄՆ-ի դեսպան, յոթերորդ պետական քարտուղարը (02.04 1811-04.03 1817) և ութերորդ ռազմական նախարարը (27.09.1814-02.03 1815):

Մորգենթաու Հենրի (Henry Morgenthau, 1856-1946) – ամերիկացի դիվանագետ, 1913-1916 թթ. ԱՄՆ-ի դեսպանն Օսմանյան կայսրությունում, դատապարտել է Հայոց ցեղասպանությունը, դրան անդրադարձել իր հուշերում: Նա մերժել է ռազմական անհրաժեշտությամբ հայերի տեղահանության թուրքական վարկածը և ապացուցել, որ երիտթուրքական պարագլուխների նպատակը հայ ժողովրդի իսպառ ոչնչացումն էր: Մորգենթաուն նաև դատապարտել է հայերի հալածանքների նկատմամբ եվրոպական տերությունների անտարբերությունը, որն իր հերթին խրախուսել է թուրք ջարդարարներին:

Մուր Բենջամին Բ. (Benjamin B. Moore) – ամերիկյան բանակի սպա, կապիտան: 1919 թ. մարտի 17-ից մինչև հոկտեմբերի 20-ը նշանակվելով Թիֆլիսում ամերիկյան քաղաքական-հետաքննչական խմբի ղեկավար՝ գործողվել է Անդրկովկաս: Նույն թվականի հունիսին Փարիզի վեհաժողովի ամերիկյան պատվիրակության համար պատրաստում է «Ամերիկյան քաղաքական-հետաքննչական առաքելությունն Անդրկովկասում» զեկույցը: 1919 թ. հուլիսի 28-ից օգոստոսի 1-ն ընկած ժամանակահատվածն անցկացնում է Երևանում և որպես եզրահանգում՝ հեռագրում պետքարտուղար Ռ. Լանսինգին այն մասին, որ Հայաստանի Հանրապետությունն արտաքին ռազմական օգնության կարիք ունի: Օգոստոսին Կոստանդնուպոլիս՝ Մ.

Բրիտոլին ուղարկած հաշվետվություններում նա ընդգծում է, որ քաղաքական գրոհները չէին հրահրվում հայկական կառավարության կողմից: Մուրն արտահայտվում էր Զանգեզուրն ու Արցախը Հայաստանի կազմում տեսնելու օգտին:

Յարրոու Էրնեսթ (Ernest Yarrow, 1876-1939) – ամերիկացի քրիստոնյա միսիոներ, աստվածաբանության դոկտոր, Հայոց ցեղասպանության ականատես: 1904-1924 թթ. եղել է Ամերիկյան օտարերկրյա առաքելությունների վարչության անդամ: 1919 թ. Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեի գլխավոր տնօրեն Թիֆլիսում: 1920 թ. օգոստոսի 1-ից ընդունել է օգնության հարցերով գերագույն հանձնակատարի պաշտոնը: Նպաստամատույցի տնօրինության աշխատանքները շարունակել է Երևանում մինչև 1924 թ.:

Նյու Հարի Ստյուարտ (Harry Stewart New, 1858-1937) – ամերիկացի քաղաքական գործիչ, լրագրող, իսպանա-ամերիկյան պատերազմի վետերան: 1900-1912 թթ. եղել է հանրապետականների Ազգային կոմիտեի անդամ՝ 1907-1908 թթ. զբաղեցրել վերջինիս նախագահի պաշտոնը: Նյուն վերադարձել է քաղաքականություն 1916 թ., երբ ընտրվել է ԱՄՆ-ի Սենատի անդամ Ինդիանա նահանգից: Սենատում նա զբաղեցնում էր Տարածքների հանձնաժողովի և Տարածքների ու կղզիների հարցերով հանձնաժողովի նախագահի պաշտոնը: Նախագահ Ուորեն Գ. Հարդինգի կողմից 1923 թ. նա նշանակվել է կառավարության գլխավոր փոստարարի պաշտոնում, իսկ 1925 թ. վերանշանակվել այս նույն պաշտոնում նախագահ Քեյվլին Քուլիջի կողմից: Քուլիջի վարչակազմի գործունեության ավարտից հետո Նյուն դադարել է զբաղվել ակտիվ գործունեությամբ:

Չեկվուդ Սեսիլ Ուոլերտ, լորդ (Robert Cecil of Chelwood, 1864-1958) – անգլիացի քաղաքական գործիչ, լորդ Ռ. Սոլսբերիի որդին: 1906-1923 թթ. Համայնքների պալատի անդամ

պահպանողական կուսակցությունից, մի շարք կառավարություններում զբաղեցրել է նախարարի և այլ պատասխանատու պաշտոններ: Հետևողականորեն պաշտպանել է հայ ժողովրդի շահերը: 1918 թ. հոկտեմբերին Սեսիլը նշել է, որ հայերը վաստակել են ազատագրվելու և անկախ դառնալու իրավունքը: Նա հայտարարել է, որ Հայկական հարցը փաստորեն կարող է լուծվել միայն Հայաստանի մանդատն ԱՄՆ-ին կամ Ֆրանսիային հանձնելու դեպքում, ընդ որում, ենթամանդատային տարածք համարելով բոլոր հայկական վեց նահանգները: Դեմ է եղել 1919 թ. Հայաստանից անգլիական զորքերի դուրսբերմանը: Ձգտել է Հայաստանն ընդունել Ազգերի լիգայի կազմում:

Պերշինգ Ջոն Ջոզեֆ (John Joseph Pershing, 1860-1948) – ամերիկյան բանակի գեներալ, իսպանա-ամերիկյան և Առաջին համաշխարհային պատերազմների մասնակից: Երբ ԱՄՆ-ն Առաջին համաշխարհային պատերազմում ընդգրկվեց Անտանտում, Ջոն Պերշինգը նշանակվեց Ֆրանսիայում ամերիկյան արշավախմբերի հրամանատար: Պատերազմից հետո նա մեծ ժողովրդականություն է ձեռք բերել ԱՄՆ-ում: 1919 թ. ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը լիազորել է երկրի նախագահին նրան շնորհել ամերիկյան բանակում բարձրագույն՝ ԱՄՆ-ի բանակների գեներալի կոչումը (այդ կոչումը ստեղծվել է հատուկ Պերշինգի համար և հետագայում շնորհվել է միայն Ջորջ Վաշինգտոնին՝ հետմահու, 1976 թ.):

Պողոս Նուբար Փաշա (1851-1930) – հայ ականավոր քաղաքական գործիչ, Եգիպտոսի վարչապետ Նուբար Փաշայի որդին: Պողոս Նուբարը Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության հիմնադիրներից է և առաջին նախագահը: Որպես արևմտահայերի՝ Ազգային պատվիրակության ղեկավար, 1919 թ. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պատվիրակության հետ ներկայացրել է հայերի շահերը Փարիզի խաղաղության

վեհաժողովին:

Ջերարդ Ջեյմս Ուոթսոն (James Watson Gerard, 1867-1951) – ամերիկացի իրավաբան, դիվանագետ, հասարակական գործիչ: 1908 թվականից նա ծառայել է Նյու Յորքի Գերագույն դատարանում: Ջերարդի առատաձեռն ֆինանսական աջակցությունն օգնել է հնարավոր դարձնել Վ. Վիլսոնի՝ ԱՄՆ-ի նախագահ ընտրվելը, ինչի արդյունքում 1913 թ. նա նշանակվել է Իսպանիայում ԱՄՆ-ի դեսպան: Սակայն ավելի ուշ՝ նույն թվականին դրա փոխարեն նա ուղարկվել է Գերմանիա, որտեղ իբրև ամերիկյան դեսպան ծառայել է մինչև 1917 թ. գարունը՝ ԱՄՆ-ի մասնակցությունն Առաջին համաշխարհային պատերազմին: 1917 թ. հուլիսին նա ամբողջությամբ հեռացել է դիվանագիտական ծառայությունից, հրատարակել մի շարք մենագրություններ: Ջերարդը հայ ժողովրդի շահերի և Հայաստանի մանդատի ջատագովներից էր, Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտեի նախագահը:

Ջեքուիթ Հ. Բ. (H. C. Jaquith) – Մերձավոր Արևելքում Ամերիկյան օգնության կոմիտեի քարտուղարի օգնական: Առաջին անգամ Մերձավոր Արևելք է մեկնել 1919 թ. ամռանը՝ որպես Կիրակնօրյա դպրոցի հանձնախմբի ղեկավար: 1920 թ. Ջեկուիթն ու Մերձավոր Արևելքի բժշկական ծառայության տնօրեն ղոկտոր Ուիլյամ Վ. Փիթը մեկնում են Ժնև, որտեղ՝ Ազգերի լիգայում հանդես են գալիս ի նպաստ նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության: 1921 թ. ապրիլից նա նշանակվել է Կոստանդնուպոլսի մասնաճյուղի կառավարիչ-տնօրեն:

Ռավնդալ Զ. Բ. (G. B. Ravndal) – ամերիկացի դիվանագետ, 1917-1919 թթ. և 1919-1924 թթ. եղել է ԱՄՆ-ի գլխավոր հյուպատոսը Կոնստանդնուպոլսում: 1918 թ. նոեմբերից մինչև 1919 թ. հունվար զբաղեցրել է նաև Կոնստանդնուպոլսում ԱՄՆ-ի զերագույն հանձնակատարի պաշտոնը:

Ռուզվելտ Թեոդոր կրտսեր (Theodore Roosevelt Jr., 1858-1919) – ամերիկացի գրող, բնագետ, հետախույզ, պատմաբան և քաղաքական գործիչ, Խաղաղության Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր (1906 թ.), ԱՄՆ-ի 26-րդ նախագահ 1901-1909 թթ.: XX դարում որպես Հանրապետական կուսակցության առաջնորդ առաջադիմական հասարակության համար եղել է «շարժիչ ուժ»:

Ռութեն, ռուսին (Ruthenians) – ռուսական կամ արևելալավոնական ժողովուրդ, որն ապրում է Ուկրաինայի արևմուտքում, Սլովակիայի արևելքում, Սերբական Վոևոդինայում, Լեհաստանի հարավ-արևելքում, Հունգարիայի հյուսիս-արևելքում և Ռումինիայի հյուսիս-արևմուտքում: Երբեմն դիտվում է որպես առանձին ժողովուրդ, իսկ երբեմն՝ Ուկրաինայի ժողովրդի ենթաճյուղերից մեկը:

Սուրբ-Միրի ռազմական դպրոց – Սուրբ-Միրի հատուկ ռազմական դպրոցը (École spéciale militaire de Saint-Cyr) բարձրագույն ուսումնական հաստատություն է, որը զբաղվում է ֆրանսիական բանակի և ժանդարմերիայի համար սպայական կադրերի պատրաստմամբ: Դպրոցը հիմնադրվել է 1802 թ. Նապոլեոն Բոնապարտի կողմից Ֆոնտենբլյոյում՝ Ֆրանսիական հեղափոխության ժամանակ լուծարված թագավորական ռազմական դպրոցի փոխարեն: Դպրոցն անվանումը ստացել է 1806թ. Փարիզի Մեն-Միր-Լեկոլ արվարձան տեղափոխվելուց հետո: Գերմանիայի հետ պատերազմում Ֆրանսիայի պարտությունից հետո դպրոցը տարհանվել է Ֆրանսիայի հարավ՝ Էքսան-Պրովանս, իսկ 1942 թ. ընդհանրապես դադարել է գոյություն ունենալ: 1945 թ. դպրոցը վերաբացվել է Շառլ դը Գոլի կողմից Հերքաքում (Նորմանդիա): Կրթությունն այստեղ՝ ձևավորելով ու զարգացնելով սպային հատուկ մշակույթ, ապահովում է ռազմական և ակադեմիական՝ սոցիալական, քաղաքական ու հումանիտար ոլորտի գիտելիքներ: Դպրոցի կարգախոսն է՝

«Սովորում են, որ հաղթեն» (Ils s'instruisent pour vaincre): Մեն-Սիրի շրջանավարտների թվում են Ֆրանսիայի 11 մարշալ, Ֆրանսիական ակադեմիայի վեց անդամ և պետության երեք ղեկավար (Պատրիս Մակ-Մահոն, Անրի Ֆիլիպ Պետեն, Շառլ դը Գոլ), ինչպես նաև երանելի Շառլ դը Ֆուկոն և Պուշկինի մարդասպանը՝ Ժորժ Դանտեսը:

Սմիթ Ուիլյուգհբի (Willoughby Smith) – Թիֆլիսում ԱՄՆ-ի հյուպատոսն Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ:

Սմիթ Ուոլտեր Ջորջ (Walter George Smith, 1854-1924) – ամերիկացի հայտնի իրավաբան, քսանհինգ տարի եղել է Ֆիլադելֆիայի Ամերիկյան կաթոլիկ պատմական ընկերության անդամ և նրա հինգերորդ նախագահը (1899-1900): Լինելով երիտասարդ փաստաբան՝ Սմիթը հաջողության է հասնում դատական պրակտիկայում: 1915 թ. Ամերիկայի Կաթոլիկ համալսարանը նրան շնորհել է իրավունքի դոկտորի պատվավոր կոչում: Սմիթը Փենսիլվանիայի փաստաբանների կոլեգիայի անդամ էր: 1917-1918 թթ. նա ընտրվել է Ամերիկայի Փաստաբանների ասոցիացիայի նախագահ, 1919 թ. եղել Մերձավոր Արևելքում նպաստամատույցի հանձնակատարներից մեկը:

Սվազլի Միհրան (Սվազլյան, Սվազլը, 1863-1935) – հայ ազգային, հասարակական, քաղաքական գործիչ, գրող, հրապարակախոս, իրավաբան, դիվանագետ: Աջակցել է Հնչակյան կուսակցությանը (1887), եղել Վերակազմյալ Հնչակյան (1896), ապա միացյալ Ռամկավարազատական (1921) կուսակցությունների հիմնադիր-ղեկավարներից: Մինչ 1908 թ. ԱՄՆ տեղափոխվելն ու այնտեղ հասարակական-քաղաքական եռանդուն գործունեություն ծավալելը, նա նմանատիպ շարժում է ծավալել նաև Եվրոպայում: Դեռևս 1888 թ. Լոնդոնում նա հրատարակել է «Հայաստան» թերթը, որի էջերում Հայ դատն

առաջին անգամ Եվրոպային են ներկայացրել ժամանակի անգլիացի և ֆրանսիացի քաղաքական և հասարակական մի շարք հայտնի գործիչներ: Նա մասնակցել է Եվրոպայի հեղափոխական շարժումներին՝ ձգտելով Հայկական հարցը ծանոթացնել օտարներին և հայասեր բարեկամներ ձեռք բերել, եվրոպական և ամերիկյան մամուլում հրատարակել է հասարակական-քաղաքական բնույթի հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն բազմաթիվ հոդվածներ: Մ. Սվազլյանը եղել է 1917 թ. մարտին Բոստոնում հիմնադրված հայ առաջին լոբբիստական կազմակերպության՝ Ամերիկայի Հայկական ազգային միության նախագահը, Փարիզի Հայկական ազգային պատվիրակության ներկայացուցիչը Վաշինգտոնում:

Վենիզելոս Էլեֆթերիոս Կիրիակու (Eleftherios Kyriakou Venizelos, 1864-1936) – հույն քաղաքական և պետական գործիչ, լրագրող, թարգմանիչ, իրավաբան և հեղափոխական, 1910-1933 թթ. բազմիցս զբաղեցրել է վարչապետի պաշտոնը: Վենիզելոսի հայացքները տատանվում էին լիբերալ հանրապետական և պահպանողական միապետական մոտեցումների միջև, բայց միշտ տարբերվում էին ծայրահեղ ազգայնականությամբ: Թուրքական բռնապետության դեմ պայքարում նա հետևողականորեն ձգտել է հայ-հունական համագործակցության: 1913 թ. Հունաստանից զգալի քանակությամբ զենք է ուղարկել Զեյթուն՝ հայերին օգնելու նպատակով: Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո հայ-հունական հարաբերությունները Վենիզելոսի նախաձեռնությամբ սերտացել են քաղաքական և հասարակական բնագավառներում: Մեծ ջանքեր է գործադրել 1919 թ. պատմական Պոնտոսի տարածքում հիմնվելիք հունական պետության և Հայաստանի Հանրապետության ֆեդերացիա ստեղծելու, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության արևմտյան սահմանները միացյալ ուժերով պաշտպանելու համար:

Վիլսոն Վուդրո թոմաս (Woodrow Thomas Wilson, 1856-1924) – ամերիկացի քաղաքական գործիչ, ԱՄՆ-ի 28-րդ նախագահ (1913-1921) Դեմոկրատական կուսակցությունից, Խաղաղության Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր (1919): Հայտնի է նաև որպես պատմաբան և քաղաքագետ, 1890-1902 թթ. եղել է Փրինսթոնի համալսարանի պրոֆեսոր, իսկ 1902-1910 թթ.՝ նույն համալսարանի ռեկտոր: 1911-1913 թթ.՝ եղել է Նյու Ջերսի նահանգի նահանգապետ: 1918 թ. հունվարին առաջ է քաշել տասնչորս կետից բաղկացած խաղաղության ծրագիր: Առաջին աշխարհամարտից հետո՝ գլխավորել է ԱՄՆ-ի պատվիրակությունը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում, որի արդյունքները, սակայն, անբարենպաստ եղան Վիլսոնի քաղաքական հեղինակության համար: Նախագահության ժամկետն ավարտվելուց (1921) հետո նա հեռացել է քաղաքական գործունեությունից:

Վիքերի Չարլզ Վերնոն (Charles Vernon Vickery) – 1915 թ. կազմավորված ամերիկյան բարեգործական ընկերության Հայկական նպաստամատույց կոմիտեի հիմնադիրներից մեկը: Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի ձևավորման օրից վերջինիս գլխավոր քարտուղարը:

Վուդ Լեոնարդ (Leonard Wood, 1860-1927) – ԱՄՆ-ի բանակի գեներալ-մայոր, բժիշկ և պետական ծառայող: Ռազմական գործունեությունը նա սկսել է որպես ռազմական բժիշկ, սահմանին ստացել է պատվո մեդալ, ծառայել իբրև ամերիկյան բանակի շտաբի պետ, Կուբայի ռազմական նահանգապետ և Ֆիլիպինների գեներալ-նահանգապետ: Իսպանա-ամերիկյան պատերազմի ժամանակ նա ղեկավարել է հեծելազորը, իսկ Թեոդոր Ռուզվելտը նրա տեղակալն էր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Վուդը շրջանցվել է գլխավոր հրամանատարության կողմից, սակայն հետո՝ ղարձեղ

Հանրապետական կուսակցության ականավոր առաջնորդ և 1920 թ. նախագահական ընտրություններում առաջատար թեկնածու:

Տեր-Հակոբյան Արթուր – Կոստանդնուպոլսում ամերիկյան Ռոբերտս քոլեջի դասախոս: 1919 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսներին Փարիզում հրավիրված համազգային համագումարի աշխատանքների ընթացքում՝ ապրիլի 4-ին ընտրվել է Պոդոս Նուբար Փաշայի գլխավորած՝ արևմտահայության շահերը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին ներկայացնող Ազգային պատվիրակության երկրորդ կազմի անդամ:

Ուայթ Հենրի (Henry White, 1850-1927) – 1890-1900-ական թվականների ամերիկացի ականավոր դիվանագետ, Վերսալյան պայմանագրի ստորագրողներից մեկը: Գերմանիայի հետ հաշտության պայմանագրի ստորագրումից հետո Ուայթը Փարիզում գլխավորել է ամերիկյան պատվիրակության՝ Ավստրիայի և Բուլղարիայի հետ խաղաղ պայմանագրերի մշակման աշխատանքները: Վերսալի պայմանագրից ԱՄՆ-ի հրաժարումը վերջ դրեց Ուայթի դիվանագիտական գործունեությանը:

Ուիլյամս Ջոն Շարպ (John Sharp Williams, 1854-1932) – ամերիկացի քաղաքական գործիչ, Դեմոկրատական կուսակցության անդամ: 1893 թ. ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների պալատ ընտրված Ուիլյամսը, որը հայտնի էր իր հոետորական վարպետությամբ և սուր խելքով, 1903-1909 թթ. եղել է ժողովրդավարական փոքրամասնության առաջնորդ: Հաղթելով հայտնի հակառակորդներին՝ 1911 թ. նա տեղափոխվել է ԱՄՆ-ի Սենատ, դարձել Վ. Վիլսոնի ամենաօգնական և կողմնակիցներից մեկը՝ սկսած 1912 թ. նախագահի պաշտոնում Վիլսոնի առաջադրումից մինչև 1920 թ. Ազգերի լիգային ամերիկյան մասնակցության վավերացման համար պարտված մարտը: Միսիսիպիից սենատոր եղած ժամանակ նա նաև նախագահել է գրադարանների հարցով հանձնաժողովն ու ԱՄՆ-ի համալսա-

րանական կրթության հանձնաժողովը:

Փենջաբցիներ կամ փենջաբցիներ (the Punjabis) – պատմաաշխարհագրական Փենջաբի (ներկայում բաժանված է Հնդկաստանի և Պակիստանի միջև) հիմնական բնակչությունը: Մեծամասնությունը խոսում է փենջաբերեն, այլը՝ հինդու և ուրդու լեզուներով: Հնդկաստանում մեծ մասը դավանում է հինդուիզմ, Պակիստանում՝ իսլամ: Մ. թ. ա. III հազարամյակից փենջաբցիները հայտնի են որպես բարձր մշակույթ ստեղծողներ և հզոր պետությունների հիմնադիրներ: Փենջաբցիների հիմնական գրադուները հողագործությունն է: Զարգացած են ջուլիակությունը, բրուսագործությունը և փայտի գեղարվեստական փորագրությունը:

Փաստրմաճյան Գարեգին (Արմեն Գարո, 1872-1923) – հայ հասարակական, քաղաքական գործիչ, բնագիտության և քիմիայի դոկտոր: 1895 թ. ստանձնել է Զեյթունի ապստամբների օժանդակելու գործը, 1896 թ. մասնակցել «Բանկ Օտոմանի» միջադեպին: 1901 թ. հաստատվել է Թիֆլիսում, որտեղ 1905 թ., հայ-թաթարական բախումների ժամանակ, ղեկավարել հայերի ինքնապաշտպանությունը: 1908 թ. ընտրվել է թուրքական խորհրդարանի անդամ: 1914 թ. սեպտեմբերին անցել է Կովկաս, գործուն մասնակցություն ունեցել հայկական կամավորական շարժմանը: 1919 թ. որպես Ազգային պատվիրականության և Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ներկայացուցիչ, մեկնել է ԱՄՆ և նյութական օգնություն կազմակերպել պատերազմից տուժած հայերին: 1920 թ. ապրիլից եղել է Հայաստանի Հանրապետության դեսպանն ԱՄՆ-ում: Կարևոր դեր է կատարել երիտթուրքական պարագլուխների ահաբեկման միջոցով պատժելու «Նեմեյիս» գործողության ղեկավարման ասպարեզում:

Փիթ Ուիլյամ Ուիլոք (William Wheelock Peet, 1851-1942) – Կոստանդնուպոլսում ամերիկյան օտարերկրյա առաքելություն-

ների վարչության հանձնակատար՝ զանազան, ով մեծ փորձ և գիտելիքներ ուներ համակարգի կառավարման և թուրքական բյուրոկրատիայի հետ աշխատանքում: Միսիոներական գործունեությամբ էր զբաղված Թուրքիայում 1881 թ. աշնանից: Նա իրավունքի դոկտորի պատվավոր աստիճանի է արժանացել թե՛ Գրինել քոլեջի և թե՛ Վերմոնտայի համալսարանի կողմից 1917 թ.: Նա, ըստ էության, առաջիններից մեկն էր, եթե ոչ առաջին աշխարհականը, ով լիազորված էր միսիոներական խորհրդի կողմից կատարել բացառապես աշխարհիկ աշխատանք:

Փոլք Ֆրանկ Լայոն (Frank Lyon Polk, 1871-1943) – ամերիկացի ականավոր փաստաբան և դիվանագետ: Իրավաբանական գործունեությունը սկսել է Նյու Յորքում 1897 թ.: 1914 թ. հունվարին քաղաքապետ Միթչելը նրան նշանակում է կորպորացիայի խորհրդական, իսկ 1915 թ. սեպտեմբերին նա նշանակվում է ԱՄՆ-ի պետական դեսպարտամենտի խորհրդական և մնում այդ պաշտոնում մինչև 1919 թ.: 1919-1920 թթ. Փոլքը ծառայել է պետական դեսպարտամենտում որպես պետական քարտուղարի տեղակալ, այնուհետև՝ 1920 թ., որպես պետական քարտուղարի պաշտոնակատար: 1919 թ. նա գլխավորել է Փարիզում խաղաղության վեհաժողովին մասնակցող ԱՄՆ-ի պատվիրակությունը, իսկ 1919 թ. նախագահ Վիլսոնի և պետքարտուղար Լանսինգի՝ Փարիզից մեկնելուց հետո, ԱՄՆ-ը ներկայացրել խաղաղության բանակցություններին:

Քաջազունի Հովհաննես (1868-1938) – հայ հասարակական, քաղաքական գործիչ, ՀՅԴ կուսակցության անդամ, որը եռանդուն գործունեություն է ծավալել 1895-1907 թթ.: 1911-1914 թթ. որպես վտարանդի նա ապրել է Ռուսաստանից դուրս, 1917-1918 թթ. ընտրվել Հայոց ազգային խորհրդի և Անդրկովկասյան սեյմի անդամ, մասնակցել Թուրքիայի հետ Տրապիզոնի և Բաթումի բանակցություններին: 1918 թ. մայիսի 28-ին Հայոց ազգային խորհուրդը

Քաջագնությունն ընտրել է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վարչապետ: Հայաստանի Հանրապետության առաջին կառավարությունը նա գլխավորել է մինչև 1919 թ. սկիզբը: Այնուհետև մեկնել է Եվրոպա և ԱՄՆ՝ Հայաստանի համար դաշնակից պետություններից օգնություն խնդրելու, մասնակցել 1919-1920 թթ. Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին: 1920 թ. սեպտեմբերին նա վերադարձել է Երևան, ընտրվել Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի նախագահի տեղակալ: Խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո ձերբակալվել է, իսկ 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության ժամանակ ազատվել բանտից: 1921-1924 թթ. նա գտնվել է վտարանդիության մեջ: 1923 թ. օգոստոսին դուրս է եկել ՀՅԴ կուսակցությունից, իսկ 1924 թ. Վերադարձել հայրենիք՝ Խորհրդային Հայաստան:

Քարտաշյան Վահան (1883-1934) – ամերիկահայ ակտիվ քաղաքական գործիչ, իրավաբան: Շուրջ երկու տասնամյակ պայքարել է հայերի իրավունքների համար: Վ. Քարտաշյանը Նյու Յորքում հիմնած Մամուլի հայկական գրասենյակի (Armenian Press Bureau) տնօրենն էր և թողարկվող հիմնական նյութերի հեղինակը: 1918 թ. ղեկավարեցին նա հիմնել է Հայաստանի անկախության ամերիկյան հանձնախումբը (American Committee for the Independence of Armenia – ACIA): 1918-1920 թթ. ընթացքում Վ. Քարտաշյանի և նրա գործընկերների գործունեության ամենամեծ արդյունքը՝ 1920 թ. ապրիլին ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի Հանրապետության անկախության ճանաչումն էր: Վ. Քարտաշյանին հաջողվել է համախմբել ամերիկյան հանրային կարծիքն ու քաղաքական կամքն ընդդեմ ամերիկա-թուրքական՝ 1923 թ. օգոստոսի 6-ին Լոզանում կնքված պայմանագրի և կանխել վերջինիս ընդունումն ԱՄՆ-ի Սենատում, ինչպես նաև վերահաստատել հայոց պահանջատիրության հիմքը հանդիսացող՝ ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի իրավաբար վճիռը:

Քինգ Վիլյամ Հենրի (William Henry King, 1863-1949) – ամերիկյան քաղաքական գործիչ և իրավաբան Սոլթ Լեյք Միթիից (Յութա): ԱՄՆ-ի Ներկայացուցիչների պալատի անդամ (1897-1901): Լինելով դեմոկրատ՝ Քինգը 1917-1941 թթ. Միացյալ Նահանգների Սենատում ներկայացրել է Յութա նահանգը:

Ֆիլիպս Ուիլյամ (William Phillips, 1878-1968) – ամերիկացի ղիվանագետ, քաղաքական և հաստիքով: Նախագահ Վ. Վիլսոնի օրոք՝ 1914 թ., նշանակվել է պետական քարտուղարի օգնական և այդ պաշտոնում մնացել մինչև 1920 թ.՝ սկզբում լինելով երրորդ օգնական, իսկ 1917 թ. հունվարից ստանալով առաջին օգնականի աստիճանը: 1920 թ. մարտի սկզբին նշանակվել է լիազոր նախարար Նիդեռլանդներում և Լյուքսեմբուրգում: Մինչ 1941 թ. Դիվանագիտական աշխատանքից հեռանալը ղեսպան է նշանակվել տարբեր երկրներում:

Ֆրանսիական օտարերկրյա լեգեոն (ֆր.՝ Légion étrangère) – զորամիավորում, որն ընդգրկված է Ֆրանսիայի ցամաքային զորքերի կազմում և համարվում է հիմնականում օտարերկրացիներից: Ֆրանսիական լեգեոնը 1831 թ. ստեղծել է թագավոր Լուի Ֆիլիպ I-ը՝ մի քանի նախորդ գնդերի հիման վրա: Իր պատմության առանձին ժամանակահատվածներում լեգեոնն ունեցել է ավելի քան քառասուն հազար մարդ: Հիմնադրումից ի վեր՝ XX դարի վերջին, լեգեոնի կանաչ-կարմիր դրոշի ներքո ծառայել է ավելի քան 600 հազար մարդ ամբողջ աշխարհից: Լեգեոնի կարգախոսն է՝ «Պատիվ և հավատարմություն»: Այն այսօր ևս, ինչպես 1831 թվականին, ենթարկվում է, միայն մեկ մարդու՝ Ֆրանսիայի նախագահին:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Արխիվային փաստաթղթեր

United States National Archives, Washington D.C., Record Group 59, class 860J.01/ document 29.

United States National Archives, Washington D.C., Record Group 59, class 860J.01/ document 53.

United States National Archives, Washington D.C., Record Group 59, class 860J.01/ document 82.

United States National Archives, Washington D.C., Record Group 256, class 867B.00/ document 68.

Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972.

Армения в документах Государственного департамента США 1917-1920 гг., Сост. и пер. Г. Г. Махмуран, изд. 2-ое, доп., Ереван, 2012.

Maintenance of Peace in Armenia. Hearings before Subcommittee of the Committee on Foreign Relations. United States Senate, Sixty-Sixth Congress, First Session on S.J.R.106, A Joint Resolution For the Maintenance of Peace in Armenia, Washington, GPO, 1919.

United States Department of State, Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919, The Paris Peace Conference, in 13 volumes, Washington D.C., 1942-1947, vol. XII.

United States Department of State, Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919, in 2 volumes, Washington,

1934, vol. II.

United States Congress, Congressional Record, 66th Congress, 1st Session, vol. LVIII, pt. 4, Washington, GPO, 1919.

United States Congress, Congressional Record, 66th Congress, 1st Session, vol. LVIII, pt. 5, Washington, GPO, 1919.

United States Senate, Journal of the Senate, 66th Congress, 1st session, Washington, GPO, 1919.

Պարբերական մամուլ

“Armenian Review”, Boston, 1980, vol. 33, N 4; 1981, vol. 34, N 1, N 2, N 4:

Գրականություն

Գալոյան Գ.Ա., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999:

Խատիայան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968:

Հովհաննիսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետություն, Վերսալից-Լոնդոն 1919-1920, հ. II, Երևան, 2014:

Махмуран Г.Г., Армения в политике США 1917-1923 гг., Ереван, 2018.

Ованнисян Р. Г., Международные отношения Республики Армения, 1918-1920 гг., Ереван, 2007.

Hovannisian R. G., The Republic of Armenia, From Versailles to London, 1919-1920, vol. II, Berkeley – Los Angeles-London, 1982.

Աղեր Վերենս Դուգլաս

Բարթոն Անյան Լևի

Բրիսթոլ Մարկ Լամբերտ

Գուլեսյան Մո(վ)սես Հ.

Լանսինգ Ռոբերտ

Հասկել Ուիլյամ Նաֆյու

Հարբորդ Անյան Գաթրի

Հարդինգ Ուորեն Գամալիել

Հիչբրո Գիլբերտ Մոնել

Հուվեր Հերբերտ Քլարկ

Մալքում Վարդանի
գրքի կազմը

Մեյն Ջոն Հանսոն Թոմաս

Մոնրո Անյան

Մորգենթաու Նենրի

Յարրոու Էրնեսթ

Նյու Հարի Մոյուարտ

Ուիլյամս Ջոն Դարսլ

Ջերարդ Անյան Ուորթոն

Ջեքուիթ Շ. Բ.

Սմիթ Ուոլտեր Ջորջ

Սվազյան Միհրան

Վիլսոն Վուդրո թոմաս

Փաստրմաճյան Գարեգին

Փոլք Ֆրանկ Լայոն

Քաջազունի Հովհաննես

Քարտաշյան Վահան

Ֆիլիպս Ուիլյամ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	5
ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՄՆ-Ի ՍԵՆԱՏԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԵՆԹԱՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԼՍՈՒՄՆԵՐԻ (27.09.1919 – 10.10.1919) ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	23
ՀԱՄԱՏԵՂ ԲԱՆԱԶԵՎ.....	29
ՊՐՆ ՄԻՀՐԱՆ ՍՎԱԶԼԻԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ	30
ՊՐՆ Մ. Հ. ԳՈՒԼԵՍՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ	49
ՊՐՆ Մ. ՎԱՐԴԱՆ ՄԱԼՔՈՍԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	59
ՊԵՏՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻ ՕԳՆԱԿԱՆ, ՀԱՐԳԱՐԺԱՆ ՈՒԽԼՅԱՄ ԳԻԼԻՊՍԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	99
ՊՐՆ ՋՈՐՋ Բ. ՀԱՅԴԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	113
ՊՐՆ ԱՐԲԱՀԱՄ ԹՈՒԼԻՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	123
ԳԵՆԵՐԱԼ ԱՐՄԵՆ ԹՈՐԳՈՍԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	144
ՊՐՆ ՈՒՈԼԹԵՐ ՋՈՐՋ ՍՄԻԹԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	164
ԳՐԻՆԵԼ ՔՈԼԵԶԻ ՏՆՕՐԵՆ ՊՐՆ Ջ. Հ. Թ. ՄԵՅՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ	203
ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՔԱՐՏՈՒ- ՂԱՐԻ ՕԳՆԱԿԱՆ ՊՐՆ Հ. Բ. ՋԵՔՈՒԻԹԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ	258
ՊՐՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱԶԱԶՆՈՒՆՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԿԻՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ.	276
ԴՈԿՏՈՐ Գ. ՓԱՍՏՐՄԱՃՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ.	281
ՊՐՆ ՎԱՀԱՆ ՔԱՐՏԱՇՅԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ	286
SUMMARY	315
PE3IOME.....	318
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	321
ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ.....	350

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԼՍՈՒՄՆԵՐ

ԱՄՆ-Ի ՍԵՆԱՏԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԵՆԹԱՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎՈՒՄ
(27.09.1919 – 10.10.1919)

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՂԱՄԲԱՐՅԱՆԻ

աշխատասիրությամբ

Տպաքանակը՝ 100 օրինակ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА

INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4

РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4

24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan

<http://www.academhistory.am>